

28000

С.Баҳадурова – филология илимлеринин докторы, профессор, жазуучу, Каракалпакстанга мийнети сиңген илим гайраткери.

1966-жылы Каракалпак мамлекетлик пединститутунун тарых-филология факультетин биткерген, соң Озбекистан Шимлер Академиясынн Каракалпакстан филиалынн (хазирги балиминин) Н.Дюкараев атындагы тарых, тил хэм эдебият институтунда лаборант, киши, улкен илимий хызметкер, сектор баслыгы, институт директору лауазымларында иследи. 1970-жылы кандидатлык, 1987-жылы докторлык диссертациясын жаклады.

Абу Райхан Беруний атындагы илим хэм техника тарауы бойынша Озбекистан Мамлекетлик (1984), Н.Рерих атындагы халык аралык (2004) сыйлыклардын лауреаты, 400ге жакын илимий жумыслар менен 20дан аслам роман, повесть, гуррилердин авторы.

ISBN 978-9943-381-29-2

9 789943 381292

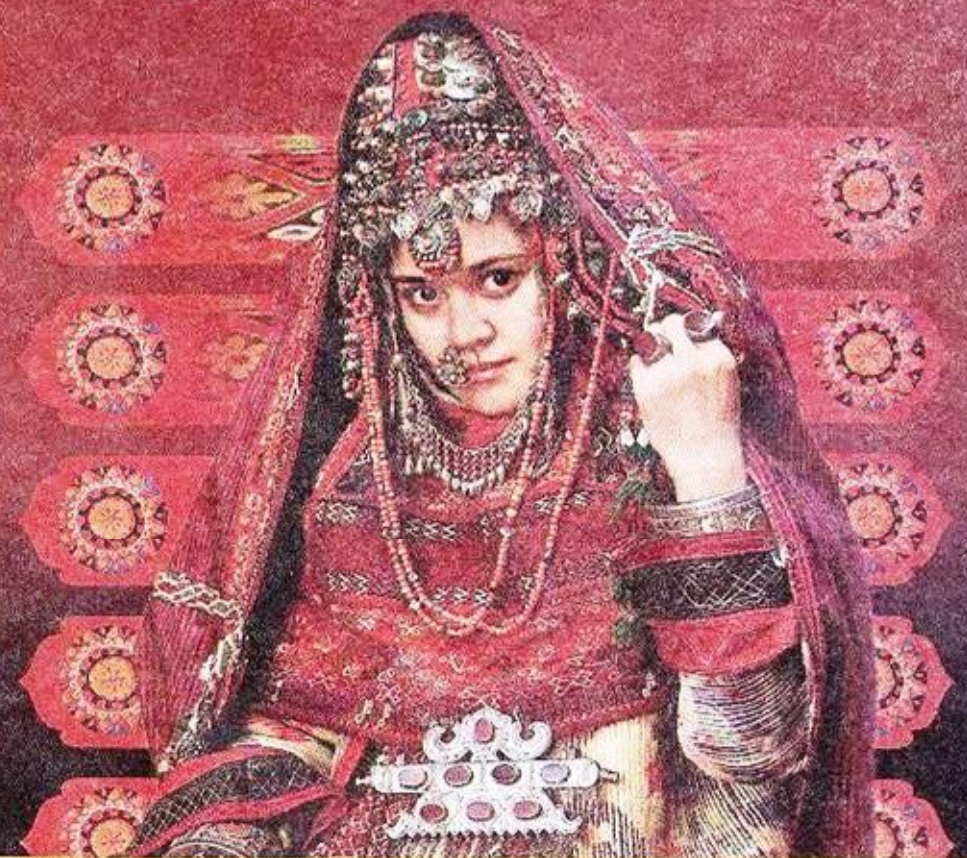
ҚАНДАЙ ХАЛЫҚ

ҚАРАҚАЛПАҚ

Сарыгүл Баҳадурова

Сарыгүл Баҳадурова

ҚАРАҚАЛПАҚ ҚАНДАЙ ХАЛЫҚ

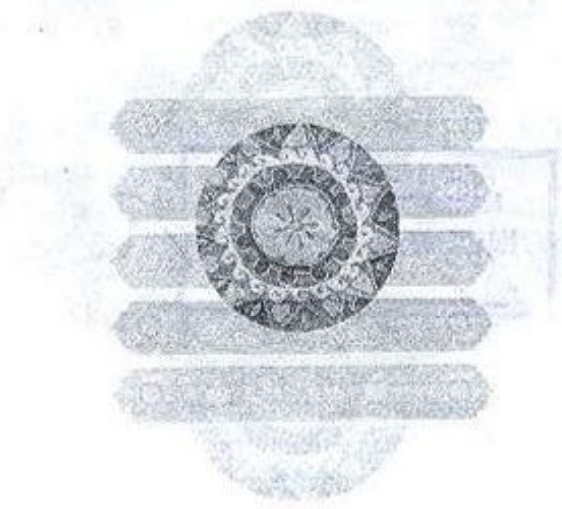

82.5(59-69)
8-14

Сарыгул Баҳадырова

ҚАРАҚАЛПАҚ ҚАНДАЙ ХАЛЫҚ

Ташкент
«Наврӯз» баспасы
2017

КБК 82. (5Ўзб)10
P92
УДК 140.10+20.4

Баҳадырова, Сарыгүл
Қарақалпақ қандай халық — Ташкент, «Наврўз» баспасы,
2017 ж., 256 б.

Пикир билдиргенлер:

*Оразбай Абдирахманов — Қарақалпақстан халық жазыушысы;
Тамара Машаринова — Өзбекистан Журналистлери дөретиуишилик
аўқамы ағзасы*

Китанка белгили фольклорист алым хэм жазыушы С.Баҳадыро-
ваның илимий мақалалары менен повестьлери кирген. Илимий мақала-
ларарында карақалпақ халқының тарийхы, фольклоры, салт-дәстүри,
жырауы, кобызы х.т.б, «Хаяллар» хэм «Урыстан соң» повестьлеринде
тыныш, парахат өмирдің кәдир-қымбаты, мухаббат, ел-журт, Ұатан
хаққында сөз етилген.

ISBN 978-9943-381-29-2

©«Наврўз» нашриети, 2017 й.

МАЗМУНЫ

Алғы сөз.....	5
I БӨЛИМ.....	9
1. ХАЛҚЫМ МЕНИҢ ҚУЎАТЫМ (илимий-публицистикалық очерк).....	9
Қарақалпақлар қандай халық?.....	9
Киндик қаным тамған ана Ұатаным, сеннен артық байлық керек пе маған?.....	15
Қарақалпақлар қай жерде хэм қашан пайда болған?.....	17
2. СЕН ӘЗИЙЗСЕҢ, ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЯЛЫ.....	23
Әзийз анам Тумарис, Зарина, Спаретра, Одатида.....	29
Уран болған Ақшолпан, Арыұхан.....	31
Әзийз апаларымыз Сарыша айым, Сүйинбийке, Жупар ана.....	34
Қыз баксы Хұрлиман хэм Қәнигүл, шайыр қыз Сәпиұра хэм Дәме.....	37
Қумар ана.....	42
3. АТА-БАБАМ ҚӘДИРЛЕГЕН АРҒЫМАҒЫМ.....	46
Қарақалпақларда ат пайдаланатуғын той ойынлары.....	51
Жанға шыпа берген бие сүти.....	57
«Қоңырат» хэм «Токсаба».....	59
4. ҰАТАНЫМ ХӘМ ОТАҰЫМ.....	63
5. ҚАРАҚАЛПАҚ ЖЫРАҰЫ.....	66
Әййемги цивилизациядан қалған нуска.....	79
Қарақалпақ жырауының жырлау өзгешелиги.....	88
Қарақалпақ жырау намаларының орналасуы тәртиби.....	91
Қарақалпақ кобызы.....	96
Қарақалпақ жырау намалары.....	103
«Алпамыс» дәстанында Қияс жырау пайдаланған намалар.....	111
Эпостың атқарылыуын илим дәрежесине көтерий.....	120
«Қарақалпақ жырауы» өз алдына термин.....	127

6. ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ОЙЫНЛАРЫ.....	128
Айқулаш.....	131
Тоғыз кумалақ.....	133
Ақсүйек.....	135
7. ҚАРАҚАЛПАҚ КАЛЕНДАРЫ.....	135
II БӨЛИМ.....	150
Хаяллар (повесть).....	150
Урыстан соң (повесть).....	199
Жәрімбетов Қ. Қараөзекке қайтпағаның жақсы болған екен.....	247
Алласүгіров Е. Гүл питкей хәр қәдемиңе.....	255

АЛҒЫ СӨЗ

Қара жер адам баласының тиреги, сол тиректен айырылсаң, аяғыңды нық басып турмасаң, онда тиришиликтен айрыласаң. Биз анасын емип атырған нәресте сиякты ана жерди емемиз. Қарақалпақтар Арал теңизінің жағасында дүньяға келген, Аралдың балығы менен тиси шығып, Арал менен Әмиўдәрьяның батпағында қәлиплескен дала сақлары. Арал теңизи географиялық жайласыуы жағынан көпшилик елдерден узақта, оған жетиу үшін неше күнлик шөлистанды, қызыл қыя қумлықты басып отиу керек. Қарақалпақтардың басқа елдер менен байланыс жолының қыйыншылығынан олар өз күнін өзи көретуғын турмыста санасы қәлиплести. Шаруашылық пенен балықшылық ата-баба кәсиби болғаны менен, тек ғана мал бағыу, балық аўлау менен мәселе питпейтуғынын ата-бабамыз түсинди. Көшпели турмыс пенен бирге отырықшы турмысқа керекли нәрсенің барлығы менен айналысты. Соның ишинде, мал шаруашылығы, дийханшылық, балықшылық, өнерментшилик бойынша бийикке көтерилди.

Үш ай қауыным,
 Үш ай сауыным,
 Үш ай қабағым,
 Үш ай шабағым,

– деп қарақалпақтар кәсіптің үш түрін ата кәсиби етип алған. Бул қарақалпақтардың жан-жақлама кәсібінің болғанлығының дәлйиди. Бул ең әйемги кәсіптер. Усы кәсіптерден соң пайда болғаны өнерментшилик, қол өнери. Бул адамның талантына, уқыбына қарай қәлиплескен кәсіп. Ал, тәбият пенен тууысқан кәсіптің ең дәслепкиси шаруашылық, аңшылық пенен балықшылық. Бул кәсіпті пайдаланыу үшін басқа өнер пайдаланыудың зәрүрлиги жоқ, адам тәбияттың қушағында отырып айналыса алады, ал дийханшылық етиу үшін жерди ислеу, оны аударыу керек, ал оның үшін басқа қуралдардан пайдаланыу керек. Темирди қурал ретинде пайдаланған соң пайда болған кәсіп.

Қарақалпақтар ярым көшпели, ярым отырықшы турмыста қәлиплескен, өзінше миллий мәдениатына ийе халық. Ол тәбият пенен бирге жасап, тәбияттың қушағында қәлиплескен, тәбиятты қәдирлеудің не екенлигин түсінген, өзінше мәдениаты бар халық.

Қарақалпақтардың ата-бабалары әйемги дәуірдеги даланың

кошпели скифлери менен байланысады. Скиф деп әйемги эллиниклер Евразияның кең даласындағы кошпели халықты атаған. Бул халықтағы алтын, гүмис, жез, былғары, кийик мүйизи сияклы затларына олар кызыкқан. Оларда «хайуанатлар стили», «өсимликлер стили» деп аталған көркем өнердің өз алдына стили жасаған. Соған косымша «космос стили», жұлдызлар, ай менен күн, куслар стили де жасаған. Усы «стиллер» халықтың әйемги дәуирдеги санасында пайда болған, олардың барлық үлгиси карақалпақлардың миллий көркем өнерінде сақланған. Соның ушын карақалпақлар ҳаққында сөз еткенде илим оны «ең ески халықлардың бири» деп айтады.

Ҳәзирги күнде илимий-техникалық прогресстин жетискенлиги ҳәр бир адамның турмысына терең сингенликтен ол мәдениетти ысырып таслап, техникалық прогресстин жетискенлигине қол созғанбыз. Ҳәр түрли ансамбльдеги үйлерди салып атырмыз (еки қабатлы, үш қабатлы). Ишине Түркиядан, Арабиядан, Қытайдан гарниртур, Ираннан гилем т.б. әкелип толтырып қойыппыз. Қызларымызды узатсақ, оларға еншиге басқа халықтың дүньяларын беремиз. Ал, өзлигимиз қайда? Бизинң ата-бабаларымыздан қалған байлық жоқ па? Өзиниң ата-бабаңнан не бар? Биз озимиздин мәдениетимызға ийе болған халық емеспиз бе? Ата-бабамыздың қалипестирген мәдениетин жоғалтып алдық па? Буган жууап – олар ҳәзирги талапқа жууап бермейди. Ал, оларды ҳәзирги заман дәрежесине көтериудин үстинде бас катырып ким ислеиди? Биз ҳәзирги заман талабына халқымыздың миллий байлықларын көтериудин үстинде, ҳәзирги базарға миллий байлықларымызды шығаруудың үстинде ислеп атырмыз ба? Солай етип, бизинң ишки дүньямыз тум-туска бөлишип, өзлигимиз қалмаған сияклы. Күнделикли көрип турған материаллық дүньямызды көргенде биресе Түркияға, биресе Қытайға, биресе Иран дүньясына болинеди. Ал, озиниң нең бар? Өзинң ата-бабаңның таланты менен жетистирген дүньяны ҳәзирги күнниң талабына жууап беретугындай етип пайдаланыуға басыңды катырдың ба? Мынау карақалпақтыки деп басқа халық сүйсинип алатугын бир нәрсе шығардың ба? Бизинң халықлық менталитетимизди сақлап келген өнеримиз қайда?

1997-жылы «Қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз» хәм дүнья халықлары фольклорын изертлеу мәселелери» деп аталған халық аралық конференция өткизгенде Қырық қыздың сүүрети салынған фар-

фордан бадия табақ шығардық. 1999-жылы мен Кипрге халық аралық илимий конференцияға барғанымда, олар сол табақты көргизбе етип қойған екен. Сондағы кууанышымды тил менен жеткизил бер алмайман. Сол табақты ҳәр бир шет еллик излеп жүрип пайдаланса, онда бизин миллий байлығымызды дүнья мойынлағаны болады. Қәне энди солай болса!

Халықтың рууҳында өзиниң миллийлигин сақлайтуғын байлық жасайды. Сол жоғалса, сен өзиниң ким екениңди қалай көрсетесен, сонда сениң жоғалғаның емес пе? Биз ата-бабамыздың тарийхын, қалай турмыс кеширгенлигин, олардың рууҳый дүньясын тарийхый естелик сияклы сақлауымыз, олардан терең үйрениуимиз керек. Булардың бәри ата-бабадан қалған байлық, естелик. Ата-бабамыздың мийрасы бизге өмирди сүйиуди, қалай жасауды үйретеди. Мен илим дәрғайында бар өмиримди өткиздим. Мен китаптан басқа байлық жыйнамадым. Қойын дәптер менен китап қолымнан түскен емес. Ата-бабам ҳаққында биреу бир нәрсе айтса, дәрриу жазып аламан, көшеде, жыйындарда, жумыста, қәлеген жүрген жеримде, тек мен мактанатуғын, мениң халқымың рууҳын көтеретуғын ата-бабамнан қалған сөзлерди ғана жазып алдым, олар ата-бабамның тек ғана жақсы жақлары, ислеген ерлиги, әжайып ислери, салт-дәстүри, философиясы, дүнья, жаратылыс, тарийх ҳаққында пикирлери еди. Өмир мәңги емес, сол жыйнаған байлығымды әлбетте халқыма бериу ұазыппам, мениң жазып алған адамларымның көпшилиги ҳәзир бул дүньяда жоқ. Олардың айтқанлары халықтың сөзи, халықтың атадан балаға айтып киятырған тарийхы, даналық сөзлери. Бул естеликлерди бир китапқа сыйдыруу кыйын, бирақ бет ашары ретинде усы китапқа киргиздим.

Бизинң ата-бабаларымыз рууҳый байлыққа көп кеуил бөлген. Биз материаллық байлықтан гөре рууҳый байлық пенен жасап келген халықпыз. Карақалпақтың қорасында малы болмаса да, төрде илиули дуутары болған. Карақалпақлар зәулим жайлар салмаса да, әжайып қол өнерине ийе болған. Еки карақалпақ бас қосса, сол дуутарды шертип қосық айтқан. Карақалпақлар той-мерекени, отырыспаны қосықсыз, жырау-бақсысыз өткизбеген, олар жәмийетте адам болып жасаудың биринши шәрти саз шертип, қосық айтыу деп есаплаған. «Саз шертиу, қосық айтыу карақалпақ жасларына көп заманлардан бери

үрдис болған... жигитликтің баслы шәртлерінің бири саз шертиў болған» дейди Н.Дәўқараев¹. Саз шертип, қосық айтпаған адамды қарақалпақлар ерси көрген. Сонлықтан шығар, қарақалпақтың озиниң санына қарағанда дәстаны, жыраўы, бақсысы көп. Қазак илимпазы Шоқан Ұалийханов қарақалпақлардың көркем сөзге болған айрықша мухаббатын мынандай әпсана менен береді: «Қосық дүньяны гезип жүрип, бир күни Сыр дәрьяның арғы жағындағы қарақалпақлардың жайлаўында қонақ болған. Бурын көз көрип, кулақ еситип көрмеген бул қонақтың келгени ҳақкында хабар жан жаққа октай ушып тез тарайды. Бул бахытлы аўылға сансыз көп қарақалпақлар жыйналады. Олар кешки геўгим түспестен-ақ жыйналып, таң сарғайып атқанша, қосық шаршап уйқыға жатқанша, бул әжайып қонақты тыңлаған. Хош ҳаўаз қонағының айтып берген мың-мыңлаған гүрриңлерин, қыссаларын ҳәм тарийхий ўақыяларын сансыз қарақалпақлар ядында сақлаган... Қарақалпақлар сахрадағы бириңши шайырлар ҳәм қосықшылар»². Бул пикирде әлбетте жан бар. Қысқа ғана әпсана менен қарақалпақ халқының қосыққа деген айрықша мухаббаты толық ашылған.

Тарийхтың қатал соққысына шыдап, өзиниң атын, мәдениатын, тилин сақлап келген халық, әлбетте қахарман, ер жүрек, батыр, өз халқының дәстүрин терең сүйген, дана халық. Тарийхтың ҳәр бир соқлығысында халықтың алдында жоғалып кетиў, тум-тұсқа тарап кетиў кәўни турады. Жоғалып кетпеў ушын халық қаншама тырмасады, тырысады, гүреседи. Мәңгиге жасап қалыўға ҳуқықты да халықтың таланты, билими береді. Әсиресе алдымыздағы бизди күтип турған әсирлерде билим, айрықша уқыбың, басқалар мойынлайтуғын талантың менен ғана сен сақланып қалыўың мүмкин.

¹ Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1977. – Т. 2. – 128 б.

² Валиханов Ч. Собр. Соч., в 5 томах. – Алматы. 1961. – Т. 1. – 196 с.

І БӨЛИМ

1. ХАЛҚЫМ МЕНИҢ ҚУЎАТЫМ

(шпимий-публицистикалық очерк)

Қарақалпақлар қандай халық

Қарақалпақлар қандай халық?

Бул сораўға мен былай жуўап берер едим: ол өтирик сөйлеўди және еки сөйлеўди билмейтуғын халық. Ол «Бас кетсе де, туўры жолдан қайтпайды» (Әжинияз), достын бас кессе де, сатпайды. Ол хеш кимге азары жоқ, биймәләл, тынышлықты сүйетуғын, достын төбесине көтерип қәдирлейтуғын, сениң ушын жанын қиятуғын, соңғы бир тислем нанын балаларына берместен саған беретуғын халық, сондай ҳақ кеўил, жүреги таза, нийети дүзиў, тек ғана достына жақсылық тилейтуғын халық. Қарақалпақтың ҳаяллары балаларына жегизбестен ең жақсы тағамларды қонақ ушын сақлайды. Қарақалпақтың үйинде балалары қонақтың келиўин тилейди. Себеби сол күни ата-анасының қонақ ушын дастурханды толтырып, өзлери ишпеген асты асатуғынын, мал сойылып, түрли жемис пенен дастурханын толтырыўы оларға жазылмаған заң.

Егер қарақалпақлар менен қоңсы болсаң, ашлықта да аштан өлмейсең, олар өзлери аштан өлсе өледі, бирақ сени аштан өлтirmeйди, соңғы бир тислем нанды саған таслап кетип жан тапсырады. Күндеги ишип отырған тамағынан сени қалдырмайды. Егер кештеги қазаныңды қайната алмасаң, онда да қорықпа, бир табақ ас кеште алдына таяр болады ямаса бүгин не ишемен деп ойламай-ақ қой. Себеби қарақалпақлардың ата-бабасынан қиятырған дәстүри ҳаяллары тамақ писирсе, алды менен тамақтан дуз-дәм татсын деп қоңсысына берип жибереді, ол ишкен асынан сени бос қалдырмайды. Хәр күнги қазанға салынатуғын тамақта қоңсысының пайы, узақта шаршап қиятырған бийтаныс жолаўшының пайы салынады.

Қарақалпақтың ҳаяллары қазанның түбинде тамақтың соңғы бир қасығын сол бийтаныс жолаўшыға қалдырады. Сол бийтаныс жолаўшының пайын қалдырмаса, үйдиң берекети қашады деп түсінеді. Қарақалпақларға «қудайы қонақпан» деп күн батқан соң үйине келсең, олар сени төрге шығарады. «Қонақ атаңнан уллы» деген тү-

синик бар оларда. Демек, үйдің ең қадирли адамы үйиңе келген қонақ. Ертеңге шекем қолынан келгенинше күтеди, жолға шай-сууынды берип шығарып салады, ұзақ жерге баратуғын болсаң, көлик береді. Балаларына емес, алды менен саған береді. Қарақалпақтың хаялы нан жаўса, алды менен ыссы наннан дәм татсын деп ауырып атырған адамға, қоңсысына берип жибереді. Анамыз нан жаўғанда талай рет тандырдың басынан ыссы шөректі етегимизге салып қоңсымызға қарай жуўырғанбыз!

Егер қарақалпақлар менен қоңсы болсаң, ол өзиниң бала-шағасына қарамаса да, сениң бала-шағаңа ғамхор болады. Сениң атызына ғарға қонса, соны өзиниң атызына қарай куўады. Қарақалпақтың қоңсысының үйинде той болса, ямаса биреу өлсе, сол мерекени бастан-ақырына дейин жайғастырып, күн-түн хызмет етеди. Сол күни үйинде қандай жағдай болса да қарамайды, ол қоңсының мерекесин жайғастырып жүре береді.

Бәхәрде, хәтте егин егиўге суў жетпей атырған ўақытта да, суўды саған береді, сен жеринди суўғарып болғанша, ол күтип турады, гезек оған келсе де, ол гезегин саған береді.

Ол тек сениң ғамыңды ойлайды. Егер басына ис түссе, ол өз жұмысын қойып сениң менен болады. Ол жұмысынан сени айтып сорап келеди, сениң менен бирге қайғынды көтереди (қарақалпақлар қоңсысында бир бахытсызлық болғанлығын айтса, жұмысында да оған рұхсат береді, себеби оларға усы тәртип қабыл етилген). Қарақалпақларда «там көмею» деген термин бар. Бул қарақалпақлардың ауылы менен жабылып, жаңа үй болған жасларға ямаса үйи жоқ ғәрип адамларға көмеклесип жай салып бериўинен пайда болған сөз. Егер сениң жайың болмаса, олар барлығы жабылып саған жай салып береді.

Қарақалпақлар менен дос болсаң, туўысқан таптым дей бер. Ол кой балаларына бер десең де, тыңламайды, сыйлы, қадирли нәрсе-син саған бере береді, бере береді. Солай ислемесе, оның кеўили тынышланбайды. «Алпамыс» дәстанының қарақалпақша вариантында Қаражан досты Алпамыстың аты озып келиўи ушын Тайшаханның атын оздырмақшы болған баласын өлтиреді. Былайынша ойлаған адамға бул деталь түсиниксиз. Басқа биреудің кеўили ушын баласын өлтириў мүмкин емес. Бирак бул жыйнақластырылған деталь. Бул қарақалпақ халқының досты ушын хәр нәрсеге тайын екенлигин беретугын символикалық деталь. Қарақалпақларда «кемпир сойыспаға

дейин турады» деген нақыл сөз бар. Бул сөзде қандай жағдай болса да, сени сатпайды, диянатлы, сөзинде турады деген мазмун бар.

1974-жылы «Искусство» баспасынан Москвада рус театрының белгили актрисасы, педагог О.И.Пыжованың «Призваниц» деген кітабы шықты³. Кітапта 1932-жылы ГИТИСтің жанында шөлкем-лестирілген «Қарақалпақ студиясында» Қарақалпақстаннан барған студенттерди оқытқанын айтады. Мени таңқалдырған жери О.И.Пыжованың бизге берген сыны: «Бир күнлери мениң жигит ағам қайтыс болды» дейди. «Сонда қарақалпақ студентлерим мениң үйимди ізлеп тауып алып, үйге келип, кеўил айтып, қайғымды бөлишти. Ағамның олгенин меннен бетер қайғырып, кеўилин билдирди. Сонда мен бул қандай ауыз биршиликли, досқа мехрийбан халық деп ойладым» дейди.

Қарақалпақтың қандай байлығы бар? Оған жуўап берсем, атам күйеу болып шалқайған жерим, анам келин болып ийилип сәлем берген елим, әкем ылақ ойнап, ат шауып шабандоз болған кең далам, өзимнің топырағын шаңғығып жалаң аяқ жуўырған ауылым, қоллары бел ушлаудан күсил болған дийхан атам, қара үйдің жапсарында отырып қур тоқыған кемпир апам, «мың сан жылға менен» көргеннің ақылын алған әжапаларым, хәзил айтыудан шаршамайтуғын жеңгелерим, «дәстүри пилге ауыр» халқым, хеш түүесилмейтуғын дәстанларым, дауысы ылақтай маңыраған жырауым – мениң бас байлығым. Усы байлықты жазсам, бұлбұл болып сайрайман, дауысым шарықлап әл хаўаға кетеди, созимнен тас жүреклердеги музлар ерип, сел-сел болып ағады, слимнің топырағы алтын болып жарқырайды, шорға майысып атырған жерим балбырап камырдай ийленип балжырайды, жердеги майысқан көк шөптин ийиси бурқырап аңқыйды, дәрьялар мәуиж урып бурқасынлап ағады. Мениң ол шығармамды оқыған кишиниң алпыс еки тамыры балқып, жетпистеги ғаррыға жаслық ғайраты келеди, алпыстағы кемпирге қыз күниндеги жылғасы келеди, жасларға ғайбана күш енеди, олар ел ушын хызметке басы қара жерге киргенше таяр екенине ант етеди, халқым достының аяғына кирген тикенди тили менен алады, кирпиги менен достының жолын тазалайды. Минсе, халқымның усы қәсийети маған күш беретугын руўхый байлығым. Маған күш бере алатуғын дерек тек ғана ана халқым, ана ұатаным, мениң жырым да сол, күшим де, жигерим де, байлығым да сол.

³ Пыжова О.И. Призваниц. – М.: «Искусство». 1974.

Усы ойларымды жазыу хаккында ой каракалпак дэстанлары-
нын жуз томлыгыш таярлаганда келип еди. Мен сонда өз халкымнын
каншелли руухий жактан кушли, адамгершилиги, тарийхтын ка-
тал соккысында тацланыш, пискен минези, адам баласына тек гана
жаксылык тилеш, биреудин кууанышы менен кууанып, кайгысы ме-
нен кайгырып жасайтугыш мийрим-шопоотли ишки дуньясы, бизиц
дэстанларымызда жатырганлыгыш тусиндим. Сол куштиц шац басып
кол жазба фондларда жатырганына катты жаным ашыйтугын еди. Би-
рак, калай ашамап, оған гилтти изледим. Мениц бул ойларыма жап
берген Эзбекистан Илимлер Академиясынын Э.Науайы атындагы
тил хэм эдебият институтынын сол уакыттагы директоры профессор
Торе Мырза болды.

Бурынғы Н.Дэукараев атындагы тил хэм эдебият институтына
жаца директор болған күнлерим еди. Жумысты неден басларымды
билмей, Торе Мырзадан «сизлер не илеп атырсыз?» деп сорага-
нымда, ол киси озбек фольклорынын 100 томлыгын таярлап атырга-
нын айтты. Бул идея маған огада тэсийр етти. Кол жазба фондындагы
дэстанларды карап шыксам, 100 том шыгатугыш фольклорымыз бар-
лыгыш билдим. Мен де Институттын илимий-тематикалык планына
каракалпак фольклорынын 100 томлыгын баспага таярлауды плацла-
стырып, бул жумысты басладык (хэзир бул 100 томлык шыгып бол-
ды).

Баска еллерге барсац, каяктан келгенлигиниц, кандай халык
екенинди сораиды. 1997-жылы Туркияга халык аралык илимий кон-
ференцияга бардым. Конференция делегатларын дизимге алып аты-
рганда мениц Каракалпакстаннан келсинимди еситип шет елик бир
журналист касыма келди.

– Интэрвью бере аласыз ба? – деди. Эдеп интэрвью бергим келме-
ди. Шет ел журналистине интэрвью бериуге таяр емес едим. Бирден
көз алдыма уллы Уатаным Эзбекистаным менен Каракалпакстаным
келди. Соцынан бирден басыма менде баскаларга мақташыш етеугын
Эзбекистандай елим болса, неге сөйлемеийн, кайтама рети келип
турғанда дуньяга елимди айтыш мактанайын деген ой келди. Мен ин-
тэрвью бериуге келисим бердим. Эзбекистаншыц дунья цивилизация-
сына коскап бай улесин айттым. Бир гана медицина илиминиц тий-
карын салған Ибн Синоцы, бир гана математика илиминиц тийкарын
салған Аль Хорезмийди, бир гана космос денелериниц жайласыуын

математикалык жактан есаплап берген Берунийди, Мырза Улыг-
бекти айтыудын өзи бир дунья! Баскаларга оз елимди айтыш калай
мактансам да орынлы еди. Элбетте буларды баска халыкларга айтыш,
мактанбау мүмкин емес! Калай мактансам да хакым бар. Эзбекистан
– жаннет макан, дуньядагы ец гөззал, ец бай ел екенлигин айттым. Дү-
ньянын төрт мушынан келген тюркологлар коп еди. Солардын алдын-
да турыш мен озимниц мақташыш пенен Эзбекистаннан келгенимди
айттым. «Эзбекистан» деген сзди еситкенде шет елде кандай да бир
хүрмет және кызыгыушылык пенен карайтугынын тусиндим. Бул хэ-
зирги цивилизацияда глобалласкан рауажланыу жолында баратырган
бир неше еллердин арасында салмагы, келешек потенциалы кушли,
адамзатка медицина, математика, астрономия илимлериниц тыр-
нагын салып берген илим тарийхына ийе, эжайыш ойлемги Хорезм
цивилизациясына ийе, тарийхий естеликлерге бай елди калай макта-
сац да арзыйды және мактанууга толык хакым бар еди, мен елимниц
усыларыш айтып мактандым. Эзбекистанды көриу хэр бир шет ел-
ликтин кол жетпес арманы екенин тусиндим. Менде кандай да бир
күш пайда болды. Эзбекистан жерин кийели жер дедим, неге кийели
екенлигин тусиндирдим, Эзбекистан ойлемнен киятырган мәденият-
тын ошагы дедим, оны не ушын айтыш атырганымды тусиндирдим,
Эзбекистан дунья халыклары ушын дослыктын, адамгершиликтин,
тынышылыктын Уатаны дедим, Эзбекистаннын курамында жасап аты-
рган Каракалпакстан хаккында, онын өз алдына суверенли Республи-
ка екенлигин, өз Конституциясы, озиниц Мәмлекетлик тили, Герби,
өз Байрагы бар екенлигин айттым. Усылай өз елимди толып-тасып
макташыш пенен сөйлен кеттим. Журналист мени зордан токтатты.
Мениц айтпакшы сөзим көп еди.

Сонда мен бизиц халык сыбатында баскаларга айтатугын немиз
бар деген сорау менен бетпе-бет ушырастым. Сорауға жууапты бир
интэрвью менен ямаса бир-ски ауыз сөз белен тусиндириу мүмкин
емес еди. Сошнан бери усы сорауға жууап мениц ишимде дүбирлеп
жатқан сиякты. Дуньяга мактанатугын мактанышым соншелли көп
екен! Усы сорауды ойласам, толып-тасыш, буркасынлап аккан асау
Эмиуге усайман, мени хеш ким токтатпаса, бар күшим менен мәуйж
урып дәрьядай буркасынлап аксам, куйынлатыш катты самал болыш
желсем, үргин болыш хүүлесем, гүлдирмамадай гүлдирлеп, жерге
посерлеп куйған жауын болып жаусам, тауларды жарыш атдыгып

шыққан вулкан болып атлықсам деймен. Усылай толқысам, ата-бабамның ким болғанын баянлап бере алар ма екенмен?!

Қарақалпақтар ата-баба дәстүрлерін бұзбай сақлағанды жақсы көретуғын халық. Соның бири ески хәм хәзирге дейин сақланып келген дәстүрлериниң бири 200 аслам урыўлары. Қарақалпақларда қызды урыўы бойынша алысады. Гей бир урыўы бар түрки халықларында жети атадан соң қыз алыса берсе, ал қарақалпақларда неше атаға келсе де, бир урыўдан қыз алыспайды. Бир урыўдың ишинде қыз алысыўға болатуғын, болмайтуғын тийрелери болады. Хәр бир ата-ана перзентлерине усы қыз алысыўға болатуғын және болмайтуғын тийрелерин балаларына кишкене ўақтынан қулағына қуйып қояды. Усы тәртип қарақалпақларда қатал сақланған. Урыўлар ортасындағы катнас, байланысы, арысы, тийреси, көшеси хат бетине түссин, түспесин, оннан бийгәрез хәр бир қарақалпақ өз урыўын биледи және қайсы урыў менен қыз алысатуғынын биледи. Бул қарақалпақларда халықтың тәртиби, хатқа түспеген зан. Қарақалпақлар урыўлас болған қыз балаларды күтә хұрмет етеди. Бир урыўлас қыз отырған жерде ол қызды танымаса да, ер адамлар сөйлеген сөзин анлап, халықтың тәртибин бұзбай, әдеп пенен туўысқан қарындасы отырғандай етип сөйлеўи керек. Ол жерде мәдениетсыз сөз айтылмайды, юморлық сөзлердиң де қарындастың алдында айтылатуғын сөзи ғана айтылады. Урыўлас қыз отырмаса, еркин сөйлеп, ойнап күлип отырыўы мүмкин.

Басқаларға мақтанатуғын нем бар? Ата-бабамның әсирлер бойы тәбияттың қыйын жеринде шөлистанлық пенен кумлықтың арасында жасап турып, тынбастан, шаршамастан адам таң қалатуғын әжайып миллий мәдениет хәм материаллық байлықты бизге таслап кеткенин айтқым келди. Ол әлбетте ата-бабамның ҳадал маңлай тери, таланты, тарийхтың қатал сокқыларында жоқ болып кетпеў ушын тырмасып жасаған өмири, тарийхтың жан таласқан гүреслеринде қәлиплескен миллий байлығы. Усы байлық мениң басқа халықлардан «айырмам» (И.Юсупов). Басқалардан айырмач болмаса, әлбетте онда жоғалғанын. Биз ата-бабамыз таслап кеткен хәр бир дәстүрин, мийнети менен пайда еткен өнерин, үрп-әдетин, тилин, әдебиятын, фольклорын көздиң қарашығындай сақлап, соны жоғалтпай алып жүрсек ғана халықпыз. Л.Гумилевтың «Этнос өзиниң ата-бабасынан қалған байлықты жоқ етпей, оны қәстерлеп алып келсе, сонда ғана жасаў хуқықына ийе болады» деген сөзи ядыма түседи. Буған қосымша этнос өзиниң та-

ланта, билими, уқыбы, мийнети менен дәреткен өзлигин басқаларға мойынлатпаса, ол жоғалады.

Демек, бизиң халық сыпатында дүнья картасында жоғалып кетпей жасаўымыздың тийкары ата-баба мийрасында, бизиң тилимизде, дәстүримизде, фольклорымызда, бизиң миллийлигимизде екен. Биз өзимиздин ата-бабамыз дәреткен мийрасымыздың хәр бирин жоғалтпай сақласақ ғана, соның тийкарында миллийлигимизди сақлап қала аламыз. Хәзирги глобалласқан жана дүньяда, алдымызда бизди күтип турған тарийхта бул қаншелли әҳмийетли.

Киндик қаным тамған ана Ўатаным, сеннен артық байлық керек пе маған?

Әлбетте керек емес, мениң ушын дүньяда бир ғана гөззал, тамылжыған, әжайып жер бар, ол мениң Ўатаным Өзбекистаным менен Қарақалпақстаным.

Ўатанымның алтын топырағына аяғым тийсе, меннен күшли адам жоқ, халқым турған жерде мениң жигерим тасып, дүньядағы ең күшли инсанға айналаман. Мени хеш нәрсе жеңе алмайды, қандай күш болса да, қарсы тура аламан, себеби маған қуўатты, күшти халқым береди.

Қарақалпақстан картада Арал теңизине Әмиўдәрьяның қуяр жеринде, дәрьяның ски бойында жайласқан халық. Дәрьяның узақлардан алып қиятырған ҳасыл суўы Аралға қуяр алдында усы жерде қатты ийримленеди. Әмиўдәрья кең далада қәлеген жағына қарай ағысын өзгертип, еркин ағады. Сонлықтан Әмиўдәрьяны еркин дәрья, асаў, мәжнүн дәрья деп атайды. Әмиўдиң суўындай мазалы суў жоқ. Оның суўы шийрин, ылайлы суў болыўына қарамастан булақтың суўындай мазалы, жаңа саўылған сүттиң дәминдей жағымлы, жумсак. Усылай тәрйиплегеним менен Әмиўдәрьяның суўының дәмин еле жеткизип бергеним жоқ. Булақтың суўы таза, мөлдир, ал Әмиўдиң суўы ылай. Бул ылай суўды қалай мақтайсыз, деўи мүмкин. Ал, усы ылай суўдың дәмин тил менен тәрйиплеў мүмкин емес. Усы суўды ишип өскен барлық жемистиң дәми, қустың, малдың дәми басқаша. Әмиў бойында өскен жемистиң дәмин хеш жерден таба алмайсыз. Әмиў бойында кең жайлаўда өскен сыйыры менен қойынын, қуслардың гөшин бир жесеңиз, оны ұмыта алмайсыз, оның дәмин хеш жерден таба алмайсыз.

Олардың дәмінде қандайда да бір мазалы, сырлы, тил менен жеткізіу қыйын шийринлик бар. Шийринлик дегенде қанттың дәмін көзде тұтып атырғаным жоқ, хәр бир нәрсенің өзинің дәминің концентрациясын сақлаған өзіншелік. Бул Арал теңизи әтирапына күн нурының басқаша түсіуінен бе, яки усы жердің топырағының хасыллығы ма, яки дәрьяның қайырында жасап атырған тиришиликтен бе екен, ким билсин? Басқа жаққа көшип кеткен танысыма қонақ болып баратуғын болдым, не апарайын, елден не сағындың, деп телефоннан сорадым. Ол бизің жердің саз болып қатып қалған ылайың, бизің елдің қойының төшин, түйе тауығын, геширин әкелің деп өтиниш етті. Сонда не, гешир жоқ па деп таң қалдым. Жоқ, бәри бар, бірақ бизің жақтың геширин салып асқан палауды сағындық деди. Ол хақ еди! Халқабадтың геширине қырғауыл төсеп асқан палауды бир жеген адам умыта алмайды. Қарақалпақтың гүрбегинің, секерпарасының, кемпирбет қауынының дәмін жети ықлымнан таба алмайсан.

Қарақалпақстан кең далада жайласқан үлке. Оның егислик жеринен гөре даласы басым. Қус ушса, канаты күйген шөлистанлық, пышық мурны батпастай тоғайлық, ессиз кең дала. Халықтың минези, үрп-әдети, менталитети өзи жасап турған жер, тәбият пенен байланыссыз қәлиплеседи. Қарақалпақлар еркинликти, кеңисликти жақсы көретуғын, өтирик сөзди айтып билмейтуғын, жақсы көрсе қалдықсыз, берилип жақсы көретуғын, сумлыксыз, хадал, адамға мийримли, жаманлықтың не екенін билмейтуғын, ақ көкирек, ашық кеуилли халық. Дос ушын хәр нәрсеге таяр халық. Оның усындай минези қыйыншылықты көп көргеннен, адамның адамға қәдиринің не екенін билгеннен қәлиплескен болыуы керек.

Тәбияттың қыйын жеринде жасап турса да, қыйынлыққа бой бермей, тәбияттың қаталлығынан бәхәрде екен егинин үш-төрт рет қайта егип, гүзде қырманын толтыратуғын мийнеткеш халық. Тәбият пенен алысып жасау минезине сиңип кеткен, ол қыйыншылықты қыйыншылық екен деп бойсынбайды, тәбият пенен алысуы оның тұрақлы, қайсар минезин қәлиплестирген. Өзи жасап турған кең даладан усы кеңликти, таза хаўадан руўхый күшти хәм тазалықты алған. Шаруашылық ушын кең дала, шаруаға жайлы өрис, жайлау керек. Соның ушын қарақалпақлар бир жерде отырып қалмаған, мал жайлауын излеп көп жерлерди айналған. Қарақалпақлар әйемги заманнан көп тармақлы хожалық жұмысын алып барған. Бизің ата-бабала-

рымыз жасауға ең керекли буйымлар менен өзин өзи тәмийин етиуді мақсет еткен. Усы кең далада көшип қонып, неше рет жаңа жерлерди өзлестирип, партау жерлерди бау-бақшалы тамылжыған үлкеге айналдырып келген.

Қарақалпақтар қай жерде хәм қашан пайда болған?

Бул тәбийғый сорау. Әйемги дәуірде бизің хеш қайсысымыз да хәзирги атымыз бенен жасамадық. Соңлықтан әйемги дәуір тарийхынан өз атыңды табыу қыйын. Бірақ биз буны хәр тәреплеме қарастырғанда өзимизди әйемги дәуір тарийхынан таба аламыз. Қарақалпақтардың қашан пайда болғаны хаққында әйемги жазба дереклер жоқ, жаңа айтқанымыздай «қарақалпақ» деген аттың өзи IX әсирлердеги рус жылнамаларында «черные клубоки» деген ат пенен гезлеседи. Әлбетте, буннан қарақалпақтар IX әсирде пайда болған халық деген түсиник келип шықпайды. Ол тек қарақалпақтарда ғана емес, басқа халықтарда да. Себеби әйемги дәуірде бизің атымыздың өзи басқаша. Ең ески жазба естеликлердің бири әйемги гректер жазып кеткен ескерткишлер менен қытай жазба дереклери. Биз өзимизди солардан излесек, әлбетте қарақалпақ деген халықты таба алмайсан. Бірақ, әйемги гректер Киши Азия, Закавказия, Орайлық Азия жерлерине келип, бул жердеги халықтардың турмысын, дәстүрин, шуғылланатуғын кәсибин, мәдениатын жазып кеткен. Сол деректерге қарап биз өзимизди излесек, Геродот (б.э.б. 484-б.э.б. 425 жж.) пенен Страбон (б.э.б. 64/63- б.э.б. 23/24жж.), Ктесий (б.э.б. V әсирдің соңы – б.э.б. IV әсирдің басы) жазып кеткен деректерден биз өзимизди табамыз. Олар Оке дәрьясының бойында жасаушы варварлардың шаруашылық, балықшылық, аңшылық пенен шуғылланатуғынын, балықтың сүйеклерин балаларының басына тағып қоятуғынын, хаял-қызларының ерлер менен теңдей жауға оқ атып елди қорғап, аң аулап, душпан менен алысып, атысып жүретуғынын жазған. Қонақ келсе, қонақтың кеуили ушын хеш нәрсесин аямайтуғынын жазған. Олардың хаяллары ел басқарып, патшалық тахтта отырып патшайым болған дейди. Сөйтип, халық ауызында хаял патша «Тумарис» хаққында эпосы бар екен деп, усы эпостың қысқаша мазмунын жазды. Ол бойынша хаял патша Тумаристің күйеуі урыста өлип кетеди, жас арыу күйеуінің орнына тахтқа отырады, баласы есе жас болады.

Хаял патшаның даңкын еситип дүньяны ийелеймен деп шыққан ахеменидлердің патшасы Кир жолға шығады. Ол неше елдерди атының туяғының астына жент еткен, бети хеш жерден қайтпаған, дүньяның патшасы боламан деп шыққан биринши империя дүзген патша еди. Кир Окстиң жағасына да жетеди. Тумариске елши жибереди. «Бизге бағынып, өзи маған хаял болсын, ели кулым болсын, ал оған келеспесе, сауаш майданына шықсын» дейди. Тумарис: «Кир әжелине асығып келген екен. Биз хеш кимнен қорықпаймыз, хеш кимге тиймеймиз де, ал тийген адамды оңдырмаймыз. Кир, жақсысы, урыспай изине қайтсын. Ал, урыспай кетпеймен десе, мейли, биз урысуға таярмыз. Узақ жолдан келген екен, үш күн мәулет беремен, дем алсын, биз нәмәрт емеспиз. Үшинши күни таң сәхәрде сауаш майданына шықсын! Массagetлердің әрұағы ушын айтайын, ол сирә бизди жеңемен деп ойламасын. Окстиң қай тәрәпинде урыскысы келеди. Ол дәрьяға көпир салмақшы болып атырған екен. Хеш әүере болмасын. Егер дәрьяның арғы жағында урыскысы келсе, биз өтип аламыз. Сол жақта урысамыз. Егер дәрьяның берги жағына өткиси келсе, мен үш күнлик жолға ләшкеримди узаққа алып кетемен. Ол аркайын дәрьядан өтип, дем алсын. Үшинши күни таң сәхәрде сауаш майданына шықсын» дейди. Кирдің ақылгойлери дәрьядан өтиүди айтады. Себеби бәри бир массagetлер жеңиледи, жеңилгенде дәрьядан өтиүге туұра келеди дейди. Тумарис олардың әскерлериниң дәрьядан өтиүине мүмкинлик береди. Кирдің әскерлери дәрьядан өтип, Тумаристин елине жақынлайды. Кир хийлекер патша еди, ол дәрьядан өткен соң өзиниң ең нашар, ауырыу, шаршаған әскерлерин қалдырады, сыналған күшли әскерлери менен жасырынады. Соның менен бирге шатырларында бай дастурхан жаяды, дастурханға неше түрли тағамлар менен бирге күшли шарапларды қояды. Урыс басланады. Оларды массagetлер хә демей жеңеди, жеңген соң тигилип турған шатырға киреди. Тумаристин әскерлери Кирдің хийлесин түсинбейди, олар душпанын жеңгенине мәсирип, шарапларды ишип мәс болып қалған еди. Усы ўақытта Кир күшли әскерлери менен топылып, Тумаристин әскерлерин қолға түсиреди. Тутқынлардың ишинде Тумаристин жалғыз баласы Спаргапис бар еди. Ол Тумариске «балаңның олимин көргин келмейтуғын шығарсан, сен анасан ғой, енди маған берилесең, я балаңды көзиңниң алдында шаламан» дейди. Тумаристин қаны қайнайды. Ол Кирге мына сөзлерди айтып елши жибереди: «Қан ишер Кир, жеңдим деп

мақтанба, шарап ишкенде сен де не болғаныңды билмәйсең, аўзына келген сөзди айтасаң, сен баламды сауаш майданында емес, жәдигөйлик пенен қолға түсирдин. Мениң саған кенесим, баламды бер де, мениң жеримнен өкшәнди көтер. Егер буны ислемесең, Күн қудайының аты менен, массagetлердің әрұағы менен ант етемен, қанға тоймаған көзиңди қанға тойдыраман!» дейди.

Спаргапис мәслигинен айығып, өзине келген соң, қолға түскенине ары келип, ахеменидлердің әскериниң қылышын ойламаған жерде тартып алады да, өзін сол жерде шалады. Буны еситкен соң Тумарис әбден ашыуы келип урысты баслап жибереди. Адам қаны суұдай ағады. Шақылдағын қылыш сестинен жердің бети гүниренип кетеди. Жер бетин қара шыбындай болып басқан сансыз Кир әскерлери жеңиле қоймайды. Массagetлер Кир әскерлерин бөлип-бөлип қызыл қыя қумның ишине қарай қашады. Қашқанның изинен қуған Кир әскерлери болинип Қызыл қумның арасына кирип, шөлистанда урысуға да қалы келмей қырылады. Массagetлер оларды шөлистанның төрине апарып қырады. Усылай Кирдің сансыз әскери массagetлерден жеңиледи. Олардың хабарын елине айтып барғандай бир хабаршысы да қалмайды. Соңында Тумарис Кирдің денесин таптырып, геллесин қан қуйған гүмге салып: «Мени жалғыз баламнан айырып жулыныма пышак урдың, жауыз! Адам қанына тириңде тойғаның жоқ еди, енди өлгениңде адам қанына сени мен тойдырайын, қалегениңше ишип жата бер!» деген. Оның усы айтқан сөзин адамзат тарийхы ұмыта алмайды, әсирден әсирге өтип келеди.

Тумаристин даңқы дүньяның төрт мушына жайылған. Батыр хаялдың қайсарлық пенен өз душпанын жеңген ўақытта айтқан сөзин еситкен адамзат оған таң қалып келди, оны әуладтан әуладқа жеткизип отыр, әсиресе оның образын жасауға Орта әсирдеги Европа художниклери қызыкқан. Түслик Нидерланд художниги, Европа бароккосының шебери 1622-жылы Питер Пауль Рубенс (1577-1640) «Тумарис Кирдің геллеси алдында» деген картинасын жазды. Орта әсирдеги итальян художниги Андре дел Кастаньоның (1423-1457) 1450-жылы салған «Тумарис патшайым» деген картинасы, 1672-жылы итальян художниги Маттио Претти (1613-1699) салған «Тумарис патшайым» картинасы дүньяға белгили.

Орайлық Азияда жасаушы түрки халықлары Тумаристи анамыз деп есаплайды. Усылай есаплаудың өзи бизиң ата-бабамыздың тий-

карының тууысқанлығын көрсетеді. Қарақалпақтар да өзлерінің ата-бабасын әйемги массагеттерден шығарады, әйемги дәуірдеги массагеттердің әскербасы, патшайым болған хаяллары қарақалпақ ауыз әдебиатында «Қырық қыз» дәстаны болып бізге жеткен. Бул дәстаннан басқа урыуларға уран болған Ақшолпан (мүйтен урыуының) менен Арыұханның (қыят урыуының) атлары да бийкарга уран болып турған жоқ. Булардың барлығы Арал теңизи әтирапында жасаған массагеттерден келип шыққан. Арал теңизинің бойы кең дала, еркек адамлар елди қорғап, ери далаға кеткенде массагеттердің хаяллары үйин, балаларын қорғаған. Тәбиәт, олар жасап атырған турмыс олардан усындай батыр болыўды, еркектер менен теңдей қолына қурал алып елин қорғаўды талап еткен. 1903-жылы И.А.Беляев Шымбай қаласының шар базарында бир кемпирден жазып алған «Хаял патша ҳаққында» ертеги де қарақалпақтардың ата-бабалары әйемги массагеттер екенлигиниң дәлийли. Ол ертектің сюжети былай бериледи: Ерте әйем заманларда усы әтирапта хаяллар патшалығы болған. Әскерлер де хаял, патшасы да хаял. Олар өнип-өсиўди жоғалтпаў ушын бәхәр айларында ғана ерлер менен ойнап, бала туўыўға рухсат екен. Ал, ул бала туўылса, өлтирип, қыз бала туўылса, қалдырады екен. Бир күни патшайымның өзи ул бала туўыпты. Патшайым баласын өлтире алмапты. Оны жасырын сақлай берген. Басқа әскер қызлары да баласын өлтире алмай жасырын сақлап атырған екен. Бир күни жасырынып сақланып атырған жигитлер ер жетип, хаяллар патшалығына қарсы урысыпты. Урыстың басында патшайымның баласы турған. Жигитлер тәрәпи жеңилипти. Патшайым өз баласын өлтире алмай, тахтын баласына берипти. Соңнан бери еркектер патша болып киятыр деп айтылады. Бул хаял патша ҳаққындағы ертект те бийкардан туўылған емес. Ол сол Тумарис патша ҳаққында мағлыўматтың жалғасы.

Дүньяда ҳеш ким өзгерте алмайтуғын бир тарийх бар, ол хәтте қылышынан қан тамып турған патшалардан да қорықпай, өз пикирин айта алады. Бул халықтың ядында сақланатуғын тарийхы. Оның сиясат пенен, дәуир менен жұмысы жоқ, ол тек болғанды айтады. Ол берттириўи, детальларын күшейтиўи мүмкин, бирақ өз пикирин айтпай қалмайды. Ауызеки тарийхтың сақланатуғын жери – халықтың яды, ауыз әдебиаты. Мен усы тарийхтың айтыўы бойынша ата-бабаларымды излеймен.

Қарақалпақтар өзлерінің пайда болыў тарийхы ҳаққында сөйлегенде өзлерин өзбек, түркмен, қазақ, қырғыз халқынан бөлек қарамайды. Қарақалпақ шежирелеринде усы халықтар менен тууысқан, қанлас, бири ағаның баласы, бири ини, бири жийен болса, екіншисин дайы, қулласы, усы халықтар менен тууысқан етип қарайды. Бул халықтың тарийхый ядында сақланып келген дерек – бирден бир дурыс мағлыўмат. Бизің ата-бабаларымыздың айтыўына қарағанда қарақалпақтар Арал теңизи әтирапында дүньяға келген, усы жерде қәлиплескен халық. Бизің көп жасаған аталарымыз «Арал теңизинің суўы үш рет қурып, үш рет толған, қарақалпақтар да үш рет ата меканын таслап көшип кетип, қайта айналып келген» дейди. Бул мағлыўмат атадан-балаға, әсирден әсирге жеткен, халықтың өзлерінің пайда болыў дереги жөниндеги ҳеш умытпай бизге жеткизген тарийхы. Бул сөз бийкарга айтылып турған жоқ. Бул экологиялық катастрофаның себебинен ата меканын таслап көшкенин және айналып келгенин айтады. Әмиўдәрәя қызыл қыя қумды жарып ағып Арал теңизине қуяды. Оның ағысы бир неше жүз, мың рет өзгерген, бир неше рет суўы тартылған. Шарўашылық пенен жасап отырған халыққа суўдың тартылыўы, әлбетте мал жайлаўын излеўге мәжбүрлейди. Шарўа халыққа қолайлы жайлаў және кеңислик керек. Әйемги Топырақ қаланың дийўалларында қарақалпақ урыуларының таңбасы басылған гербиштердің табылыўы қарақалпақтардың Арал бойында қәлиплескен халық екенлигиниң дәлийли. Қарақалпақтар шарўашылық пенен шуғылланған. Шарўалар ушын кең территория, мал жайлаўы керек. Малға қолайлы жер излеп үлкен территорияны айналып жүргенликтен олар гейде өзлерин Едил, Жайық, гейде Орал бойларында көриўи ерси емес. Бирақ олар өзиниң ата меканын таслап кетпеген, өзиниң халықлық ядросын бузбастан жасап қалған, өзиниң мәмлекетшилигин жоғалтпаған, өзин өзи басқарыў аппаратын сақлап келген. Усылай жалаң аяқ жар кешип жүрсе де, қарақалпақтар өзлерінің бай миллий мәдениатын сақлай алған. Сол бай мәдениәт олардың ҳәр бир кәсибинде көринеди, мысалы, шарўашылық пенен шуғылланыўды, жыраўшылық өнерин үлкен институт дәрежесине көтерген, өзлери жасайтуғын ақ отаўын үлкен көркем өнер музейи дәрежесине көтерген, турмыстың барлық тараўында бай тәжирийбени топлаған. Н.Дәўқарасв көрсеткениңдей қарақалпақ халқы «даналықтың, шеберликтин, дәретиўшиликтин, батырлықтың хайран қалғандай тамаша үлгиле-

рин»⁴ бере алды. Халық мийрасындағы бундай «бай хәм кең тараўлы түрлерин тек көп жасаған, көп ғана тарийхий-сиясий хәдийселер менен толы, узак әсирлерди басынан өткерген халық ғана дөрете алыўы мүмкин»⁵ еди.

* * *

Россияға көшип баратырған қарақалпақ жигити менен ушырасып қалдым. Қәдимги тәбийғый сораў:

– Қаяққа көшесен, ол өз еркиң. Солай да болса көмекейимде турған бир сораўды берейин. Елинди таслап неге көшип баратырсаң? – дедим. Ол ойланбастан:

– Арал теңизишин суўы қурыды, экологиялық катастрофа, бул жерде жасаў қәуипли... – деди.

Мен қатгы ойланып қалдым. Мүмкин, ата-бабам да усындай Аралдың суўы тартылған ўақытта көшкен шығар?

– «Жат журтта патша болғаннан, өз елинде шопан бол» деген емес пе? Сонда сен балаларыңды өз тилинде сойләй алмайтуғын, өз тилинде қосық та айта алмайтуғын, өз тилинде шерин шығарып күле алмайтуғын етпекшимисен? Егер жақының өлсе, өз дәстүрінде жылай алмайтуғын жағдайға түспекшимисен? – дедим.

Ол өзінше және маған көшиў себебин түсіндирген болды, бирақ мен оның айтқанларына түсинбедим. Мениң туўылған жер дегенде өз түсинигим оны қабыл еткизбеди.

Арадан бираз жыл өтті. Бир күни жұмысқа келсем, сол жигит мени күтип отыр екен.

– Сарыгүл апа, маған жыраў намаларын жаздыртып берің, – деп өтиниш етті.

– Оны не қылайын деп едиң? – дедим.

– Елди сағынғанда айттырып отыра жақпан.

– Соннан елди сағынғаның басыла ма? – дедим.

– Жок-ай, – деди ойланып.

Ол меннен көзин жасырды. Билемен, көзине жас келди. Ол басқа елде елдің жетими болып жүр. Өз елинің орнын хеш ким толтыра алмайды. Ол жасап атырған жеринде әжайып байлығына ийе бо-

⁴ Дәуқарасев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1977. – Т.2. 46-б.

⁵ Сонда. 76-б.

лыўы да мүмкин. Сол байлықтың ишинен өзиниң өзлигин таба алмай қыйналып атыр.

* * *

Қарақалпақстан жери тәбияты жағынан қыйын жер. Булақлар, таўдан сылдырлап аққан суў жок. Керисинше, бир уртлам суўға зар болып, тозаңғып жатқан шөлистан, аспанға булттай болып шаңғытқан қумлық көз алдыға келеди. Бул жер адамнан дени саў, күшли болыўды талап етеди, тәбияттың өзи сени шынықтырады, нәренжан болсаң, жасай алмайсаң. Бирақ, және бирақ, бул жердің мәргиясы бар. Басқа жаққа барсам, өкпем тығылып, жүрегим қысылып кеткендей болады, ал самолеттен жерге аяғым тийгеннен сондай бир кең дүньяға келгендей боламан, хәўасы да хеш жерде жок тынық, таза хәўадан симирип дем алған ўақытта маған тил менен жеткизип болмайтуғын күш келеди. Мен усылай Қарақалпақстанды күтә сағынаман, елге жеткенше асығаман. Мен басқа жаққа кететуғын болсам, сле кетпей атырып, самолеттың ишинде отырып елимди сағынаман. Усыған не жетеди? Өз Ұатаныңды сағынып келгеннен, өз Ұатаныңа жеткенше асыққаннан, сениң өз халқың, өз Ұатаның болғаннан, өз Ұатаныңды излегеннен артық қандай бахыт бар? Адамға түўессилмейтуғын күшти, куўатты тек ғана халқың, Ұатаның бере алады. Ұатаның болмаса сен кимсен? Хеш ким.

2. СЕН ӘЗИЙЗСЕН, ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЯЛЫ!

Қарақалпақ хаялы! Сен маған қандай әзийзсен, оны мен тил менен жеткизип бере алмайман. Хәзирги әўладтың хәр бири сениң алдында басын ийип, сени төбесине көтерсе арзыйсаң! Себеби халқымның тарийх соққыларында жок болып кетпей бүгинги күнге жетиўи тек сениң арқаңда... Қаншама қыйын жолларды басып отип келдің. Сен қыйыншылыққа мой бермедің, халқымның шапырағын жоқары көтердің. Хәзир музейдің жарасығы болған көк көйлек, сәўкеле, қызыл жегде менен ақ жегде сениң қолыңнан шыққан! Оларды көрип турып, не деген мәденият, не деген шеберлик, деп таң қалмайтуғын адам жоқ! Халқымның өлмес миллий байлығы сениң қолың менен доретилген.

Сен ер азаматқа қап қолдаса алдың, елдің басына түскен қыйыншылықты ийниң менен көтердің, жеңдің, сен ерсең, сен батырсаң!

Қарақалпақ хаялы! Сен хеш кимнен қорықтастан өз пикириңди батыл айта аласаң. Сен еркинликти жақсы көресен, ғайбарсаң, батырсаң, жигерлесен, сен өз перзентинди досқа садық, хадал етип тәрбияладың. Сен елдің, жердің, ата-ананың, туысканның бәринің қадирин билесең, бәрін орнына қоя аласаң. Сен тилге шешенсең, сен жууабыйсаң, тил менен талай жүйріклерди, дилуарларды жеңесең. Қарақалпақ хаялы, сен маған әзийзсең!

«Әлп анадан, тулпар бийеден» дейди қарақалпақтар. Демек, қарақалпақтар батырдың шығыуы да анадан, тулпардың шығыуы да анадан, яғни бийдесен, демек, хәмме нәрсениң тиреги ана екен. Шағылмайтуғын күшти және түўссилмейтуғын энергияны, ақыл-ойды хаял-ана береді екен! Халқымыздың барлық философиясы, педагогикасы, ядында сақланған халық мийрасын излесең, қарақалпақ хаял-қызларының бириши гезекте ерлер менен теңдей санға турыуы, яғни ерине қап-қолдасқандай хаялдың миллий санада идеал болуы, ерлиги, батырлығы, жауынгерлиги көбирек жырланады.

Қарақалпақтар өзлеринің ата-бабаларып ески Оке хәм Яксарт бойында жасаған әйемги массагетлер деп түсиндиреди. Әйемги массагетлердің хаял-қызлары ерлер менен бирдей қолына қурал алып ел қорғаған, яғни жауынгер батыр қызлар, халықтың идеалы болған. Бул дәуірлерден қалған мийраслардың бири археологиялық экспедицияларда табылған нускаларда хаял-қызларды тиришиликтің анасы деп қараған. Халықтың түсинигише Әмиўдәръя менен Сырдәръяның өзи хаяллар. Күн менен Ай – хаяллар, Жер – хаял, Суў – хаял, Жауын – хаял, өнимдарлық қудайы – хаял.

Әйемги дәуір естеликлериниң ишинде “Авеста”да Анахита суў, тиришлик, жер, өнимдарлық қудайы қыз образында береді. Әйемги грек тарийхшысы Геродот “Тарийх” кітабында Арал әтирапында жасаушы массагетлердің хаял патшасы Тумарис хәккында жазған легендасы, әйемги Сицилиялық тарийхшы Диордордың (б.э.б. I әсир) “Кітапхана” шығармасында, тарийхшы Ктесийдің (б.э.б. V әсирдің ақыры IV әсирдің басы) тарийхый шығармаларында хаял әскер басшы Зарина хәм Стриангия хәккында мағлыұматлар, Харес Митиленский (б.э.б. IV әсир) жазып қалдырған Зариардр хәм Олатида хәккында әпсаналар әйемги дәуірдеп баслап-ақ бул жерде жасаушы халықларда хаял-қызлардың жәмийетте орны жоқары болғандығын көрсетеди. Усы ел қорғаған батыр хаяллардың қарақал-

пақтар арасында күте терең жасағанын қарақалпақтарда урыулардың келип шығыуын хаяллар менен байланыстыруы, хаяллардың атларын урыуларға әскерий уран етип алыуы да буның дәлили.

Мысалы, мүйтен урыуының ураны Ақшолпан, мүйтенлер атланысқа шыққанында Ақшолпанды уран еткен, қыят урыуының ураны Арыўхан т.б. Әйемги массагетлердің хаял патшалары, хаяллар урыуларға уран болуы, ел қорғаған батыр қызлары хәккында жырлары бизге “Қырық қыз” эпосы болып жетисти. Қарақалпақ халқында “Қырық қыз” сияқты эпостың сюжетиниң жасауы, сондай-ақ “Шарьяр” дәстанындағы Әнжим, “Мәспатша” дәстанындағы Айпаршалар қолына қурал алып душпан менен алысқан қызлар усы әйемги дәуірдеги ел басқарған, әскер басшы болған хаял-қызлардан бизге жеткен нускалар. Тарийхта болған ўақыя хеш ўақытта изсиз жоғалып кетпейди, халықтың ядында ол қандай формада болса да сақланып қалады.

Халық дәретиўшилигинде хаял-қызлар әдеп-икрамына, улыўма жекке адам сыпатында ол қандай адамгершилик руўхы менен жасайды, ол қандай адам болуы керек деген сораўға халқымыз тынбастан жуўап излейди. Халықтың озиниң философиясында хәм педагогикасында хаял-қызлар усы дүньяның, тиришиликтің, үйдің, жигиттиң ийеси, ошақ басының хожейини, ердің өмирлик жолдасы, балаларының анасы болып ғана қалмай ер азаматты қатарда қосатуғын адам сыпатында береді. Демек, хожалықтың, ошақ басының ийеси ғана емес, ал жәмийеттиң бахыты хаял-қызлар менен белгиленеди.

Бизиң ең әйемги ата-баба мийрасы болған “Авеста”да адам бахытлы жасауы үшін хаял, бала хәм алақандай жер керек, деп бериледи. Демек, хаял хәм бала – ер жигиттиң димары, күш-қуўаты. Шаңырақта “бахыт” деген әпиўайы сөздің мазмуны хаял арқалы иске асады.

Қарақалпақ халқы хаял-қызларды төбесине көтерип хұрмет ететуғын халық. Бизиң ата-бабаларымыз хаял-қызларға жәмийеттиң гилтиң, жуўапкершилигин берген. Олар бәрқулла хаял-қызларды дурыслап тәрбиялауға кеўил бөлген. Қарақалпақтар хәр бир қыздың тәрбиясына кеўил бөлген, қызды улыўма халық болып тәрбиялаған. “Қызға қырық үйден тыйыў, бир үйден жыйыў” дейди қарақалпақтар. Улыўма үйдің жарасығы болған хаял, қандай пазыйлеттери менен халыққа қадирли деген сораўға қарақалпақтар өзинше жуўап береді.

Қарақалпақ халқында ер жигиттиң бахыты – хаял, деген түсиник

бар. Қарақалпақтар ер жигитті атқа мингизіп қатарға қосатуғын да хаял, ер жигитті қатардан шығарып, жер ететугын да хаял дейді. Хаял ер жигиттің патшасы, өмірлік жолдасы, балаларының анасы, еринің мехрибан қостары, бірден бір жанашыры, оның абыройы үшін күресетуғын қорғанышы, оған күш беретугын тирениши, ақыл-гөйи.

Жақсы болса алғаның,
Алтыннан болады тахтың,
Қылайын деген исинди,
Өзиңнен бұрын биледи,
Оңысық оңайын десе,
Оралысып келеди,
Сөйлетпейди тилиңди,
Изине ертер елинди,
Тапқаныңды елге беріп,
Абыройлы етер өзінди.
Қатын шығарар атыңды,
Жақсы болса алғаның,
Туұйысқан қылар жатыңды,
Жақсы қатынның белгиси
Душпанға сырынды алдырмас,
Жақсы болса алғаның,
Тарылмайды орисин,
Қадаған болмас хеш жерде,
Қандай болса жүрисің,
Өзиң кетсең алысқа,
Ата-анаңа қарайды,
Кеўлиндегини сорайды,
Шырпылдап хызмет қылады,
Туұйысқаныңдай болады,
Сол адам орын алады,
Аз да болса тапқаның,
Берекетли болады.
Аш болса көнер ашыңа,
Жақсы болса алғаның,
Бәле келмес басыңа,
— дейди халық термесінде.

Бұл қарақалпақ халқының өмірлік жолдас, үйдің жарасығы болған хаял халқындағы этикеті. Бұл термеде не деген философиялық ойлар бар, Бұнда адамның адам болып бахытлы болып жасауы үшін хаял тәрпіннен талап етилетуғын адамгершилик қағыйдалары берілген. Турмыстың, хәр бир шаңырақтың, хәр бир ер азаматтың бахытлы болуы тек ғана хаялға байланысly екенлиги бериледи. Енди усы шаңырақты бахытлы етиу үшін хаялдан не талап етиледі? Бириншиден, сезгирлик, түсимпазлык, хәр нәрсениң оңынан келиуи, ораласып барлык истиң питетуғын жағын гөзлеуи, ерин сөйлетпей, барлык нәрсени өзи билиуи, ериниң абыройын көтериуи, ериниң жора-жолдасын, тууған-тууысқанларын күтип, ериниң атын шығаруы, ериниң дөгерегине жақсы жора-жолдас топлауы т.б.

Қарақалпақтар “ана бұйрығы – куда бұйрығы” дейди. Бұл сөзге бир сөз қосыу, я алып таслау мүмкин емес.

Хаял дүньяның ийеси, ер жигиттің тирениши екенлиги халқында түсиник бизиң әййемги ата-бабаларымыздан қалған мийрасларда бериледи. “Китаби дедем Коркут” китабында хаялдың еки түри бар деп бериледи. Бириншиси – үйиниң уйытқысы, тирениши. Екиншиси – ери аң аўлауға кеткенде, үйине узақтан қонақ келсе, оны аўқатландырады, күтеди, хызмет етип, жибереди, деп бериледи⁶. Усы үйиниң тирениши хаялдың Қоркут ата сүүретлеген түри қарақалпақ хаял-қызларының миллий характерин береді. Бұл бизиң халқымыздың аңшылық, шаруашылық пенен көбирек шугылланғанынан, дала турмысынан келип шыққан зәрүрлилик болса керек. Ерлери көбирек дүз жұмысында жүргенде, хаяллар балаларына қарап үйинде қалады, соның менен бирге, ериниң атын айтып излеп келген адамды ким болуына қарамастан, ери жоқта оларды ери бардағы дәрежеде күтиу хаялдың мойнына жүкленген. Соның менен бирге, ери жоқта елге топылған жауды қайтарыу, қолына қурал алып үйин, балаларын қорғауы, жауынгерлик характери де усы зәрүрликтен келип шығады.

Бизиң ата-бабаларымыз хаял-қызлар үшін адамгершиликти, сап хұжданды, опадарлықты, Ұатанды сүйиуді биринши критерия етип қояды. Хаял-қызлардың оз елин, халқын, халықтың ар-намысын ұмытыуына қатал қарайды, хаялдан шыдамлылықты, өзін тутуғын талап етеди.

⁶ Книга моего деда Коркута / Пер. В.В.Бартольда. – М.Л.: Изд-во АН СССР. 1962. – 16 с.

Хаял-қызлар биринши орынға Ұатан, ел-журт, ата-анаға хызмет етиўди қояды. Мысалы, “Қырық қыз” дәстанында Гүлайым сүйгени Арыслан менен ушырасқан, оны унатып сүйген уақытында Гүлайымның ел-журты, ата-анасы қалмақлардың қолында бенде болып жатырған еді. Қыз жигитти унатып тұрса да, сүйиўшилиқ ҳаққында сөзди еситкиси келмейди, ол өз сезимине ерк бермейди, қыз биринши орынға өзиниң ел-журтын, ата-анасын қутқарыўды қояды. Бул хаял-қызлардан талап етилетуғын халықтың моралы.

“Қоблан” дәстанындағы Қуртқаның образында қарақалпақ хаял-қызларына характерли қәсийет ериниң адам болып қатарға қосылыўы, ямаса ериниң қыйыншылық көрмеўи ушын өзіндеги хәм торкиніндеги бар мүмкиншиликти жумсайтуғын ҳақыйқат хаялға тән ишки дүньясы берилген. Қуртка узатылып кетериниң алдында Қобланға анасынан еншиге сыйқырлы жай тасын сораўды кеңес етеди. Жай тас арқалы дүньяда не болып атырғанын көриў мүмкин, кемпир қызынан басқа ҳеш ким бул тасты билмейтуғынын, Қуртқаның сорағып турғанын биледи. Қуртка болса усы тастың енди Қобланға хызмет етип, ерин бахытлы етиўди ойлайды. “Жигитти қурғатуғын хаял төркинине тасыйды” деген халықтың сын менен айтылатуғын сөзи усы жерден шыққан.

“Алпамыс” дәстанындағы Гүлпаршын сулыўлығы менен ғана емес, әдеп-иқрамлылығы, сезгирлиги, ақылы, диянатлылығы, опадарлығы менен қадирли. Бул сыртқы хәм ишки дүньясы гөззал хаялды еки жерде үлкен сынаққа алады. Бири, бир елдиң патшасынан баслап шопанына шекем жарысқа шақырғанда ол өз сүйгенин күтеди, еккинши жерде Алпамыс жети жыл зинданда жатқанында ол қандай қыйыншылық болса да женеди, ерин күтип бахытқа ериседи.

“Мәспатша” дәстанындағы Айпарша патшаның хаялы болғаннан, ерине садық болып, аяғына шарық кийип, шопан болып кеткенди мақул көреді. Бул хаяллар садықлықтың ең жоқарғы үлгилерин берген, бул хаял образлары халқымыз арасында жасаған, халыққа өзиниң ислеген хызмети менен дәстан болған хаяллар. Ата-бабаларымыздың “хаял” деген уллы атқа минәсип келетуғын образлары. Бул хаяллар образы хәзирги жас хаял-қызларымызды оларды ҳақыйқат мазмундағы хаял болып ишки дүньясын қәлиплестириўде үлкен хызмети бар екенлигин айтқымыз келеди.

Биз өзимиздиң тарийхымызды сөз еткенде дүнья халықларын хайран қалдырған, адамзат тарийхында бағырлықтан, ел қорғаў, елге хызмет етиў, әдиллик пенен ел басқарыў, урыс өнерин билиўден аты шыққан, саўаш майданында жеңилиўди билмеген Арал этирапында жасаған сак хаялларының атларын еске түсирмей кетиў мүмкин емес. Әзийз қарақалпақ хаялларының хәр бир исинде, хәр бир жетискенлигинде, характеринде, жүрегиниң соғысында мен өзимиздиң усы аналарымыздың демин, жүрек соғысын, руўхын көремен, биз өзимиздиң бүгинги өмир жолымызда бәрқулла өзимиздиң әзийз аналарымыз «мен сизлерге мийрас етип кеткен ерликти, мәртликти, батырлықты, хұждан, ар-намыс тазалығын қалдырып кеттим, соны умытпан» деп атырғандай сезиледи. Бүгинги хаяллар ҳаққында сөз бизиң тарийх бетинде өшпес из қалдырған дүнья халықлары тарийхында хұрмет пенен тилге алынатуғын әзийз аналарымыздың атын атамай өгиў мүмкин емес. Солардың басында әзийз анамыз Тумарис турады (ол ҳаққында жоқарыда сөз етилди).

Сак хаялларының урыс өнерин терең билиўин, аттың үстинде жерде жүргендей айқасыў, гүресиў, найзаласыў, аттан түспей душпанды жеңиў жағынан хеш бир адам бул хаялларға тең келе алмайтуғынының өз замашласлары жазып кеткен. Урыс өнерин қандай жақсы билсе, бул хаяллар әдиллик пенен ел басқарыў жағынан да тарийхта ат қалдырған. Усындай патша хаяллардың ишинде патша Заринаның (Зариней) аты бизге белгили. Бул хаял Окс пенен Яксарттың аралығында жасаўшы массагетлердиң патшасы болады. Бул хаял батырлығы менен бирге сулыўлығы менен атқа шығады. Окс бойында жасаўшы саклардың хаялларының сулыўлығы тарийхшыларды хайран қалдырған. Бул хаяллардың жарқын естелигин еслегенимизде, сакларға урыс ашып келген мидиялылардың әскер басшысы саўаш майданында аттың үстинде қылышласып атырған әскердиң басындағы сәўкелеси жерге түскенде, оның хаял екенин билип қолына қалқанын услап қатып қалыўын хеш умыта алмаймыз. Мидиялық Заринаға сол жерде бенде болып өзин тапсырады, бул әжайып гөззал хаялға биротала бенде болып өзин тутқын етеди. Бирақ Зарина душпан елдиң батырының усынысын қабыл етпейди. Ашықлық жолында өз слине сатқынылық еткен Мидия әскер басшысына олимнен басқа жол қалмайды. Ол буннан соң өзине өзи жаза береді, ол ашыққа өзин таслап

өледі. Заринаның патшалық еткен дәуірін тарихшылар саклардың гүлленип абаданшылық пенен молшылықта, тынышлықта жасаған ең бахытлы дәуірі деп жазып кетеді. Зарина өз елине душпан атын атлаттырмайды, халқын абадан турмыста жасаттырады. Каналлар қаздырады, бағ орнатады, қалалар салдырады, ели-халқын тоқшылық пенен абаданшылықта жасаттырады. Саклар Заринаны күтә хұрмет етеді, халқы үшін еткен хызметі үшін Зарина өлгеннен кейін сол дәуірде салынған барлық естеликлерден бийік етіп оның кәбиринің үстине естелигін орнатады. Ол естелик үш мүйешли пирамидадан турады, ұзынлығы үш стадиядан (метрге жақын) турады, бийіклигі алты стадиядан, ұшы найзаның ұшындай өткір етіп салынады. Қәбиринің үстине Заринаның бийік етіп алтын статуясын орнатады. Әйемгі бизің ата-бабамыз өзінің қадірлеп басына көтерген патшасының естелигін мәңгіге қалдырғысы келеді, бірақ урыс, басып алыушылық ақыбетінде бұл ұллы естелик жер бетінде сақланбай, изи өширiledi.

Спаретра саклар патшасы Аморгтың хаялы, бұл хаялдың бойындағы түүесилмес күш, ғайрат, душпанын жеңіудегі табанлылығы тарихшыларды хайран қалдырған. Ерин ахеменидлер тутқын етіп алып кеткенде Спаретра сакларды өзі басқарып елин ахеменидлерге құллыққа бермейді, өз елинің гәрезсизлигін сақлап қалады. Ери бар ұақтындағыдан бетер әскерлердің қырағылығын күшейтеді, санын көбейтеді. Үш жүз мың ер адамлардан, еки жүз мың хаяллардан әскер топлап, душпан қолында тутқында турған ерин азат етеді. Еринің арын, намысын қорғаған, елинің азатлығын, еркинлигін сақлап қалған бұл батыр хаялдың аты да тарих бетінде мәңгіге сақланып қалған.

Одатида усы Спаретраның қызы. Грек тарихшылары жазып кеткен “Зариандр хәм Одатида” қыссасының қахарманы Одатида менен Зариандр ортасындағы мухаббат әйемгі дәуір сакларының тиллерінде дәстан болып қалған. Зариандр Каспий теңизинен Танаис (Сырдарья) дәрьясына шекемгі аралықта патшалық етеді, ол Танаистің бойында жасаушы сак патшасы Аморгтың қызын жақсы көреді. Аморг жалғыз қызын Зариандрға бергиси келмейді. Аморг қызына күйеу таңлау үшін зыяпат береді. Саклардың барлық көзге түсер жигитлери шақырылады, патшаның шәрти бойынша қызы өзі қалеген жигитке алтын кесе менен шарап бериуі керек еді. Зыяпатқа сак кийимін кийип Зариандр келеді. Қыз оған алтын кеседе шарап усы-

нады. Сөйтип Одатида өз сүйгенине қосылады. Одатиданы өз дәуірінде халқы айрықша сүйиушилик пенен жақсы көрген. Бұл әдепли, гөззал қызға арнап бир неше қыссалар, дәстанлар дөреген, оның өз сүйгенине деген шын мухаббатын халқы хұрмет еткен.

Бұл әйемгі бизің ата-бабаларымыз көкке көтерип атларын тилдерге дәстан етіп жырлаған хаялларының барлығы тарихый адамлар. Булардың бир де биреуі ойдан табылған көркем образ емес, ал тарихта болған хаяллар. Хақыйқатында да, бұл хаяллардың хәр биринің ислеген исин, қахарманлығын, батырлығын адамзат ұмыта алмайды, олар өз ерлигі менен неше мың жыллық тарих бетінде өшпес из қалдырған хаяллар.

Қарақалпақ хаялы өзимиздің батырлығымызды Тумаристен, сұлылығымызды Заринадан, қайсарлығымызды Спаретрадан, мухаббатқа садықлығымызды Одатидадан нәсил етіп алғанбыз, соның үшін сен әзийсең маған, қарақалпақ хаялы!

Уран болған Ақшолпан, Арыұхан...

Әзийз қарақалпақ хаялларын сөз еткенде халқымыз атларын байрақ етіп төбесине көтерген, сауаш майданында атларының өзи халыққа күш, жигер берген әзийз апаларымыз Ақшолпан менен Арыұханның атын атамай өтиу мүмкин емес. Ақшолпанның атында «Ақ» хәм «Шолпан» сөзи бұл космос денелерине, Күн, Тәңир қудайына сыйышқан дәуірдің естелигі. Бұл еки хаялдың аты үлкен-үлкен урыуларға әскерий уран етіп алынуы әйемгі грек, шуммер-аккад мифлеріндегі тәбиятта мәңгі жасайтуғын тиришиликтің қудайы («умирающий и воскресающий»), шопанлардың пири Таммуз хакқында мифлер менен үнлес. Таммуз шопанлардың пири болса, бизің Жайылған бабамыз да шаруа, шопанлардың пири. Ақшолпанның ауырып жатырған әкесин бағыуы, өлип баратырғанда әкесинің оған берген пәтиясы, Ақшолпанның баласы, балаға оның ғамхорлығы булардың барлығы «өлип баратырған хәм тирилип атырған» тиришиликтің символикалық образлары. Таммуз шуммер-аккад мифлерінде өнип-өсиудің қудайы Иштардың күйеуі, ал Иштар болса Шолпан жұлдыз. Мине, Жайылған баба, Ақшолпан хакқындағы әпсаналардың әйемгі дәуір шуммер-аккад мифлери менен байланыслы екенлигине гүман жоқ. Бұл жерде әйемгі хаяллар жәмийетте биринши орында турған аналық дәуіринен (матриархат), хаяллар патшалық етіп

ел қорғаған әйемгі массагетлерден мағлыұмат береді. Қарақалпақ халқы өз миллий санасында, үрп-әдетлерінде, әйемгі дәуірде-ақ хаял-қызларды бәрқулла хұрмет етип, жәмийетте өз орнын берип келгенлигин, соның менен бирге, бул аз ғана халықтың хақықатында да хаял-қызлар патшалық еткен әйемгі массагетлердің әулады екенлигин дәлиллейди.

Ақшолпан менен Арыұханшың аты бизге әпсаналар арқалы жетти. Халқымыз олар хақында бир неше аңызлар дәретти. Қосықлар арқалы жырлады, дәстанларда аты айтылды, оларға сыйыңды, ардақлады, қәстерледі. Биз әлбетте, халық аұзыында қанша дәстанлар дәретилгени менен оны тарийхый факт деп қабыл ете алмаймыз. Бирақ, халық турмыста болмаған ўақыяны ядында сақламайды, өтирикти қәстерлеп алып жүрмейди. Халық өзиниң фантазиясында болған тарийхый шынлықты бәртириуи мүмкин. Ғайбана күш бериуи мүмкин, бирақ өтирик-өсекти халық жырлай алмайды. Бирден бир дурыс сөзди халық ғана айта алады. Бул еки хаялдың аты халықтың ядында сақланған тарийхый образына әлбетте бийпарўа қарай алмаймыз. Халық ядында сақланған мағлыұматларға тийкарлана отырып, бул еки апамыздың халық дәреткен портрети хақында сөз еткимиз келеди.

Ақшолпан хәм Арыұхан хақында тарийхшылар, әдебиатшылар жетерли дәрежеде изертлеу жұмысын жүргизди. Олар хақында Н.Дәўқараев, О.Кожуров, Қ.Айымбетов, С.П.Толстов, Л.С.Толстова, А.Жданко, С.Камалов, М.Нурмухамедов, И.Сағийтов, Х.Есбергенов, Ж.Хошаниязов т.б. илимпазлардың мийнетлеринде сөз етилди. Бул жұмыслардың барлығында да Ақшолпан мүйтен урыўына, Арыұханның қыят урыўына уран болыўын әйемгі матриархат дәуиринен қалған нуска ретинде қаралды.

Ақшолпан менен Арыұхан ким? Олар тарийхта болған хаяллар ма? Олар хақында халқымыздың дәреткен тарийхында қандай мағлыұматларға ийемиз? Бул сораўларға жуўашты әлбетте ким болса да береді. Илим факт пенен сөйлейди, әпсананы тарийхый дерек, илимий факт деп алмақшы смеспиз, бирақ халық айтып кеткен бул хаяллардың атына тоқтамай кетиу мүмкин емес. Халқымыз олардың тарийхый портретин соншелли дәрежеде анық етип бизге жеткизген, оларды еситип отырып бул хаялларды болмаған деп айтыу қыйын.

Халық аұзыындағы әпсаналардың барлығында дерлик бул еки хаялдың жасаған дәуирин бир деп айтады. Көпшилигинде Ақшолпан хәм Арыұхан Жайылған бабаның қызы, гейде келини (1962-жылы

Л.С.Толстованың жазып алған мағлыұматларында), 1960-жылы Т.Бегжановтың Тахтакөпир районынан информатор Қазақбай Қайыповтан жазып алған мағлыұматында Арыұхан Қытай қызы делинеди.

1933-жылы У.Қосекеевтың информатор Н.Нурымбетовтан жазып алған мағлыұматында Ақшолпан Майқы бийдің қызы, ал «Май» деп әйемгі дәуірде Күнди атаған. Ақшолпанды Мүйтен алады. Бир урыста Мүйтеннен шыққан ер адамларының бәри өлтириледи. Жүкли хаялларының иши жарылып, баласы өлтириледи. Тек Ақшолпанның ишидеги бала қалады, оны өлтириуе Майқы бийден қорқады делинеди. Ақшолпаннан сол бала туўылып сол бала ер жеткеннен соң анасы оған әкснің атын айтпа, адамлар сени өлтирип қояр деп, балам мениң атымды уран етип ала-ғой дейди. Ақшолпан баласын аман сақлап қалыу үшін өз атын уран етип береді.

Жайылған бабамыз пүткил қоңыраттың атасы, қоңырат урыўының ураны Жайылған баба. Жайылған сөзи – жайлау, мал жайылып жүретугын жер деген мағынаны береді. Жайылған баба шаруапылық пенен шуғылланады, оны “шопан ата” деп те атайды. Ол Ақшолпанның қасына хаялларды қосып мал бақтырып қояды. Ақшолпан ер жигиттей малларға қарап, әксиниң пүткил малларына ийелик етип жүреді екен. Ақшолпан батыр, ғайратлы, ер жигитлердей қолына садақ алып тек малды емес, пүткил елин қорғайтуғын батыр қыз болған. Ақшолпан жайлауда отырса, бир жас бала адасып келеди, Ақшолпан баланы үйине киргизеди, жуўындырады, аўқат береді. Баладан атын сора, бала атын билмейди. Баланың денесине қараса, денесинде жүн бар екен. Балаға Ақшолпан “мүйтен”, яғный «денеси жүн бала» деп ат қояды. Ақшолпан баланы тәрбиялап үлкен хожалық етеди. Бир күни ол Ақшолпаннан «хәмме тойларда, я саўашта уранын айтып сыйының ортаға шығады, мен не ислеримди билмеймен, мен кимди уран етсыйи» дейди. Сонда Ақшолпан «мениң атымды уран ете ғой, оннан соң мениң әкемиң атын айт, оннан соң қоңырат екенлигинди айт» депти. Соннан баслап мүйтен урыўының ураны Ақшолпан болған деген мағлыұматты 1958-жылы Р.Қосбергеновтың дала жазыўларында 1909-жылы туўылған Әбдамбет Сапаров деген қиси береді (Өзбекистан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан болими қол жазбалар фондындағы материаллардан пайдаланылды).

Бундай мағлыұматтың бир неше жүзин ушыратыу мүмкин. Усындай мағлыұматлардың екінши топарында Ақшолпан мүйтеннің хаялы болады. Балалары күте теңтек болады. Жайылған оларға қатты

ашыуы келип, мүйтенлерди кырып таслайды. Сонда Ақшолпан баласын қазанның астына салып алып қалады. Бір қырғауылды қазақ жигиті алып киятыр екен. Сонда Ақшолпан қазақ жигитінен қырғауылды сорап алып, оны кәбап етип Жайылғанға береді, Жайылған «не арзың бар?» деп сорапайды. Бул ол мүйтеннен қалған баласының тири жүриуін сорапайды. Сонда Жайылған баба «мүйтенди құрттым деп едим, бар, кетің, көзіме көрінбең» деп баласы менен Ақшолпанды қуады. Ақшолпан баласын бауырына басып қазақ арасына кетеді. Ақшолпаннан баласы «әкемиздің атын айтыуға қорқамыз, тойларда хәмменің сыйынатуғын ата-бабасы бар, биз кимге сыйынайық» дейді. Сонда Ақшолпан ойланып турып «мениң атымды айтып сыйына қойың» дейді.

Ақшолпан төркиніне келип «сизлерге жетім жийсінсизди әкелдим, балама ешши бересиз» дейді. Баласы ер жеткен соң Ақшолпан ғаррыларды жыйнап «аз қалай көбейеді» деп сорапты. Сонда ғаррылар «балаға тоғыз хаял алып бер, соннан көбейеді» дейді. Бердақ шайырдың “Шежіре” шығармасында Жайылған Майқы бийдің баласы, барлық қарақалпақ урыулары усы Майқы бийден шығады. Мүйтен менен Қыят Майқы бийдің балалары. Усы екі бала да өз аналарының атын урап етеді. Ана атын урап етиу менен қарақалпақ халқы парахатшылықты, елдің тынышлығын урап етип алған, ерлер менен теңдей жәмийетте хаялларға ерик берген әдилликтің жыршысы болған халық екенлігін көрсетеді. Бул екі хаялда урыста құрбан болған жигиттің жесири, жигербенти – перзентінің аман болыуын тилеген ана, скеуі де баласын бауырына басып қоярға жер таба алмай тарыққан хаяллар. Перзенти ушын жалаң аяқ жар кешип олардың омирин тилеген әзийз аналар.

Булар арқалы ата-бабаның өз әуладын ана мехри менен тәрбиялап, анадай бир-бирине мийримли, анадай кайырқом, ана жүрегіндей кеуилемиз кең, жумсақ, мийрим-шәпәтти халық болып қәлипле-сийимизди көзде тутқан болыуы керек.

Әзийз аналарымыз Сарыша айым, Сүйшнбийке, Жупар ана

Хәр бир халықтың өз тарийхы бар. Дерексиз, тарийхсыз халық жоқ. Тарийхы хат бетине толық түсірилген, өз тарийхын қағаз бетінен ізлейтуғын халықлар менен бирге өзінің шараятына қарап, өз та-

рийхын көкірегине тумар етип тағып, кәстерлеп өз ата-бабаларының атын жоғалтпай бүгінгі күнге әкелген халықтың бири қарақалпақлар. Қарақалпақ халқы түрлі социаллық-экономикалық қыйыншылықлар, тәбият апатшылығы, сыртқы жаугершиликтиң себебинен жазба түрдегі тарийхын бизге жеткізе алмады. Бирақ өз ата-бабаларын ұмытпады, олардың ізсиз жоғалыуына жол қоймады, олардың атын жүрек сандығында өшпес сыя менен жазып бизге жеткізді. Усындай аты халықтың ядында сақланып бизге жеткен қарақалпақтың әзийз хаялларының бири – **Сарыша айым**. Сарыша айым қарақалпақлар Алтын Орда қурамында жасаған дәуирінде бизге белгили Ормамбет бийдің қызы.

Алтын Орда тарийхта екі ярым әсирден аслам жасады, Алтын Орданың ыдырауы менен оның орнында, Қырым, Қазан, Астрахан. Ноғай ханлықтарының пайда болғанлығы бизге белгили. “Ноғайлы” сиясий аўкамы XVI әсирге қелгенде ыдырайды. Қарақалпақ бийлерінің ишінде Ормамбет бий руслардың тәсирінде болған, Ормамбет бий өлген соң қызы Сарыша айым әкесінің сиясатын дауам етип, елди басқарған. Қолда бар мағлыұматларға қарағанда Сарыша айым сауатлы, сымбатлы, күтә сөзи өткір, ақыллы қыз болған. Ормамбет бийдің ұл перзенти болмаған, оның үш қызы болып, ең кишке-не қызы Сарыша айым болған. Оның жасаған дәуири, XVI әсирдің басларына туура келеді. Сарыша айым турмыс құрмаған, халықтың ғамын ойлап, халық ушын жанын пидә еткен, халыққа жаны ашып өз өмирин халқына бағышлаган қыз болған. Ноғайлы аўкамы бузылып, жаугершиликтен қаяққа барарын билмей албыраған халыққа Сарыша айым жол көрсетеді, ақылын айтқан, жубатады.

Ормамбет бий өлгенде,
Он сан ноғай бүлгенде,
Ормамбеттей бийлерден,
Ұл қалмады, қыз қалды,
Үш қызының генжеси,
Алғыр қустың пәнжеси,
Сарыша ханым толғайды,
Боз ингендей бозлайды,
Ноғайлым деп толғайды,

– деп басланатуғын халық толғауы усы Сарыша айымға арналған.

Бул толғаудан биз Сарыша айымның жәмийетте ақылы, билими менен өз орнын алған үлкен масштабтағы жәмийетлик искер болғанын көреміз. Ақыллы, парасатлы Сарыша айымның халықтың ғамы, қайғысы менен бирге жасап, халқым деп майысқан меһрийбан жүрегин қарақалпақ халқы хеш ұақытта ұмыта алмайды.

Сарыша айымның дәуири менен сыбайлас Қазан ханлығын басқарған, Сүйинбийке ханшаның атын атап өткіміз келеди. Сүйинбийке бизге белгили Алтын Орданың соңғы эмирлериниң бири Едигениң қызы. Едиге қарақалпақтың маңғыт урыуының ақ маңғыт тийресинен шыққан.

Бизге хәзирги Қарақалпақстан жеринен басқа қарақалпақлардың Бухара, Самарканд, Зарафшан аймақларында да жасағанлығы белгили.

Жупар ана Бухара қарақалпақлары хаққында бизге мағлыұмат береди. Жупар өз дәуиринде байлығы, сән-салтанаты менен аты шыққан Бухара этирапындағы қарақалпақларға басшылық етип отырған хаял болған. Ол хешкимнен ғәрезсиз озин өзи тәмийин еткен, бау-бақпалы, өзиниң қорғаушы әскерине ийе, өзиниң байлығына, өзиниң мектеп молласына, мешитине, өзиниң басқаруы системасына ийе болған. Оның байлығы кем-кем көбейип, этирапындағы қауимлер кем-кем нығая баслаған. Жайлауды кеңейтиу, өзине қолайлы жайлауды алыу бул хаялдың ең баслы сиясаты болған. Этирапындағы басқа халық Жупардың мал жайлауын кеңейтиуинен тынышсызланып, Бухара ханлығына арзы еткен. Бухара ханы өзиниң сорамында пайда болған «кишкене патшалық» Жупардың басқарған елин өзи тәртипке салыу шешимине бекинеди.

Бухара ханы 500 әскери менен Жупардың елине келеди. Жупар да Бухара ханының киятырғанын еситип, жигитлерин қуралландырып таярлап қояды. Хан туұры Жупардың отауына келеди. Жупар ханын алдына шығып өзи қабыл етеди. Бухара ханы Жупардың сән-салтанаты, хұрмет-иззетин көрип таң қалады. Жупар отырған отау сондай үлкен екен, оның ууықларыш байлау ұшыш түйеге миниу керек екен, иши сондай кең. Бухара ханының 500 әскери сыяды, және ауысық жери болады. Бул бир үлкен сарай, яғный, ел басшысының үлкен-үлкен мерекелерди өткізетуғын сарайы десек болады. Жупардың елиниң адамлары Бухара ханын сондай жыллы-жүзлилик пенен қабыл етеди.

Хан Жупардың елиниң ауызбиршилигине, қонаққа көрсеткен хұрметине қайыл болады. Ханның урысамаң деген нийети қайтады. Жупар өз отауында ханды адамлары менен бирге қабыл етип, оны жақсылап күтеди. Бухара ханы күтә ырза болады. Бухара ханына Жупар хызмет етип жүрген отыз жигитти балаларым деп таныстырады. Бухара ханы «соншама баланы өзиң қалай туұдың?» дейди. Жупар сонда «онын өзим туұдым, қалғанын күндесим туұды» дейди. «Соншама келисикли хаял екенсиз, үстинизге ериңиз қалай хаял алып келди, сиз қалай күндес алыуға ериңизге рухсат еттиңиз, ериңизди қызғанбадыңыз ба?» деп сораиды. Сонда Жупар ханды өз сөзинен тутады. «Қатынның жаманы ерин қызғанады, ханның жаманы жерин қызғанады, мен еримди қызғанбадым» деп ханды сөзден женеди. Бухара ханы Жупар сарайының қонағы болып «қанша жер ийелегин келсе, рухсат» деп Жупарға пәрман берип кетеди. Бул хаял өзиниң адамгершилиги, ақылы менен урысыу нийетинде келген ханды женген. Оның ақыллы, парасатлы ел басшысы, ұзақты көре билген дипломат хаял болғанын халқымыз хеш ұмытпайды. Жупар ийелеген жер “Жупар қорығы” деген ат пенен Самарқандтың Булыңғыр, Жамбай районларының территориясында болған. Жупар ананы қарақалпақ халқы өзиниң ақылы, даналығы, шебер дипломатиялық сиясаты менен өз елин қап төгиспеден аман сақлап қалған ел басшысы сыпатында хұрмет пенен тилге алады.

Қыз бақсы Хұрлиман хәм Қәнигул, шайыр қыз Сәниұра хәм Дәме

Хұрлиман (1861-1906) – бизге белгили қарақалпақ әдебиятының классиги уллы Бердақ шайырдың алты улының ишинде ең жақсы көрген жалғыз қызы. Хұрлиманның бақсы болыуында әкеси Бердақтың бақсы хәм шайыр болыуы, Бердақ шайыр менен қатнасқан атаклы бақсылар Ақымбет, Сүйеу, Арзы, Байнияз бақсылардың хызмети үлкен болды. Хұрлиман кишкене ұақтынан баслап дуұтар шертип, қосық айтыуға ықласлы болған. Усы бақсылардан еситкен намаларды булжытпай, өз ырғағы менен дуұтарда шертип айтып бере алған. Бердақ өз қызындағы талантты көрип, оған айрықша зейин қойып үйреткен, қызының қосық айтыуына, бақсы болыуына рухсат берип, пәғиясын берген. Хұрлиманның ұстазы Бердақтың өзи еди. Хұрлиманның репертуарында халық қосықлары Бердақ, Күнхожа, Әжинияз

қосықтары, “Ашық Нәжеп”, “Дәулетиярбек”, “Гүлбул”, “Гүлсәнеүбер”, “Гөрүглы” дәстанынан “Қырмандәли”, “Базирген” шақаптары болған. Бул дәстанлардың барлығы Бердақ бақсының репертуарында болған дәстанлар. Хұрлиманның бақсы болыуына жәрдем берген әкеси менен өзіннің өмірлік жолдасы Қабыл болған. Қабыл хаялының талантын жақсы түсинип, сол дәуірдеги хәмелдарлар хаялға қосық айттырмай, тыйым салып, буның ушын Қабылда жазаласа да, ол хаялының қосық айтыуына рұхсат еткен. Соңлықтан Хұрлиманның бақсы болыуында, әлбетте, оның өмірлік жолдасы Қабылдың хызметі үлкен. Қабыл Хұрлиманның айрықша талантын түсинген, оның тыңдаушысы, хошаметлеушиси хәм Хұрлиман руўхый жақтан тарыққанда, шаршағанда оған күш берген руўхый күшли, азамат жигит. Ол балаларына өзи қарап, хаялының ел аралап, бақсышылық етиуіне мүмкиншилик туўдырған.

Хұрлиман Хорезм ойпатындағы той-мерекелерге шақыртылып, өзбек, қазақ, әсиресе, түркменлер арасында жийи-жийи қосық айтқан. Оның репертуарында дәстанлар, халық қосықтары болған.

Биз бақсының дуўтар менен дәстан атқарғанын билемиз. Ал, бақсының қасында сырнайшысы, ғыржекшиси менен, әсиресе, желпиушилик пенен дәстан атқарғанын аз билемиз. Хұрлиманның аты менен қарақалпақ бақсылары усы үш түрлі атқарушылары менен атқарылғаны хакқында мағлыұмат бериледи. Бул демек, кишкене музыкалық жақтан түрлі инструментлери менен атқарылатуғын оркестр десек болады.

Хұрлиман қосық айтқанда, басқа бақсының үстиндеги адамлар бақсыны таслап, Хұрлиманға келген. Буган наразы болған бақсы, той ийеси Хұрлиманды хаял бақсы болғаны ушын “хаялға қосық айтыуға болмайды” деп қосық айтып турған жеринен қуып салған ўақытлары да болған. Усындай жағдайлардың биринде Хийўа ханы оны бир мәртебе зинданға салып қамап таслайды. Сонда атасы Бердақ шайыр барып шығарып алады. Оған енди қосық айтпау тапсырылады. Хұрлиман қосық айтпай, үйинде жатып алады, бирак оның иши исип, өзи делбе болып кетеди. Қызының жағдайын түсинген әкеси барып қызына қосық айтыуға рұхсат етеди.

Хұрлиманға қаншама қосық айтыуға тыйым салса да, ол қосық айтпай жасай алмайды. Халықтың аузындағы аңыз әңгимелердин биринде Бердақ бақсының әруағы балаларына емес, усы қызына кел-

гени туўралы айтылады. Бердақ шайыр қалаға барып тақия алады, тақия алты баласының биреуіне де болмайды, усы қызына болады. Тақия кийиуден қызы қосық айта баслайды дейди. Хұрлиман қосық атпаса, жасай алмайды, ауырады, ишкысталыққа түседі, қызының жағдайын тек әкеси түсинеди, ол қызын бәрқулла қорғап, қуўатлап жүреді. Нәтийжеде Бердақ шайырдың қолынан оның өнерин даўам еткен Хұрлиман шығады, ал Хұрлиман атасынан үйренген тәрбияны баласы Қаражанға береді. Бизің дәуиримизге бул еки ұллы талант ийесиниң жолы Қаражан бақсы арқалы жетип келди.

Урыстан бурын Қаражан бақсыдан С.Мәуленов, Ш.Хожаниязовлар “Гөрүглы”, “Базирген”, “Дәулетиярбек” дәстанларын жазып алған. Қаражан бақсыдан 1960-жылы Қ.Максетов тәрәпинен “Ашық Нәжеп” дәстаны жазып алынды. Бул дәстанлар тиккелей Хұрлиманның репертуарындағы дәстанлар. Хұрлиманның репертуарындағы бул дәстанлар Гөне-Үргенч, Ташаўыз, Хийўа, Қоңырат, Дәўқара, Шымбай әтирапында жасаушы халықлардың ең сүйип тыңлайтуғын дәсташлары болған. Хұрлиман бул дәстанлардың қарақалпақша миллий версиясының пайда болыуына үлкен үлес қосқан әжайып талант ийеси. Хұрлиманның деретнушилиги хакқында Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, Қ.Максетовлар сөз етти. Оған үлкен талант ийеси сыпатында қарақалпақ мәдениатын изертлеуши илимпазлар баха берип, Хұрлиманның тарийхый портрети илимде изертленди. Қарақалпақ халқы бул әжайып талант ийеси қызының атын мәңгилестириу ушын бир неше мәкеме атларын қойып келеди, қала хәм ауылларды гөззалландырууда, озине заўықлы, йоп беретугын естелик сыпатында қарайды.

Қыз бақсы Қәнигүл хакқында биз бурын өз алдына мақала жазып тоқтаған едик. Соның ушын қысқа түрде сөз қозғауды мақул көрип отырмыз. Қәнигүл (1900-1928) қарақалпақ халқының мәдениатын өзіннің “Гөрқыз” наамасы менен, жырау наамаларына “Қәнигүл” атлы өз алдына жырау наамасы менен тарийхта өшпес ат қалдырған қыз. Биз “Гөрқыз” наамасын тыңдаймыз. Бул намадан биз сол қосық айтқаны ушын көзи шығарылған хаял-қызларға қатал қатнастың қурбаны болған нәзик қәуендерсиз қыздың толқыған от болып жанған жүрек лебдиуи өкенин билемиз. Биз қосық айтыуын тоқтатыуы ушын көзин соқыр етип, майып етсе де, қосық айтыуын тоқтатпаған бул әжайып, мәрт ийсанды көремиз. Қәнигүл гөззал дүньяны, гөззал тәбиятты,

оны қоршаған гөззал адамларды көре алмаса да, жүрегі менен сезіп, дүньяның гөззаллығын дуўтардың еки тарында он бармағын ойнатып нама арқалы өз ойларын адамларға жеткізген, ози нама дәреткен әжайып талант ийеси. Ол күтә аз жасаған, жигирма сегиз жасында өкпе кеселинен қайтыс болған. Жигирма сегиз жасында аты өшпес намаларды дәретти, халыққа бақсы қыз болып танылды. Аз өмириниң ишинде ол Ешан көр менен (1901-1952), Айтжан бақсы (1908-1954) менен бирге ел аралап, қарақалпақ халық қосықларын, дәстанларды атқарып елге танылған. Қәнигүл күтә талантлы болады, ол бақсы намаларын атқарып ғана қалмай, өзи музыкасын шығарады, ол жырау намаларына да нама шығарып өз үлесин қосады.

Шайыр Сәпиұра Жайылбек қызы (1892-1916) қарақалпақ халқының талантлы қызларының үәкили, халқымыз арасында жас өмириниң ишинде шайыр қыз болып танылып үлгерген әжайып талант ийеси. Ол бар болғаны жигирма төрт жас жасады. Аз өмириниң ишинде ол белгили шайыр болып танылып, оттай жанып өткен қыз.

Сәпиұра өз дәуириндеги саўатлы, билимли қыз болған. Оның мектеп моллада оқағаны хаққында мағлыұмат бар болғаны менен медреседе оқығаны хаққында мағлыұмат жоқ. Бирақ Сәпиұраның билими медресени питкерген терең билимдар қыз болғанынан мағлыұмат береді. Бизге оның ски жүзге шамалас қосық қатары жетип келди. Оның қосықларында хаял-қызлардың көзқарасынан, сезиминен дүнья танылады. Оның “Қуўыршақ”, “Көйлек”, “Неге”, “Оқыў”, “Керек”, “Болмас” қосықлары белгили. Оның қосықларының бизге жетиўинде С.Мәжитовтың, А.Бегимовтың, Қ.Ермановтың, Қ.Айымбетовтың, дәретиўшилигиниң изертлениўинде Ә.Пахратдиновтың үлесі үлкен.

Сәпиұра менен Сейфулғабит Мәжитов жақын таныс болады. Олар бир-бириниң шайыршылық талантын хұрмет етеди, қосықларын оқыйды, мойынлайды. Сәпиұра менен Сейфулғабит шайыр айтысқан деген мағлыұмат бар. Сәпиұра өз дәуириндеги саўатлы, мәдениятлы шайыр қыссахан шымбайлы Қазы Мәўликтiң шығармаларын жақсы биледи, оның қосықларын оқыйды. Ақыры ол өзін ойландырған сораўларды берип, Қазы Мәўликке хат жазады.

Қазы Мәўлик тәрйипинди еситип,
Ғайбана дослық изхар әйледим,
Дослық рабитасы мәккем болсын деп,

Бир нешше саўалым тайяр әйледим,
— деп жазады.

Бул хатында Сәпиұра Қазы Мәўликке жумбақ-сораўлар береді. Сәпиұраның Қазы Мәўликке жазған қосықларының авторы С.Мәжитов, “Сәпиұра” оның әдебий лақабы (псевдоними) деген пикирлер айырым әдебиатшылар тәрөпинен айтылды. Ал, бул қосықлардың текстине үңилип қарасақ, қосықлар С.Мәжитовтың стиліне ұксамайды. Қосық Сәпиұраның басқа қосықлары менен үшлес жақын. Оның сораўларында адам өмири неше саат, неше минуттан турады, күніне неше дем алады, адамның бийпарық өмирди өткізбеўин, хәр бир минуттың есабы барлығы сораў арқалы бериледи. Қазы Мәўлик бул сораўларға жуўап бермейди, себеби ол Сәпиұраның кимлигин билмейди. Сәпиұра Қазы Мәўликке үш мәртебе хат жазады, үшінши хатынан кейин Қазы Мәўлик жуўап жазады. Сәпиұраның қосықларынан философиялық мазмунға толы, дүньяның сырларын билиўге қызыкқан, ақыл, сезгирлик пенен өмир, тиришилиқ, жаратылыс хаққында пикир жүргізген саналы, саўатлы адамның ойларын оқыймыз. Оның Қазы Мәўликке жазған үш қосығының көлеми 150 қатар, қосық ески китабий стильде жазылған.

Қарақалпақ қызы Дәме (XIX әсирдин ақыры) менен қазақ жигити Мансурдың айтысы қазақ, қарақалпақ әдебияты тарийхында бизге белгили. Бул айтыстың тексти Қазақстанда кең таралған. Ол биринши ирет 1965-жылы Алма-атада шыққан “Айтыс” атлы топламның үшінши томында жәрияланды, соңынан 1969-жылы “Әмиўдәрья” журналында, буннан соң бул айтыстың тексти “Қарақалпақ фольклорының” XIX томында жәрияланды.

Дәме қыз Мансур менен айтысқа түсип халықтың алдына шыққанда жаңа ержеткен қыз екен, Мансур 30-35 жаста болады. Ол қазақ жеринен келген Мансурды алдына шақыртып, тойда ортаға шығады, айтысқа түседі.

Дәме менен Мансурдың айтысының еки варианты бизге белгили. Хәр бири 700-800 қатар қосықтан ибарат, яғнай, бул айтыс кишигирим бир дәстан. Айтыста Дәме қыз озииниң талантын, анаў-мынаў ақыллыман, данаман деген адамлардан қалыспайтуғын сезгирлигин, шаққанлығын көрсетеди, Дәме саўатлы, байлығы менен аты шыққан үйдин қызы болады. Қыздын сулыўлығы, оның жүрис-турысы, кийимлери Мансур шайырға үлкен тәсийир қалдырады. Мансур Дәме

кыздың сән-салтанатына, кыз саўлатына айрықша баха береді. Дәме жас болыуына қарамастан, бір неше мәрте шайырлар менен айтысып, жеңилип көрмеген, тили өткір, зейни илгир, саўатлы кыз болады. Мансур айтыстың басында Дәмеге «сен хеш нәрсе билмейсең» дегендей сөз айтады, ал айтыстың соңында Мансур Дәмений сөзине жуўап бере алмай, айтысып турған жерінде тоқтап қалады. Мансурдың қасында турған иниси ағасының иркилгенине ары келип, ол изин даўам етеді. Бірақ иниси де Дәмеден жеңиледі.

Биз бул айтыстың тексти менен таныса отырып, қарақалпақ халқының билимди өз перзентине жаслай беріп үлгеретуғынлығын, бизиң хаял-қызларымыздың жаслай терең билимге, ақыл-ойға ийе, терең философиялық, жәмийетлик-сиясий мәселелерди талқылай алатуғын санаға ийе болғанлығын көриўге болады. Дәме бул айтыста өз елин, халықтың, қарақалпақ жайлаған жерди жан-тәни менен сүйген халқымыздың хадал перзенти екенлигин көрсетеді. Әмиўдәрьяның суўын сүтке, топырағын алтынга теңейді. Бул тапқыр, зийрек ақыл менен берілген теңеў хакыйқат Әмиў суўының хәм бул хасыл топырақтың өз бахасы. Дәме Мансурға “хак кеўил, баўыры кең елге келдиң” деп өз халқының хадаллығын хәм оның кең даласын мақтаныш етеді.

Дәме бул айтыста еки елдің үрп-әдетин, тарийхын, халықтың даналық сөзлерин, турмысын терең билетуғын қыз сыпатында өзін танытады. Оның тек ғана Шығыс тарийхынан ғана емес, әйісмги грек философиясынан да хабары бар болған. Оның сөзлеринде Афматун (Аристотель)нің атлары келтириледи.

Бақсы Хұрлиман хәм Қәнигүл, шайыр Сәпиўра хәм Дәме қарақалпақ халқының бай мийрасына үлкен үлес қосқан, өз талантлары менен халықтың хұрметине миясар болған қарақалпақ қызларынан есапланады.

Қумар ана

Бул әзийз хаял хакқында айрықша толғанасаң. Оның өмири хакқында бизиң қолымызда жазба хұжжетлер жоқ, бірақ халықтың ауызында оның өмири әнсана болып сақланады.

Қумардың қашан туўылғанлығы хакқында бизиң қолымызда анық хұжжет жоқ. Информаторлардың айтыуы бойынша, ол 1780-

1785 жыллары шамасында туўылған. Ол Есенгелди мәхремнің жалғыз қызы. Ески мектепте оқыған, өз заманласларының ишинде бираз саўатлы болған. Оның үстине Есенгелди мәхрем Хийўа ханының жақын адамы болады, қызы оның үйинде өтетуғын қарақалпақ бийлериниң әңгимелерин еситип халықтың сиясий жағдайын толық түсинип өседі.

Айдос – Түркистанда Тәўке хан менен теңдей қарақалпақларды басқарған Базар аталықтың үшінши әулады. Базар аталықтың Ажыгелди, Хожагелди, Томай, Менлибай деген төрт баласы болады. Ажыгелдиниң Султан, Айбас, Майбас деген үш улы болады. Султанның Айдос, Қойгелди, Жангелди деген үш улы, Майбастың Бегис, Мыржық деген еки улы болады.

Есенгелди мәхрем менен Айдос бий заманлас, зәңгилес, қарақалпақ халқын басқарған ел азаматлары еді. Олар қатнасықларын беккемлеў ушын Айдостың иниси Майбастың баласы Мыржыққа Қумарды айттырады. Сөйтип сол дәўирдиң ең ири ел ақсақаллары куда болып қатнасады. Айдос пенен Есенгелди мәхрем туўысқанлық қатнасты беккемлегени менен, олардың жолын, идеясын мақулламайтутың Мыржық пенен Бегис бар еді. Қумар менен Мыржық бир-бирин көлеп қосылады. Қумар күтә тәрбиялы, ақыллы, сабыр-тақатлы хаял болады.

Бул ХІХ әсирдеги Хийўа ханлары ишинде ең күшлиси Мухаммед Рахим ханның дәўири еді. Мухаммед Рахим хан Мухаммед Әмин хан алып барған ең үлкен сиясат – Хийўа ханлығын орайласқан бир хұкиметке бағындырыў сиясатын жүргизеді. Бул дәўирде Төремурат суўпы басшылығындағы Араллы өзбеклер Жанадәрья қарақалпақлары, түркменлер, қазақлар Бухара ханының жәрдеминде Мухаммед Рахим ханға қарсы гүрести. Мухамед Рахим ханға барлық қарақалпақларды бағындырыў хәм Жанадәрья қарақалпақларын қосып алыў баслы мәселе болды. 1802-жылы ол Жанадәрья қарақалпақларына Құлтымурат инак басшылығында әскер жиберди. Ол халықты бүлдирип, қырып жойып, байлығын тартып алып кетеді, бірақ бағындыра алмайды. Себеби бес мың үйли қарақалпақлар Бухара тәрәпине өтеді. Бул Мухаммед Рахим ханның қатты ашыуына тийеді. Ол Айдос бийди қарақалпақларды услап турыў ушын өзине тирениши етип пайдаланды. Айдос бийдің аталас еки иниси Бегис пенен Мыржықтың Хийўа ханының сиясатын қабыл етпейтуғынын түсинеді.

Бирақ халық арасында бұл еки жигиттің абырайының күшлі екенлігін билип, Мухаммед Рахим хан екеуіне ашықтан-ашық қарсы келе алмайды. Оларды жоқ етиуді Айдос арқалы шешиуге хәрекет етеди. Айдос Бегис пенен Мыржықты хан тәрәпине өткизиуге хәрекет етеди. Еки иниси де Айдостан бас тартып, Төремурат суўпы тәрәпине өтип кетеди. Усылай туўысқанлар ортасында қатнас үзiledи.

1809-жылы Хийўа ханы Айдостан қалай болмасын еки инисин өз тәрәпине өткизиуди, оған олар келиспесе, жоқ етиўин талап етеди. Хийўа ханының бұл буйрығын Мыржықтың хаялы Кумар жақсы түсинеди. Ол әтирапындағы болып атырған ўақыяны бақлап, ақыл жуўыртып отыратуғын ақыллы хаял еди. Кумар Айдосқа исенбейди. Айдостың өз мақсетине жетиў ушын хеш кимди аямайтуғынын жақсы түсинеди.

Кумар тарийх сахнасында 1809-жылы Мыржықты Айдос шақыртқан ўақтында шығады. Ақыллы, сезгир, саналы Кумар Айдос пенен Хийўа ханы ортасындағы, Айдос пенен Бегис, Мыржық ортасындағы қатнастың жақсы нәрсеге алып бармайтуғынын сезеди.

Халық аўзында Кумардың ери Мыржыққа соңғы минутларда айтқан ақыллы кенеси әпсана болып қалған. Информаторлардың айтўы бойынша, Айдос Мыржық пенен жарасыў ушын оны шақыртады. Мыржық бұл усынысты қабыл етеди. Айдос пенен жарасқысы келеди. Хабаршы оған қурал-жараксыз жүриуди ескертеди. Кумар сонда ерин жибергиси келмейди, Айдос пенен жарасыўы мүмкин емеслигин түсиндиреди. “Қурал-жарағыңды әкет, ғәплетте қалма” дейди. Мыржық сонда “жаўласыўға емес, жарасыўға баратырман-ғой” деп оны тыңламайды. Кумар оның шалғайынан услап жибермейди. Мыржық шалғайын кесип жибереди. Арадан аз ғана ўақыт өткен соң Кумар Мыржықтың изинен қараса, олар кеңес қуратуғын төбенин басында турған адамлар жоқ екен. Кумар төбеге келеди. Бир бүктин астына тығып өлтирип кеткен адамларды кореди. Қанға боялған кийиминен танымайды. Бағана кесилген шапанның шалғайынан таныйды. Шапанның шалғайы еле Кумардың қолында екен. Мине, усы жерде Кумар узакты көретуғын, ақыллы хаял ретинде тарийх сахнасына шығады. Кумар Мыржықтың баласы төрт жасар Ерназарға туўып турған қәуипти түсинеди. Түни менен баласын арқалып төркинине, Есенгелди мәхремниң үйине кашып келеди. Кумар атасының Ерназарды аман сақлаўда үлкен тирсениш бола алатуғынын жақсы түсинеди.

1827-жылы Айдос баслаған халық көтерилиси дәуиринде Ерназар жигирма бир жасар жигит еди. Бұл көтерилiske Ерназар араласпайды. Жигирма сегиз жылдан кейин Ерназар алакөз баслаған халық-азатлық көтерилиси шығады. Бұл дәуирде Кумар ана жетпис жасқа шамаласқан еди. Кумар ана бұл дәуирдеги қарақалпақлардағы хәм Хийўа ханлығындағы жәмийетлик-сиясий ўақыяны бақлап барды.

Кумар ана Ерназар алакөз өлтирилген ўақытта тарийх сахнасына екінши мәртебе мәрт, ғайбар, ашыўлы жолбарыстай арқыраған ана ретинде шығады. Жалғыз жигербентинин өлиминиң үстинде отырған ўақтында ол хаялларға тән көз жасын сел етип емес, ал батырларға тән ғайбар ана ретинде көринеди.

Бұл рет өз баласының азасында отырған жаралы ананың адам хайран қалғандай мәртлигин көремиз. Сәтсиз көтерилистиң барлық аўырманлығын усы жетписке шыққан ана көтереди.

Көтерилис 1855-жылы ноябрьде басланып, 1856-жылы 1-июньде сатқын бийлердің себебинен жеңiledи. Хийле менен сатқындар тәрәпинен Хийўа ханының әскерлерине көтерилисшилерди бағындыртады, яғни, Ерназар алакөз саўаш майданында емес, абайсызда өз ағайини Шоңқы тәрәпинен атылады. Ерназарға оқ тийгени менен еки күнге шекем Хийўа әскерлери оған жақынлай алмайды. Ерназар ыңырсып жатырған екен. Анасы барып “балам, неге ыңырсып берсең, душпанға сырыңды алдырма, өлеринде де мәрт болып өл. Сен пүткил халықты көтердің. Сенің әрманың жоқ, балам” дейди. Анасының сөзи қыйналып атырған Ерназарға дәрман берипти. Буннан соң ол қыйналмай жан тапсырыпты дейди.

Хийўа ханның жасаўылары Ерназардың геллесин алып Хийўаға келеди. Халық аўзындағы әпсаналарға қарағанда, Ерназардың өлими халықтың наразы еткен. Кумар ана халықтың алдына шығып “қан төкпең, адам қаны төгилмесин, тыныш жасаң, халық тыныш жасын, мениң баламнан төгилген қаны соңғысы болсын, баласы өлип, мендей екінши ана жыламасын” деген. Халықтың Кумарға келиўин көрген Хийўа ханы ақыры Кумарды, Ерназардың хаялын “ак үйли” етип Хийўаға алып кетеди. Хийўа ханы қабыллаўына Кумарды келини менен алдырады. Хан Кумардың алдына зер табакқа салынған бети жабыўлы “саўғаны” әкелип қояды. Кумар бәрин түсинеди. Табактын бестин ашып қарайды. Ерназардың геллесин көрип, келини шыдамай

дауысын шығарғанда Кумар келининің жамбасын бурап алады. Өзи баласының басына қарап турып “шырағым, өлгениңде де қадирли екенсең, денеңнен басың алынса да, басың ханның ас ишетуғын табағында, хан сарайында ханның хаяллары менен бәзим қурып жата бер, берген ак сүтима ырзаман” дейди. Сонда хан “гәп Ерназардың анасында екен-ғой” деп хайран қалады. Кумар ананың бул мәртлигине тарийх, адамзат, инсан хайран.

Кумар ана Хийұада үш жылға шамалас отырады. Батық деген бий Хийұа ханына өтиниш етип сорап, Кумарды келини менен елине қайтарады. Елге келген соң көп узамай қайтыс болады. Кумар ана – өзинің мәртлиги менен тиллерде әпсана болған қарақалпақ халқының әзийз хаялларының бири. Кумар ананың жарқын естелигин әуладлары умытпайды. Өзбекистанымыздың ғәрезсизлигинің шарапаты менен оның әрманлары иске асты.

3. АТА-БАБАМ ҚӘДИРЛЕГЕН АРҒЫМАҒЫМ

Қарақалпақлар ушын ең қадирли нәрсе не? Бул сорау қойылғанда мен мыналарды айтар едим: Бири – қарақалпақтың арғымақ аты, екиншиси – жырауы менен бақсысы, олар айтқан дастанлары, үшіншиси – кол өнери, төргиншиси – кара үйи. Усы өнерлер қарақалпақты қарақалпақ еткен, миллийлигинің руұхын берген өнерлери.

«Ат – жигиттің мураты» дейди қарақалпақлар. Сонлықтан болуы керек, қарақалпақ дастанларында атты жырламайтуғын бир де бир дастан жоқ. Ат шаптырып той бериу хәр бир қарақалпақтың әрманы болған. Халқымыздың руұхый күшинің бири оның арғымақ атында. Мен ата-бабамның ең қадирлеген байлығы қарақалпақ тулпарынан сөзди басламақшыман. Қарақалпақлар атты қадирлеген халық. Атта қандай да бир сыйқырлы күш бар, ол адамға ғайрат береди, өзи менен бирге әл хауаға қарай шарықлатады, ат адамды узақ белеслерге қарай жетелейди, адамның руұхын көтереди, атқа мингенде адамға қандай да бир күш пайда болады, оны тил мешен жеткизиу қыйын, ат адамға қанат береди, арғымақ атқа минип шапқан уақытында кеуилин шарықлап алмайтуғын жауын, баспайтуғын жериң жоқтай көринеди, дүньяның төрт мушы сениң атыңның аяғының астында турғандай көринеди. Аттың усындай кийели кәсийети бар.

Қарақалпақлар аттың ең ағла түрин арғымақ ат, тулпар ат дейди.

«Арғымақ» – атты хошеметлеп қойылған аты. Қарақалпақларда ең жақсы атының туқымын «Қарабайыр» деп атайды.

Хаслы қарабайырды,
Дойнағының айбаты,
Жолда жатқан тасларды,
Төрт бөлек етип айырды.

Бул аттың түрин қарақалпақ халқының жети байлығының бири деп айтсақ болады. Ол шөлге шыдамлы, күшли, узақ жолға шаршамайтуғын арғымақ ат. Оның көриниси қандай деген сорау тууады. Ол мойын жалы бир кушақ, бели узын, аяқлары узын және жиңишке, ири, көзлери оттай жанған, аспанға шапшып киснеген арғымақ аттың түри. Бизің жасап ағырған территориямызда тәбияттың стихиясы, тәбийғый апатшылық, тәбияттың қатал минези үстемлик еткенликтен бул жерде жасайтуғын тийкарғы тири жан физикалық жақтан күшли, хәр қандай апатшылыққа төзимли, шөлге шыдамлы болып, тәбият пенен алысып жасау әйjemги заманлардан бери қәлиплескен.

Қарақалпақлар Қарабайыр арғымақ атын қалай пайда еткен? Халықтың ауызындағы әнгимелерге сүйенсек, Арал теңизи менен Әмиүдорьяда суудың астында суу айғырлары ямаса суу атлары жасаған. Буны «суу тулпары» дейди. Суу тулпарлары қыр тулпарлары менен ямаса «жел бийелери» менен жылында бир рет айқасып, теңиз бойында ойнап кететуғын болған. Суу айғырларына даланың жылқылары да бәхәрде теңиз бойына келеди екен. Дала жылқыларын күтип жүрген теңиз суу атлары суудан шығып жылқылар менен ушырасып қайтадан сууға сүңгип кетеди екен. Сол атлардан тулпар Қарабайыр атлар тууылған. Жылқыманлар жылқыларының суу тулпары менен ушырасуы ушын теңиз бойына жайып алып келеди екен. Дастанлардағы мына сөзлер бийкарға айтылмаған:

Енеси желден дөреген,
Суу тулпардан болған,
Жел бийелен туған,
Бууыршын еди Ақша ат. “Едиге”.

Бул аттың қустай ушыуын төрийшеу ушын пайдаланған метафо-

ралар, бирак “суў тулпар” сөзи де және аттың қолтығының астында қанаты қаққында мағлыұмат та ойландырады. Аттың суў тулпардан дөреген түри «Китаби дедем Қорқыт» жазба ескерткішінде де бар. Бунда Бамси Бейрекке ылайық атты таңлағанда усы «суў тулпарды» таңдайлы. Греклердің “Одиссея” эпосында Одиссейдің аты да суў тулпар деп бериледи. Демек, суў айғырлары менен қыр бийелериниң қосылыуынан дөреген тулпар атты алыу ұсылы дүнья халықларында әйемги дәуірден болған екен.

Неге суў тулпар, суўда жүзгени ушын ба? Неге атасы Хумай қус, қустай ушқаны ушын ба? Аттың қолтығының астында қанаты болған ба? Жок. Бул сөзлердің хәр бири терең изертлеуді талап етеди. С.П.Толстов “Хазарасп” сөзин қанаты қыркылған ат деген мәнини береді деп анықлайды. Демек аттың қолтығының астында қанаты жөниңдеги мағлыұмат та бийкарға берилмеген екен. Бул сөзлердің астында шынлық бар.

Қарақалпақ Қарабайырының рени қара болған. Себеби суў тулпарларының да рени қара болған, сонлықтан оннан туўылған қулындар қара болып туўылған. “Гөрүғлы” дәстанында Гөрүғлының аты Қырат Әмиүдәрьяның астынан шыққан суў атынан туўылған. «Қырат» деген сөз «қара ат» деген мағынаны береді.

Қарақалпақлар «ат – жигиттің мураты» дейди. Демек, елдің ар-намысын қорғайтуғын батырдың батыр болыуы атына байланыс-лы екен. Ат ийесин жаў қолында таслап кетпейди, егер батыр жараланып жерге қуласса, аты кетпейди, оны бағып қалады. «Ат айналып қазығын табар» дейди халқымыз. Бул сөз бийкарға айтылмаған. Ат хеш ўақытта өзиниң туўған жерин, үйирин ұмыта алмайды екен. Егер ат көзин жұмып ұйқыға кетсе, тек өзиниң туўған жерин түсинде көреді екен. Қарақалпақ дәстанларында батырдың жүрегіндеги жаны бул аты деп бериледи. Төбияттың ең қыйын жерінде жасап атырған қарақалпақларға ең керекли хайўан ат болған, оны сойса тамақ, териси кийим, сүти ем болған, минсе көлиги, ұзақты жақын еткен транспорты, жаў менен алысқан стратегиялық қуралы болған. Солай етип, атсыз өмирди бизиң ата-бабаларымыз көз алдына келтире алмаған. Қарақалпақлар атқа өз өмиринде ең жокары руўхый хәм материаллық байлық ретинде қараған, оны ерликтин, гөззаллықтың, хадаллықтың, берилгенликтин, руўхый күштиң, тазалықтың символы ретинде бақалаған. Сонлықтан болыу керек, қарақалпақ дәстанларында ат образы батыр образы менен бирдей қойылады.

Аттың бир неше түри жөниңде мағлыұматты қарақалпақ дәстанлары береді. Дәстанларда батырлардың аты бир-бирине усамайды. Гүлайымның аты Ақтамкер, ал «Рустемі дәстан»да Рустем батырдың аты да Ақтамкер болады. Алпамыстың аты – Байшубар, Қобланның аты – Торыша т.б. Ақтамкер, демек, тамғасы бар ақ ат, бул аттың түри Алпамыстың Байшубары менен менен бирдей. Екеуи де шубар тамғасы бар ақ ат.

Қарақалпақта неше дәстан болса, сонша батырдың аты бар және бир аттың аты екіншисин тәкирарламайды. Оларға ат қалай қойылған деген сорау туўылады. Хәр бир батырдың атының туўылыуы батырдың өзи сияқты үлкен тарийхына ийе. Атлардың түри, шабысы, жасы, туқымыша қарай олардың атлары келип шыққан. Ат бағыу, оны сейислеу қарақалпақларда үлкен өнер. Ол өнердің көбисин биз жоғалтып алдық. Солай да болса хәзир бизиң қолымызда бар материалды, биз билген мағлыұматты келешек әуладқа жазып қалдырғанымыз жақсы. Мен өзимниң қолымда бар материалды хатқа түсириуді макул көрип отырман. Бул материалларды қарақалпақ фольклорына сүйенип жаздым. Фольклорда аттың туўылғанынан баслап, оның хәр бир жасына, жынысына байланыссы дәуірге бөлистереди. Оқырман жұртшылық өзлериниң билгенин мениң менен бирге толтырады деп үміт етемен.

Қулын деп бир айдан үш айға шекемгисин айтады.

Тайыншақ, тай – бул үш-төрт айдан бир жасқа шекемги аттың баласы.

Жабағы деп алты айдан бир жасқа шекемгисин айтады. Жабағы сөзиниң екінши мәниси, бәхәрде қыркылған жүнди де ұсылай атайды.

Бийе – қулынлаған жылқы.

Айғыр – еркек ат.

Ақта – пиштирилген еркек ат.

Дөнежин – үш жасар ұрғашы ат.

Дөнен – үш жасар еркек ат.

Байтал – қысыр жылқы т.б.

Қарақалпақлар атты бағыуды, оның жаңа түрин табыуды үлкен өнер ретинде қарап, оны өндириуши байлық дәрежесине көтерген халық. Қарақалпақлар сулыу, түрли реңдеги атларын ұзақ хәм қоңсылас елдерге апарып сатып отырған. Олардың усы ата кәсиби болғанлығын

қарақалпақ дәстанларын оқып отырып түсінесен. Алпамыстың аты Байшубарды биз шубарланған ақ ат деп көз алдымызға келтиреміз. Аттың усы түрі өзіннен өзі туғылмаған, оны пайда етіуі үшін бір неше жыллар атлардың туқым болатуғын түрі менен шағылыстырып алған. Байшубар үлкен сауашта батырдың аты белгилі болыуы үшін пайдаланған.

Атлардың жаңа түрін қалай туғыдыруы ұсылын “Қоблан” дәстанында Қуртка пайдаланады. Ол Қобланға ылайық атты алыудың үстінде істейді. Ол көп жылқының ишiнен бийенi таңлайды. Сол Кер бийенi Қобланға ат етип берсе де болатуғын едi, бирақ оны Қобланға ылайық көрмейдi, өзи Кер бийеден тобығында менi бар Торыша аттың туғылыуын күтедi. Сол Торыша ат Қоблан батырға ылайық ат болады. Демек, бизiң ата-бабаларымыз қайсы аттан қандай атты туғыдырып алыудың үстінде жұмыс алып барған.

Қарақалпақтар “тулпар – бийеден, нар – түйеден”, – дейдi. Демек, тулпар атты туғыдыруы үшін оның бийесi көп рол атқарады екен. Дәстанларда ұшырасатуғын аттың атлары:

Ақтамкер – бул ақ ат, тамғасы бар, керiлген, яғный аяқлары, бели, мойны ұзын ат.

Барақ – бул жүнлi аттың түрi, қысқа шыдамлы, көбiнесе көлiк етип пайдаланылады.

Кер бийе деп сары дақлары бар, сарғыш-қызыл реңдегi бели ұзын атты айтады. “Бели қайқы кер бийе”.

Тарғыл – бул қара менлi қызыл ат.

Тарлан – ашық сур реңлi ат.

Торы – қуйрық-жалы қара, қызғылт ат.

Төбел – маңлайында ақ менi бар ат.

Шабдар – жал қуйрығы сары, ақ ат.

Шақан ат – көзiнiң дөгерегi ақ ат.

Ақша ат – бул ақ реңдегi ат.

Шәмбил ат – қуйрық жалы қара және қызғылт, сары реңдегi ат.

Шәўкер – қара менлери бар ақ ат.

Ябы – аяқлары жуған, томпақ, қара жұмыс үшін пайдаланатуғын ат.

Буұрыл ат – көгiс реңдегi ат.

Ақбоз ат деп ақ реңдегi атларды айтады.

Көк шубар – көк реңдегi шубарланған ат.

Қан курең – қоңыр реңдегi бiр жерiнде дағы жоқ ат.

Қаракер – қара реңдегi бели жиңишке, аяқлары ұзын ат.

Қара гүрең – қара торыдан келген аяқлары жиңишке ат.

Бедеу ат – бул аттың ең шапқыш түрi. Бул аттың аяқлары ұзын жиңишке келедi. Бедеу атлардың түрi араблар менен келген, араблардың “беддуен” тайпасының аты менен аталған ат. Қарақалпақтар беддуен атының туқымын жергилiкли атлар менен шағылыстырып аттың жаңа түрiн пайда еткен.

Тулпар фольклорда батырды жаудың ортасынан аман алып шығады, ұзақ жолды жақын етедi. Батырдың жақын досты, ол адамдай ақыллы, сезгiр, түсiмпаз аттың түрi.

Атты сейiслеу өнерi – бул қарақалпақтарда айрықша өнердiң үлкен түрi. Оны өз алдына сөз етiу керек.

Ат февральдың ортасынан баслап туға баслайды. Февраль айында күн сууық болады. Қулының бой көтерiп аяғынан турып кеткенше жылы жерде сақлайды. Аттың сүгiн сабаға (терiден iсленген ыдыс) қуйып сақлайды. Атты күнiне төрт рет, мүтәж адамлар алты-жетi рет сауады. Күнiне алты-жетi шелек сүт алыуы мүмкiн. Атты екi айға дейiн сауады.

Қарақалпақ арғымағының ер тоқымы – қол өнерiнiң жетiскен түрi

Қарақалпақтар ақ отауын, қызын, дуұтарын және атын айрықша безеген. Оларды безеген өнерi музей сияқлы. Қарақалпақтар аттың ер тоқымына айрықша кеуiл бөлген. Арғымақ атты қызды кийiндiргендей етип жасандырған. Атты жасандырыуда жети, сегiз түрлi өнер иелерiнiң қолынан шыққан буйымлар пайдаланылған.

Қарақалпақтар аттың ер-тоқымын таярлауды үлкен өнер дәрежесiне көтерген халық. Аттың ер тоқымы – бул жоқары дәрежедегi, хәр қандай өнер гәзiйнелерiнiң қатарынан орын алады деп толық айға аламан. Аттың ер-тоқымының хәр бiрi куры атқа кереклi зат емес, оны таярлаудың өзи үлкен қол өнерiнiң мектебi. Аттың ер-тоқымын кәлеген адам таярлай алмаған, оны таярлаушы шебер усталары болған. Ол усталар өз өнерiн шәкiртлерiне, балаларына берiп кеткен. Аттың ер-тоқымындағы хәр бiр буйымына қол өнерi пайдаланған. Оны таярлауға зергерлiк өнер, темирши устаның өнiс-

ри, кийиз басыушы, гилем тоқыушылардың өнері, тери ийлеуші, ағашқа өнер ойған устаның өнері пайдаланылған. Бир ғана ердің өзінде қанша өнер бар? Ер көбинесе тут ағышынан исленген, ерге сүйектен ойып өнер салған, мыстан, гүмистен, алтыннан ердің басын ойған. Ал, қамшының өзі неше түрлі, жез қосып өрилген қамшы, қорғасын қуйып өрилген қамшы т.б. Атты тойға минип барғанда жасандыратуғын ер тоқымы, ұзақ жолға жүргенде, жақын жолға жүргенде, қыс айында, жаз айында пайдаланатуғын ер тоқымлары хәр түрлі болған. Аттың ер тоқымында қол өнері пайдаланбай исленген бир де бир заты жоқ. Ат өзінин барлық үскенелері менен турғанда ол әжайып көркем өнер музейи сияқлы. Бул өнердің тәрийпин, онда пайдаланған реңдерди тил менен сүүретлеп беріу мүмкин емес.

Көзгененнен ақша атқа,
Мақпалдан сайлап дорба илди,..
Бөтекеден белликлеп,
Ушығадан терликлеп,
Үзенгисин узайтып,
Қуйысқанын қыскартып,
Тос айылын бек тартып,
Ақ жүеннің қасы алтын,
Ақ баслы ердің басы алтын,
Қуйысқаны гүбба алтын,
Тебингисин терме алтын,
Қолындағы қамшысының,
Бүлдіргисин сабы алтын. «Едиге». Өтенияз жырау.

Бул кишкене эпизодта атқа пайдаланған 12 ер-турманы айтылған.

Аттың дорбасы өз алдына өнер түрлері пайдаланып тоқылған. Көбинесе ат дорбаны қой жүни, ешки жүнинен аралас жиптен гилемнің нағысларын салып тоқыған. Дорбаның аттың басына илетуғын бауы, дорбаның еки қапталында оған сән беріп туратуғын пөпеклері болған.

Беллик – аттың белине тартылатуғын күшлі айылы.

Терлик ат терлегенде терди өзіне сицирип туратуғын киши жабыуы.

Қуйысқан аттың мойнына ердің жылжып кетпеуін ушын пай-

даланады. Усы қуйысқанды тигиудің өзінде қаншама өнер пайдаланады. Ол ердің артқы қапталына байланып, еки ушын өрпип, оған нағыс салынған, гүмис түймелер менен әшекейлеп териден шашақлы етип қояды. Оған қымбат бахалы таслар қадалады. Қуйысқанның ортасына былғары, қайыстан дөңгелек тигиледи. Дөңгелектин алдыңғы шети ердің артқы қапталындағы шығыршыққа байланады. Аттың қуйрығының астына келетуғын артқы бөлиги узын тутас қайыстан исленеди. Ортасынан екиге ийилип таспалап тигиледи.

Тебинги териден исленген, ердің еки қапталында болады.

Тебингиге тер қатып,

Тепсине алмай барады. «Едиге».

Буннан басқа аттың ер-турманының аты бир неше және бизиш ата-бабамыздың бул кәсібін жоғалтпау керек деп ойлайман. Мен өзим билген аттың ер-тоқымында пайдаланған қол өнеринің түрлерін келешек әуладқа жазып қалдырып атырман.

Аттың ең биринши керекли нәрсеси – **терлик**. Терлик деп аттың терін сицириу хәм аязлатпау ушын пайдаланылатуғын буйымды атайды. Терликке нағыс салынады.

Желсмик – атты жауып қоятуғын жипектен исленген жабыу. Шетине нағыс салынады.

Жона – аттың ери батпауы ушын ердің астына қояды, ол майда етип өнер менен сырылады, нағыс салып исленеди, шашақлы болады.

Тилла ер – сөзи дәстанларда ең көп ушырасатуғын сөзлердің бири. Қарақалпақларда аттың ери үлкен искусство өнері менен исленген. Ағаштан исленеди, сүйек пенен әшекейленеди, мыс, алтын пайдаланады.

Айыл менен **таралғы** ер аттың үстинен аумауы ушын тартылады.

Қос айыл хәм **шам айыл** – бул айылдың түрлері.

Ердің **жапбауы** болады.

Үзенги ерге миніу ушын және ердің үстинен минген адам еки аяғын тиреп отырыуы ушын пайдаланады. Зәңги ерге жалғастырылады, ерге жалғасқан жері териден исленеди, аяқты тиреп отыратуғын жері темирден исленеди. Зәңгини узайтыуға, қыскартыуға болады, оны **тебинги** деп атайды.

Сийнемент аттың көксин жауып турыўға пайдаланған.

Төслик аттың төсине қойылады.

Беллик белине тартылады.

Аттың басына **ноқта**, **суўлық**, **аўызлық**, **шылбыр**, **көзлик** пайдаланады. Атты отлаўға жибергенде, я бир жерде турганда **тусаў**, **кисеппен** пайдаланған. Аттың **қоржыны** қарақалпақларда өнердің ең жоқары түри. Оны гилем тоқыўшылар таярлаған. Ол жүннен ийрилген, жиптен нағыс салып тоқылған, оның аўзы өрип жабылған.

Зер баўырлы қамшы. Аттың қамшысын таярлаў – бул да өнердің ең бахалы түри болған. Бул қамшының баўын малдың ийленген терисинен өрген. Қарақалпақлар ата-бабасынан қалған қамшыны ақ отаўдың төрине илдирип қойыў дәстүр болған. Оның қолға услайтуғын тәрәпи тут, жийде, ерик ағашынан исленип, ол өрип қапланады. Жез қосып өрилген қамшыны “жез баўырлы қамшы” дейди. Қамшының услайтуғын тәрәпинде териден шашақлы баўы болады.

Тилла ерди арқалап,

Териден баўы болады,

Жез баўырлы қамшыны,

Оң қолына алады,

Бәлент-бәлент таў келсе,

Ер кейинше кетер деп,

Жуптан айыл шалады,

Ер артына кетер деп,

Қуйысқанын қысқартып. «Атамыс».

Қамшы алғы өримли, он еки өримли болып өрилген. Усы өрим менен қамшының балдағы қапаланған. Балдақ пенен қамшының өрими жалғасқан жерге шашақ териден қойылған. Қамшы териден майда шашақ етип арасына жез салып та өрилген.

Қамшыны услаўдың да өзиниң тәртиби болған. Бий, ақсақаллар қамшының баўы менен сабын қосып усласа, онда олар бир нәрсени шешиўге қиятырғанын аңлатқан. Қамшыны ұзынына услап қиятырған болса, онда даў-жәнжелдің барлығын аңлатқан. Егер қамшыны мойнына салып келсе, онда жәрдем сорап қиятырғанын аңлатқан. Көбинесе жарлы адамлар байлардан жәрдем сораптуғын болса, қамшыны мойнына салып келген.

Қамшының ең үлкен түрин **дойыр** деп атайды. Бул қамшыны көбинесе урыста, душпан менен алысқанда, ұзақ жолға пайдаланады. Оның өрими жуўан келеди, өримнің арасына қалың териден, қайыстан өзек салып өреді.

Аттың ер-турманында қуйысқанның да аты айтылады.

Гүмистен қазық қакқан жер,

Гудары ноқта таққан жер,

Ат ақылсыз болар деп,

Құртқа дейин арыўың,

Ақ сүт берип баққан жер. *«Қоблан».*

Бунда Аттың қазығына кеўил бөлінген. Аттың қазығы да әйтеўир заттан исленбеген. Ол көбинесе полаттан, гүмистен исленген.

Гудары ноқта. Бул териден ойып өнер салып, бир-бири менен жалғасқан жерине гүмистен тенге сияқлы жалғастырып тигилген ноқта. Ноқта аттың басы, ски жағы, аўызын қоршап турады, оны шылбыр менен байлап оның дызгини аттың үстінде отырған адамның қолында болады.

«Ат ақылсыз болар деп» Құртқаның өз сүти менен бағыўы да бий-қарға айтылмаған. Бизің ата-бабаларымыз ат күшли болып шығыўы үшін буўаз бийени ұзақ жолға шаўып, соң дем алдырмастан муздай суў берип, суўыққа таслап, ишиндеги баласын түсиреди екен. Сөйтип туўылған қулынды басқа күшли бийеге емизеди екен. Соннан шапқыр тушпар шығатуғын қусайды. Бунда аттың емген сүтине шекем ата-бабамыздың кеўил бөлиўин көремиз. Адамның сүтінде барлық витаминлердің түрлериниң толық берилиўи, ана сүтин толық емип өскен бала менен ана сүтин ембей өскен баланың ден саўлығы ортасындағы айырмашылықты медицина ескертеди. Бизің ата-бабаларымыз бул сырды билен.

Беллик деген темирди,

Қурсап белге шалады,

Мөтиреге суў қуйып,

Ер басына тағады. *«Қоблан».*

Бул жерде **беллик**, **боктерги** сөзлериниң мәнисине кеўил бөлсек, **беллик** бул айыл емес, оны өз алдына пайдаланады. **Белликти** көбине-

се узақ жолға жүргенде пайдаланған. Ал, бөктерги бул да узақ жолға жүргенде аттың барлық керекли турманлары усы бөктергиге салынып буўылып, аттың ериниң артқы тәрәпине қойылады.

Улыўма биз дәстанлардан аттың ер-турманына байланыслы пайдаланатуғын елиўден аслам буйымлардың атын билемиз. Олардың хәр биринде халықтың қол өнериниң әжайып шеберлик пенен жасалған үлгисин көремиз хәм булар бизиң миллий көркем өнеримизди аңлататуғын естелик ретинде бахалы.

Қарақалпақларда ат пайдаланатуғын той ойындары

Әйемиги греклердиң Олимп таўының басында күшлилер, батырлар, палўанлар жарысын откизген болса, ал бизиң ата-бабаларымызда сондай кең далада өзиниң «олимпиада» жарысларын откизип отырған. Бул жарыс неге керек? Әлбетте, ата-бабамыз өз әўладын күшли, батыр, укыплы, шаққан, жети қырлы азамат етип тәрбиялаўды мақсет еткен. Усындай ойындардың көпшилигинде аттан пайдаланған. Ат ең күшли ҳайўан, оны меңгеріў аңсағ емес. Суўлығын услап аттың үстинде отырыў, ат үстинде ойнаў, атты шаўып бәйгиден озыўды хәр бир жигиттиң ўазыйпасы деп билген. Бизиң аталарымыз аттың күшин, сезгирлигин, төзимлигин жас әўладқа үйретиўди мақсет етип қойған.

Ат тойдың сәни болған. Олар жыраўлар сияклы тойларда адамларға тамаша беретугын мәдений ойындарды атқарған. Қарақалпақлар ат шаптырып той берген. Тойларда күшлилер өзиниң күшин журтшылық алдында көрсетиў, жарыстан озыў – бул ата-бабамыздан киятырған жол. Сол дәстүрлер тойларда өткизилген. Аттан пайдаланатуғын спорт ойындарының бир түри – ат жарысы. Дәстанларда атларды үш күнлик жолға, жети күнлик жолға жарысқа жибереди. Бунда ўақыт кеңисликти билдиреди. Ал, халық турмысында «шақырым», «айналым», «кур» термини пайдаланады. Атлардың бунда шабысын жарыстырады.

Қарақалпақлардың той-тамашалары спорт ойындарының түринен жарыссыз болмаған. Сонда тийкарғы хызметти ат жарысы, шабысқа ат жиберіў атқарған. Тамашагөйлер атты белгилі бир аралықты белгилеп жарысқа жибереди. Екинши ойын “ылақ ойыны” яки “көкпар ойыны” атсыз өткизилмейди. Бул ойын аңшылық дәуиринен қалған, бизиң эрамыздаң бурынғы еле жекке меншик, урыўшылық

пайда болмастан бурын пайда болған ойын. Ойын қасқырлардың аң аўлап, өзлери аўлаған аңын бир-биринес таслап ойнаўына еликлеўден пайда болған. “Көкпар” деген “көк қасқыр” сөзинен келип шыққан, қасқырға көбинесе олжа болатуғын бийшара “ылақ” усы сөзден қалған. Көкпар ойынының өз тәртиби, дәстүри бар. Ол өз алдына сөз етиўди талап етеди.

Ылақ ойынында көбинесе шабандоз, аттың сырларын жақсы билетуғын жигитлер қатнаскан. Бул ойынға гөйде тири ылақты да пайдаланған. Ойынның барысында ылақтың сүйеклери де майдаланып, териниң ишинде қамыр сияклы ийленип қалады екен. Ойын жүде ерликти, шаққанлықты талап ететуғын ойын. Ойынға қатнаскан шабандозлардың ат астында қалыўы, не бир атлардың мертилип қалыўы турған гәп. Сонлықтан ең қәуәтерли, қыйын ойындардың бири болған. Ойын тойларда атқарылады. Той берип атырған үй ылақ ойынына байрақ тигеди. Бас байрақ көбинесе сыйыр, ат, түйе, оннан тете байрақ – баспақ, қулын, оннан тетеси қой болған. Үйдиң ийеси ямаса той басқарып жүрген ақсақалы ылақты ылақшылардың ортасына ылақтырып таслайды. Соннан ылақты ала шабандозлар қашады, басқасы изинен қуады. Ылақты тақымға басып ортадан алып қашыўдың өзи де очкоға есапланған. Ылақ ойынына кем дегенде елиў, алпыс шабандоз қатнаскан. Ойынға қатнаскан шабандоз ылақты тойды басқарып жүрген басшыларының, сол үйдиң ийесиниң алдына, аўыл ақсақалларының алдына әкелип ылақтырып тасласа, утқан деп есапланған.

Жаңға шына берген бийе сүти

Бизлер жасап атырған жердиң кеңислиги, қурғақшылық, қус ушса, қанаты күйген, шөлистанлықта жасаў ушын адам физикалық жақтан байқуғат, дени саў болыўы керек. Ал, әлжуғаз, нәренжан болсаң, бул қатал тәбияттың қушағында жасаўың қыйын. Соның ушын бул жерде жасаған ата-бабамыз көбинесе калориясы күшли тамақларды, күшли суўсындарды ишиў дәстүр болған. Узақ жолға жүриў ушын өзи ток, жанына шыпа беретугын азық-аўқат керек. Шөлистанда аңқан кеўип келгенде шөлин қандыратуғын ямаса узақ жолға жүргенде калориясы күшли тамақты пайдаланған. Буның бәри жылқының өзинен табылған. Бизиң ата-бабаларымыз жылқының сүтин пайдаланыўды да үлкен өнер дәрежесине көтерген. Аттың сүтинен исленген қымыз

бизің ата-бабаларымыздың ең әйемги ишимлиги. Аттың сүтин адам шөллегенде ишетуғын суўсын, адамды емлейтуғын дәри, адам дем алғанда кеўлин көтеретуғын ишимлик, узақ жолға шыққанда тамақ ретинде пайдаланған. Бизің ата-бабаларымызда қымызсыз жыйын отпеген.

Қымыз қуятуғын ыдысты «саба» деп атаған. Қарақалпақларда қыпшақ урыўының ураны «Тоқсаба» усы «сабадан» келип шыққан, «ток» – тоқшылықты билдиретуғын мағына, ал «саба» қымыз қуйылатуғын ыдыс. Саба жылқының терисинен исленеди. Териниң жүни қырқылып, терини ийлеп, кәлипке салып, оннан соң оны жыңғылдып, я сексеўилдиң түтинине ыслап ислейди. Сабаны аттың қапталына байлап қоятуғын етип те ислеген. Сабаны койдың қуйрық майы менен майлап отырған. Күнге тез-тез кептирип, қой қуйрығы менен майлап, соннан соң ыслайтуғын болған. Қымыздың күши, мазасы жылқының жеген шөбине байланысly болған. Мысалы, қамыс, ажырық жеген бийениң сүти күшсиз болған, ал таўда өсетуғын шөплерди, жоңышқа, сулы, бийдай жеген аттың сүти күшли болған. Қымызды ата-бабаларымыз төрт мәўсимниң бәринде пайдаланған. Қыста таярланған қымызды көбинесе ақ сүйеклер, байлар ишетуғын болған.

Қарақалпақларда қымызды таярлаўдың әйемги заманлардан қиятырған өзиниң технологиясы бар. Қымызды қонақтың түрине қарап және ишетуғын адамның иштейине, ишиў мақсетине қарап пайдаланған. Мысалы, кеўил көтериў ушын ишилетуғын қымыз бенен аўырыў адамлардың ишетуғын қымызы еки басқа. Асказаны аўырған адамларға көбине тынба қымыз берилген. Ал өкпеси аўырған адамларға қысыр қымыз, дөнен қымызлар берилген. Ал, асаў қымызды көбинесе дени саў адамлар ишкен. Қымызды пайдаланыў мақсетине қарай оның түрлерин пайдаланған. Қарақалпақлар көбине қара бийениң сүтинен таярланған қымызды айрықша қымыз деп есаплаган. Оның емлик қәсийети жоқары, адамға пайдалы тәрәпи көп қымыз деп есаплаган. Қарақалпақларда қымызды таярлаўдың бир неше түри болған. Халық аўзынан жазып алынған оннан аслам түрлери белгилі.

Нәўше қымыз деп жаңа ашып баслаған қымызды айтқан. Бул қымызды көбинесе жас балалар, ҳаяллар ишкен.

Асаў қымыз бул бир хәпте, я бес күн ашыған ең күшли қымыз. Буны көбине тойларда, үйге қонақ келгенде пайдаланған.

Дөнен қымыз төрт күн ашыған қымыз. Бул да асаў қымыздың

бир түри, бирәк бул жас қулынның сүтинен таярланған. Буны сыйлы қонақларға берген.

Ғунан қымыз гунан аттың қымызы, үш күн ашыған қымыз.

Тай қымыз биринши рет қулынлаған бийениң қымызы, бир-еки күн ашыған қымыз.

Қысыр қымыз қысыр бийениң сүтинен таярланған қымыз. Ең бақалы қымыз усы болған.

Қымыз үйдеги адамлар ушын таярланған қымыз.

Тат қымыз қатты ашып кеткен қымыз.

Саўмал қымыз жаңа саўылған бийениң сүтинен исленген қымыз.

Саўмал берген бизлерге,

Ақ билектей нашарым. «Едиге».

Тынба қымыз бир түнге ашыған қымыз. Бир түн өткен соң бетиндеги сары суўы алынады. Бул қымызды асказаны аўырған адамлар емге ишкен.

Қымызды арнаўлы қымыз қуятуғын ыдыс сабада ашытқан. Сабаның сыртын ишек пенен орап қоятуғын болған. Бул сырттағы ыссы менен суўықты қымызға өткизбеў ушын пайдаланған. Сабаны он жылдан көп пайдаланған. Саба қаншама гөнерген сайын онда сақланатуғын қымыздың дәми жағымлы болған. Сабаның ишин койдың қуйрық майы менен тазалап отырған.

Аттың гөшин пайдаланыў қарақалпақларда үлкен бай технологиясына ийе. Оның негизинен еки түри бар: қазы және қарта. Аттың гөшин гүзде сойып қазы еткен. Қазының да неше түрлери болған. Жас қулынның, қысыр бийениң, байталдың, дөнен аттың етинен т.б. исленген қазыны күнделикли жеўине пайдаланған. Жасаған атлардың, айғыр аттың етинен исленген қазыны узақ жолға шыққанда пайдаланатуғын болған. Қазыны ислеўдиң өз усылы болған. Аттың қанын, майын аўырыўларды емлеўге пайдаланған.

«Қоңырат» хәм «Тоқсаба»

Қоңырат аттың культинен келип шыққан. Ат – әйемги сақлардың сыйынатуғын атрибутларының бири. Әйемги массагетлер саўашқа түсердиң алдында атты құрбанлыққа сойған, қанын ишкен, қанын үстине жағыў арқалы аттай күшли боламыз деп түсинген. Әй-

Йемги Қоңыратлардан қалған жәдигер Қарақалпақстанда Қоңырат қаласы болып бизге жеткен. Аттың культине байланысly қарақалпақларда үлкен еки урыу «қоңырат» және «қыпшақ» урыуының аты айтылады. Қарақалпақ халық шайыры Бердақтың «Шежире» шығармасында бул еки урыудың атқа байланысы хақында мағлыұмат бериледи.

ҚОҢЫРАТ «Шүллик» хәм «Жаўынғыр» болып еки бөлимге бөлинеди. Ураны «Жайылған». Тамғасы босаға. Қоңырат урыуы түркі халықларының көпшилигинде бар (өзбек, қазақ, башқурт). «Қоңырат» сөзи қарақалпақ әпсаналарының берген мағлыұматы бойынша Шыңғыс ханды әкелиу ушын Майқы бий арбаға жегип барған қоңыр атынан келип шыққан дейди.

Монгол шежирелеринде Қоңырат (конгурат, хунгурат, хонгурат) сөзиндеги «хун» сөзи «ақ куу», «ард» – «ақ куудың балалары» деген мағынаны береді дейди. Монғоллар ақкууды кийели қус деп өзлерине пир тутады. Рашид-ад-диннің «Джами-ат-таварих (XIV ә.), Абу-л газының «Шажарайи турк» (XVIII ә.) мийнетлеринде де қоңыратларды монғолдан келип шыққан, олардың қиятлар менен қыз алысып, қыз берисип отырғаны хақында мағлыұмат береді. Қоңыратлардың «Алпамыс» дәстанында берилген мағлыұмат бойынша олардың тийкаргы жасаған жери Жийдели Байсын. Ал Қарақалпақстан территориясында Қоңырат қаласы да қоңыратлылырдың тийкаргы жасаған жери, урыу сыпатында қәлиплескеннен кейин пайда болған қала болыуы керек. Айырым тарийхшылар қоңырат урыуын Шыңғыс ханның жаўлап алыуынан соң пайда болған деген пикирди айтады (А.Ю.Якубовский). Ал, халық аўзындағы әпсаналар оны әйемги урыулардың бири деп айтады. «Қоңырат» сөзи аттың культине байланысly, ат әйемги түркі халықларының сыйынатуғын, қәдирлейтуғын хайуанларының бири. Түркі халықлары жаўынгер, шаруа халық болғанлықтан олардың турмысында аттың атқарған хызмети айрықша болған. «Кон» бул күн, күн дөгерегинде айналған ат, Күн тиришиликти билдирсе, ат уақытты билдиреди деп түсинген. Әйемги массагетлер саўашқа түсердің алдында атты сойып қурбанлық ислеген, аттың қанын ишкен, үстине жаққан, булай ислеп олар аттың күшін өзимизге аламыз деп түсинген. Арбаның дөңгелегине салынған шүлликтен «шүллик» сөзи келип шыққан.

Бердақ «Шақ яш бала ерке уғлы, қып демеклик әреб тили».

деп «қыпшақ» сөзинде еки түрлі мәнис барлығын айтып өтеди. Рашид-ад-диннің мийнетинде Оғуз ханның әскер басшысының биреуи әскерий шабыуылда өледі. Ол өзи менен бирге жүкли хаялын алып жүрген еди. Хаял жолда толғатып, оны туудыратуғын жер болмайды. Сонда оны иши геуек ағаштың ишинде туудырады. «Қып» ески түрк тилинде «иши геуек ағаш», «қаб» деген мәнисти береді. Ал, «шақ», «шаға» түрк тилинде «бала» деген мәнисти береді. Сол тууылған балаға Оғуз хан «қыпшақ» деп ат береді хәм өзине әскер басшы етип алады, оған қарал-жарақ жер береді. Қыпшақтың қол астына қараған елдің барлығын «қыпшақ» деп атады, дейди.

Түрк халықларының жазба ескерткишлеринің бири «Оғузнаме» естелигинде Оғуз-қаған саўашта Итиль дәрьясынан Улуғ Орда деген бек ағаштың ишии жонып, кеме соғады. Иши жонылған ағашты бунда да «қыпшақ» деп ат қояды. Соннан Улуғ Орда беклик еткен урыулар «қыпшақ» деп аталады.

Қыпшақ хәм жылқы жыйнады,
Желиге қулын байлады,
Қымыз сабасын сайлады,
«Токсаба» уран болған екен, – дейди.

Түрк тилинде «тоқ» – тоқшылықты аңлатса, «саба» қымыз қуатуғын, териден исленген ыдыс, соннан «токсаба» сөзи келип шыққан. Демек, қыпшақларға уран болған «Токсаба» аттың культы менен байланысly екен.

Ал, аттың культы толығы менен қоңырат урыуының келип шығыуы менен байланысly. Бирақ, тарийх илиминде қоңырат урыуын монғоллардың шабылуы менен байланыстырады (Б.Д.Греков, А.Ю.Якубовский т.б.). Ал, қарақалпақ халық шежиресинде аттың культына кеуил бөлсек, монгол басқыншылығы дәуиринен бир неше мың жыл бурын пайда болғанын көремиз.

Хәр урыуға хабар салды,
Қоңыр ат минип Майқы келди,
Қырық кисиге басшы болды,
Майқы сәрдар болған екен, – деп келтиреді Бердақ шайыр.
Майқы бийдің аты тарийхта айтылмайды, бирақ халық шежирес-

лерінде ол бар. Қарақалпақтардың халық аўзындағы шежирелеринин биринде Майқы бий қарақалпақтардың арғы бабасы деп бериледи. Майқыдан Жайылған хәм Сейилхан туўылады. Жайылғаннан қоңыратлар туўылады. Майқы Шыңғысты хан көтериўде биринши рет арба соқтырған адам. Шыңғысханға байланыслы айтылатуғын усы аңыз Шыңғысхан заманынан бир неше әсирлер бурын халық аўзында болған. Бердақ “Қоңырат” сөзин арбаға жегилген қоңыр аттан келип шыққан деген мағлыұмат береді. Бердақтың усы келтирген мағлыұматында үлкен сыр бар. Аттың кулығының қоңырат урыўына символ стип алыныўы қасқырдың кулығынан ертерек пайда болған.

А.Соколов Майқы бийдің шығысын ертеден Яфестен баслайды. Күнге сыйынған әйемги дәуірде Күн қудайын “Май” деп атаған. “Майқы” сөзи Күн қудайы менен байланыстырылады. 1954-жылы Мойнақ районынан 70 жасар ғарры Н.Икметуллаевтан А.Каримов жазып алған мағлыұматта “Шыңғыс” деген сөзди “Күнес” деп, анасын Арыұхан, әкесин Томаўыл деп береді. “Шыңғыс” деген сөздин өзи “күннен дөрелген” деген сөз экен. Демек, Майқы бий ең әйемги Күнге сыйынған дәуириндеги нуска, усы әйемги легендада Шыңғысханды қудиретли етип көрсетиў ушын Майқы бийдің аты менен қайтадан исленип берилген деген пикирге келемиз.

Қоңыраттың ураны – Жайылған баба, таңбасы – аттың тағасы. Жайылған баба мал жайлаўының ийеси, шарўа адам болған. “Жайылған” сөзинин өзи “жайлаў” сөзинен келип шыққан. Шарўашылық, мал бағып күн көриў дийханшылық кәсибинен бурын пайда болған бизин ата-бабамыздың ең әйемги кәсиби.

Қарақалпақ шежирелеринде Жайылған бабадан Нагадай туўылады. Нагадайдың алты хаялы, қул хаялы менен жети хаялы болады. Олардан отыз ул туўылады. Отыз ул батыр болады. Сол отыз улдан қоңыратлылар келип шығады. Ең үлкен улы Дөнес батыр. Отыз улдан егиз бала туўылады. Хан Дөнестин балаларын айырыў ушын қолына тамға басады. Ырғаклығы – ырғак, қостамғалыға – қос тамға, терис тамғалыға – терис тамға, қазаяқтыға ғаздың аяғын, бақашлығы – бақанды, шәўжелиге – ноқат, мүйтенге – шанышқы т.б. таңба етип басқан. Усы белгилери сол урыўдың тамғасы болып қалған. Усы урыў таңбалары б.э.д. IV-III әсирлерге тийисли Қарақалпақстан территориясындағы Жамбас қала, Базар қала, Гяур қалаларынан табылған гербишлерде басылған.

Демек, бул таңбалар тийисли қоңырат урыўы монгол басқыншылығынан кейин емес, ал б.э.д. дәуірде пайда болған және қарақалпақтардың сол дәуірде қазирги жасап турған территорияларында жасағанлығын дәлиллейди.

4. ҰАТАНЫМ ХӘМ ОТАҰЫМ

«Ұатан» сөзи «отаў» сөзинен келип шыққан болыўы керек. Ал, «отаў» сөзинде «от» сөзи жасырынып жатыр. От басы – бул семья, кең мәнисинде Ұатан. Сен туўылған жер, сен оған тийисли жер. Бунда әйемги Күн қудайына сыйынған дәуірдеги түсиник сақланған. Күн қудайына сыйынған дәуірден бизге жеткен дәстүр оттың кулығы. Әйемги ата-бабаларымыз отты Күннің жерге түскен жулығы, күн болмаса жерде тиришилиқ жоқ, ал оты жанбаса үйде берекет жоқ деп түсинген. Сонлықтан қарақалпақтың хаяллары үйде отты сөндирмеген, ошақта қозды күнге көмип, күн-түн оны сақлаған.

Қара үй (қара үй, отаў, ак отаў) қарақалпақ халқының ең әйемги дәуірден сақланған турмыс ықтыяжлығынан туўылған халықтың экономикалық турмыс жағдайына, көшип-қоныўға ылайықластырған, халқымыздың неше әсирлер бойы тек жасаў ушын ғана емес, ал мәдениет турмысын демонстрациялаў ушын пайдаланған мүлки. Қара үй тек қарақалпақтарда ғана емес, шарўашылық пенен шугылланған халықларда, мысалы, өзбек, қазақ, қалмық, монгол, қырғызларда өзлеринин миллий қара үйлери бар. Қара үй адамды тәбият кушағынан бөлмей, тәбият пенен адамның өз жүрек соғысын бириктириўге қызмет етеди. Қар халықтың қара үйинде сол халықтың миллий қол өнери пайдаланған. Қарақалпақтың қара үйин дүньяның ең күшли искусство өнерлеринин қатарына қойыўға болады.

Қара үй жер менен төңкерилген аспанның символикалық образын береді. Адам жерди басып, жер бетинде жасайды, ал оның төбесинде төңкерилип турған қаўа аспан – бул қара үйдин шаңырағы, яғный шаңырақ көк аспанның үлгисинде жасалған оның копиясы, қосмостың символы. Оның белин қаўсырған белбеўи бул экватор сызығы. Шаңырақ төртке бөлинип турады. Бул дүньяның төрт тәрепи шығыс, батыс, кубла, арқаны белгилеген.

Аспан әлеми көк гүмбез, барлық тиришилиқтин баспанасы, ал отаў сол аспан әлемин төбене әкелип төңкерип сени сыртқы тосқын-

лықтан қорғайтуғын гүмбезің. Сол отаудың ийесін «отағасы» деп, яғни «отау ағасы» деп атаған, ал «отау тигіу»-ди үй болыу, өз алдына бір семьяның пайда болыуы деп түсінген. Отауды қарақалпақтар «қара үй», «ақ отау» деп айтады. Отауда үлкен архитектураның сыры жатыр. Гүмбезлі архитектура б.з.б. IV-II ғасырларда да болған. Қарақалпақтардың тийкаргы жасайтуғын жери ақ отауы (қара үйі). Қысы-жазы, қандай хауа райы болса да, жасауға ылайықластырылған және көшіуіге қолайлы, жазда салқын, қыста ыссы. Шаруа халықтың жасауы үшін бас тиришиликтің тиреги, оның малы хәм өзлери жасайтуғын жери – отауы. Қарақалпақтар сыйыр, ат, түйе, қой, ешкі сақлаған. Шаруалар үшін малға жайлы жерге көшіуі характерлі. Жазда жаз жайлауына, қыста қыслауға көшіуі үшін олар қара үйін бір жылда екі рет жығып, қайта тигіп отырған. Сонлықтан оларға ең қолайлы үй усы олардың қара үйі, ақ отауы. Қара үй олардың барлық талабына жууап берген.

Қара үй дөңгелек болғаны менен ортада тұрған ошағы төрт мушлы болады. Ошаққа жағылған оттың түтини шаңырақтан шығып кетиуі үшін, от жаққан уақытта түндік ашылады. Сонлықтан дәстанларда «төрткүллеп ошақ ойдырып» деген сөз айтылады. Ошақта бәрқулла от сақланған. Оны қалеген уақытта пайдаланған. Ошақта оттың сөнйуі жаман ырым, үйде бахытсызлыққа алып келеди деп есаплайды. Ал, төрткүллі ошақ дүньяның төрт тәрелін белгилеген. Ошақтың мушы есикке хеш уақытта қарамайды.

Ақ отау байлар, хәмелдарлар, бий ақсақаллар пайдаланатуғын үйі. Ол аппақ ақ қойдың жүнінен исленген кийизлер менен жабыуларын пайдаланған, отаудың бау-шууына ақ, қызыл, қоңыр, қара рең көбирек пайдаланған.

Қарақалпақтың ақ отауы менен қара үйдің арасында айырмашылық бар. Бирақ, көбирек екеуін бір атамда «қара үй» деп айтады. Ақ отауды қыз узатылғанда қызына енши ретінде береді, баласын бөлек шығарғанда ақ отау тигіп береді, соның менен бірге байлар өзлери отырыу үшін тигеді. Ақ отауға ақ қойдың жүні пайдаланылады. Оның бау-шууы қара үй менен бірдей болады. Қарақалпақтың ақ отауы да, қара үйі де өзгеше. Оның ууықлары бийик, шаңырағы жоқары, ыйығы бийиктен алынып, жоқары көтериледи. Қара үйлер кереге, ууық, шаңырақ, манлайша, табалдырық, есик, жақлау, түндік, бақаннан тұрған. Қара үйдің жабыуы, кийизден, қой-

дың жүнінен исленген. Олар тууырлық, үзик, түндік, ақ басқур, қызыл басқурдан тұрады. Қара үйдің бау шууы есилген, тоқылған хәм кийиз етип басылған болады. Керегеси, ууықлары, шаңырағы ийилгиш кегей ағашынан, есиги беккем тут ямаса ерик ағышынан исленеди. Қара үйдің иши, сыртына тутатуғын шийдің түрлери: сым ший, ораулы ший, гилем ший, алаша ший, ақ ший. Шийди хәр түрлі етип тоқыған. Ау ший, есик ший, кийиз басатуғын ший, қазан жапқыш ший, мал соятуғын ший, қора ший, төсек ший т.б. Қара үй қарақалпақтарда өмирде жасау үшін ғана емес, ал эстетикалық дүньясының гөззаллық түсинигинің жыйынтығы. Қонақтың көзі тоятуғын, адамға рәхәт беретуғын, дем алатуғын жери.

Көк аспан бул кен дүнья болса, қара үй сол үлкен дүньяға еликлеп олар өзлери үшін құрып алған киши дүньясы. Кең дүнья аспан, экватор, жер болып бөлінсе, қара үй де бөлинеди: шаңырақ, ууық, ергенек, белбеуі. Қара үйдің шаңырағы ең кийели белеги. Қара шаңырақ деп олар атадан балаға нәсил болып өтип киятырған үйди атаған. Неге «қара шаңырақ», неге «қара» сөзін пайдаланған? «Қара» әйемги түрки халықтарында иренди емес, ал биринши, үлкен, терен деген мазмунды береді. Оғузханның туңғыш улы «Қара хан», оны басқа улларына хан етип белгилейди, басқаларын усы Қара ханға бағының дейди. «Қара мал» сөзіндеги «қара» малдың үлкенлигин белгилейди. «Қара теңиз» теңиздің теренлигин және үлкенлигин көрсетеди. «Қара аламан» көшпелікті билдиреди. «Қарақалпақ» сөзіндеги «қара» сөзи де иренди билдиретуғын сөз емес деп ойлаймыз, ол «үлкен», «ири», «басы» деген мағынаны билдиреди. Жер үлкен болғаны үшін жерди «қара жер» дейди, жердің рені қара болғаны үшін емес, бул жерде де «қара шаңырақ», шаңырақ қара болғаны үшін емес, ал сол үйдің, ата-бабасынан киятырған бас шаңырағы деген мағананы береді. Қарақалпақтың қара үйінде шым қарадан жабылған жабыулар ушыраспайды, көбинесе ақ, қоңыр ирендеги кийизлерди пайдаланады. Ал, бау-шууына қызыл, қара, ақ, қоңыр ирендер пайдаланған. Қара шаңырақ қарақалпақтарда балалардың биреуіне, көбинесе киши баласына буырыған. Бизің ата-бабамыз қара үйдің босағасы менен торин кийели деп есаплаган. Тәрде ата-анасы, жасы үлкенлери ғана отырған, ал табалдырықты сол үйди сыртқы дүньядан сақлайтуғын қорғанышы, үйдің ар-намысын сақлайтуғын тиреги деп түсінген. Табалдырықты адамға бастырмаған, босағада адамды тұрғызбаған.

5. ҚАРАҚАЛПАҚ ЖЫРАҰЫ

*Еуропа илиминде қарақалпақ жырауын
ізерттеген талантты илимпаз Карл Райхсга
хұрмет нышаны ретінде.*

Эпос (әйіемги греклердің «сөз», «болған ұақыяны айтыу», «қосық» сөзіннен келип шыққан, өткен қахарманлық ұақыялар хаққында баянлау мағананы береді), ямаса дәстан ("дәстан"-парсы тилинен алынған, «әңгиме» сөзіннен келип шыққан) – халық аңыз әдебиятының ең көлемли жаңры. Ол аўызеки дөретиледи, аўызеки атқарылады, аўызеки түрде неше әсирлерди басып өтип бизге жетти. Оның барлық жасау өмири аўызеки түрде өтеди (ал, оның хатқа түсирилиуи, жазба нусқасы екінши мәселе, биз хәзир аўызеки дәстанларды көзде тутамыз). Дәстанды атқарыушысы миллионға жақын текстти ядында сақлайды, оны атқарады, халық арасында таратады және өз өнери олип кетпеуи ушын шәкирт таярлайды. Демек, бул жан-жақлама толық жетилискен өз алдына өнердин түри. Оның өз дәстүри, жолы, өз заңы, теориясы, өзиниң механизми бар. Жыраудың әжайып усы өнери қалай иске асады, қандай методлар тийкарында олар үлкен көлемдеги дәстанларды ядлаган, аўызеки түрде жасаған, аўызеки әўладтан әўладқа қалай жеткен деген мәселе дүнья фольклористика илиминиң дыққатын буннан бир әсир бурын бөлген еди. Содан бери бир неше илимпазлардың мийнетлери жарыққа шықты, бирақ хәзирги күнге шекем олар аўызеки эпостың патриархы – эпос атқарыушысы жыраудың атқарыу сырларын аша алмай киятыр.

Көлемли эпикалық жыр – эпос («дәстан» сөзи көпшилик халықта усы термин менен алынған), түрки халықларының көпшилигинде дәстан, якутларда олонхо, казакларда жыр, қырғызда ыр, башқуртларда кобаир т.б. десек, оның жыршысын қарақалпақларда жырау, казакларда жырау, жыршы, жыршы-ақын, өзбеклерде ирау, бахши, түркменлерде бахши, озан, азербайжан менен түрклерде озан, ашық, ашуг, ваншаг, якутларда олонхосут, хакастарда кайчи, башқуртларда сәсэн, кобаиршы т.б. деп айтады. Булардың бәри көлемли эпикалық жырды жырлаушылары. Бирақ барлығына ортақ нәрсе – темасы менен идеясы, яғнай халықты душпаннан қорғаған батырлардың ерлиги хаққында жыр, ал оның атқарылыуы, жырланыуы бир-бирине

усамайды. Хәр қайсысының бурыннан киятырған дәстүри, атқарыу техникасы, өзгешелиги бар. Аўызеки эпостың қалай жасау сырын түсиниу ушын эпос атқарыу дәстүри жасап атырған халықлардағы жыршылардың атқарыу техникасындағы толып атырған мың сан еки өнерин үйрениу керек.

Эпостың текстинен бетер оның атқарылыуында сансыз өнер пайдаланылады. Эпосы музыкасыз атқарылатуғын халықлардағы эпостың атқарылыуы, онда пайдаланатуғын артистлик өнер эпосы музыка менен атқарылатуғын халықларға салыстырғанда қурамалырақ. Эпос атқарыушысы тыңлаушыны бир неше саатлар бойы өзине қаратыу ушын ол шексиз бай өнерди пайдаланады.

Биз фольклористика илимине дәстан атқарыушысының ең ески түрин жоғалтпай ХХІ әсирге әкелген қарақалпақ эпос атқарыушысы – жыраудың атқарыу өнери мысалында аўызеки эпостың жасау сыры, аўызеки дәстүрдин сақланыуы менен атқарылыуындағы дәстүр менен импровизацияның заңлары хаққында дүнья фольклористика илиминде айтылып атырған пикирлерге тоқтаймыз.

Жырау – көлемли халық дәстанларын атқарыушы. Биз жоқарыда айтып өткенимиздей, дәстан атқарыушылары дүнья халықларында бар, бирақ олардың атқарыуы, жәмийеттеги орны хәр халықта хәр түрли.

Әйіемги грек эпосы «Илиада» менен «Одиссея»ның атқарыушылары аэдлар, грек жыршылары (Гомердин авторлығы илимде тартыс-лы болғанлыктан оның авторлығы жөнинде сөз етпеймиз. – С.Б.), олар лира, кифара, форминга сияқлы тарлы музыкалық әсбапта халық қосықларын, батырлар хаққында эпикалық жырларды жырлаушылар, импровизаторлар болған. Олар қалай атқарды, қандай музыкаларды пайдаланды ол илимге белгисиз. Аэдлар халық арасында және патшалардың сарайында жырлаған. Аэдлардан соң Европа халықларында рапсодлар келди. Рапсодлар грек эпосларын («Илиада», «Одиссея»), эпикалық жырларды, халық қосықларын хәм өзлериниң шығармаларын лира музыкалық инструментинде ел гезип жүрип атқарыушылар болды. Шпильманлар орта әсирдеги немец тилинде сөйлейтуғын халықлардың гезбе артистлери, олар халық қосықларын хәм эпикалық жырларды атқарыушылар. Булар Европа фольклорындағы эпикалық жыршыларының тирик ўәкиллери. Олардың репертуарындағы халық қосықларын, эпикалық жырлар ғана жырауға жақын болғаны менен

олардың жәмийеттеги орны, қалай атқарғаны, қандай жерде атқарғанын айтсақ, жыраудан біраз өзгеше екені көринеді.

Эпикалық жырларды бизге ХХ ғасырға дейін жырлап келген, жыршының классик түрі Орайлық Азиядағы, Сибирдегі түркі халықтарында сақланған. Эпикалық жырдың ең гигант түрі қырғыздардың «Манас»ы 700.000нан астам қосық қатарынан тұрады, дүниеде эпостың ең көп варианты өзбек халқының «Гөрүғлысы». Оның 75 шақабы бар, 105тен астам варианты жазып алынған, ал жазып алынбағанының өзі ұсындай, 105 вариантының хәр бири 10.000 қосық қатарынан тұрады десек, бір дәстанның варианттары 1.050.000 қосық қатарынан тұрады.

Көп цикли эпос түркмен халқының «Гөрүғлысы», «Гөрүғлы» дәстанының сүйіске жақын шақабы болған, хәр шақабы 15.000 – 20.000 қатардан тұрады десек, түркмен бахчисиниң ядында 1 000 000 қосық қатары болған және ол музыка менен атқарылған. Дәстанды нама менен атқаруы жағынан жырау намаларының ең көп түрі қарақалпақтарда. Қарақалпақ жырауы дәстан атқарғанда 130ға жақын намасы менен атқарған және сол намалардың 4-5 варианттары болған, сонда қарақалпақ жырауында 650ге жақын намалар варианттары менен болған, қарақалпақ дәстанларының көлемі 15.000 – 25.000 қатар қосықтан тұрған, бір жыраудың репертуарында 20дан астам дәстан болса, сонда жырау 500.000 – 600.000 қатардан тұратуғын қосықты 650 мелодия менен атқарған хәм ядында сақлай алған.

Эпос ауызекі бізге қалай жеткен, сондай миллионға жақын қосық қатарын қалай жыршы ядында сақлаған, бұл традиция әсирден әсирге ауызекі түрде қалай жасаған. Бұл мәселенің дүние фольклористика илиминде шешілуі керек әхмийетлі мәселе екенін А.Н.Веселовский ескертип кеткен еді⁷. Ол эпос хакқында сөз еткенде, эпикалық жырларды тек текст арқалы изертлейтуғын илимпазларды қатан критикалады және эпостың қалай жасап келгенлігін түсіню үшін Орайлық Азия, Кавказдағы эпос жыршыларының қалай атқаруын көрмей түсіню мүмкін емес екенлігін айтты. Эпостың жасауында оның тексти менен атқарылуы баслы мәселе деп, екеуін бірге алып изертлемей ауызекі эпос хакқында сөз ету мүмкін емес деп дурыс анықлаған еді.

⁷ Веселовский А.Н. Историческая поэтика. / Вступ. Ст. И. К. Горского. Комментар. В.В. Мочаловой. – М.: Высш.шк. 1989

Тилекке қарсы, эпос изертлеген илимпазлардың изертлеулері эпостың текстинің үстінде болды. Оның қалай жасауы, ауызекі дәстурдің атадан балаға берілуін изертлеу дыққатынан шетте қала берді. Эпостың ауызекі жасауын анықлауда сол үлкен тексті жыраудың қалай ядында сақлауы, ауызекі текстиң устаздан шәкіртке қалай өтуі, эпостың ауызекі жасауында пайдаланған тәжірибелер, формулалар, жырау пайдаланған техника жөнінде фольклористика илиминде соңғы дәуірде біраз мийнеттер шықты.

Ал, эпостың ауызекі жасауында оның тек ғана тексти емес, ал оның атқарылуы, қалай атқарылуы, музыкасы, музыкалық жақтан безелуі ең әхмийетлі мәселенің бири. Ал, эпостың ауызекі жасауында жырау пайдаланған ұсыллар изертленгені менен дүние фольклористика илиминде бети ашылмай тұрған бір мәселе бар, ол эпостың ауызекі жасап, ауызекі бізге жетуінде оның атқарылуы, эпостың ауызекі музыкалық жақтан безелуі мәселесі. Бұл эпостың иилиминде ең әхмийетлі мәселенің бири. Жырау нотасыз 25.000 қатар қосықты түрлі намалары менен атқарады және ол намаларды стихиялық түрде пайдаланбайды, хәр бір наманың эпостың мазмұнын ашыуды өз орны менен пайдаланады. Олар бұны қандай ұсылда пайдаланады? Әлбетте, бұл илим. Эпостың ауызекі жасау сырларын үйренгенде, оның ұсы жағын есапқа алмай оны түсіню мүмкін емес. Эпосты ауызекі түрде атқарып, бізге ауызекі жеткізген атқарушылардың классик түрі қарақалпақтардың жырауы.

Қарақалпақ жырауының ауызекі атқаруында пайдаланған музыкалары, дәстанның музыкалық жақтан ауызекі өнердің заңдары тийкарында безелуін сөз етпей, ұлыма эпос ямаса дәстан хакқында толық мағлұмат берілуі мүмкін емес деп ойлаймыз.

Совет хуқиметі кишкене миллетлердің, соның ишинде қарақалпақ халқының қайталанылмайтуғын өзінше миллий байлығына ийе халық екенлігине кеуіл бөлген жоқ. Қарақалпақтарды ғалаба сауатсыз халықтың қатарына киргизип, бизің сауатымызды 0,2 процент деп белгиледи, ғалаба сауатсызлықтан-ғалаба сауаттылыққа Совет хуқиметі жеткізді деп өз идеологиясының бахасын көтерді. Ал, ұсы “сауатсыз” халықтың бұрынғы миллий мәдениатына сер салып қарасақ, сауатсыздың қолынан келмейтуғын бай миллий мәдениатына ийе болғанын көремиз. Ғәрезсізліктің миллий идеологиясының бас бағдарында миллий мәдениатымыз тийкарында жаңа жәмийеттің

тырнағын салыуға берген дурьс бағдары бизин миллий мийрасымыздың өз бахасын бериўимизге имканият туўдырады. Қарақалпақ халқы ушын усындай бай миллий мийрасы – бул қарақалпақ халық дәстанлары, оның атқарыўшылары – жыраўлары, олардын пайдаланған намаларынан көриўге болады.

Қарақалпақ жыраўы – аўызекі түрде қәлиплескен халқымыздың әйемги дәўирден бери жыйнап әкелген руўхый мәдениатын, ақыл-ой, философиясын бизге жеткизген өнер ийеси. Бир неше мың жыллық тарийхий, социаллық-жәмийетлик ўақыяларды сөз хәм нама арқалы жеткизген өзінше миллий өнер. Жыраў адам баласына аўызекі сөз хәм музыка менен жақсылықты, гөзаллықты, адамгершиликти жырлап келди, жыраў урысқа, басып алыўшылыққа елди, жерди бүлдириўге қарсы гүресип келди, жыраў халқымызды уллы гуманистлик идеялар менен руўхландырып отырды, әсиресе жасларды Ыатанын сүйиўге, хадаллыққа, хўжданлыққа тәрбиялап келди. Бул мийрасымыз тарийхтың бир неше мың жыллық сынақларында тапаланған, өзінше тарийхий-экономикалық шәраятта қәлиплескен бизин ата-бабаларымыздың өз әўладын руўхы күшли, жоқары адамгершиликли инсан етип тәрбиялаўда қолланған методы, усылы сыпатында бахалы. Соның ушында музыка хәм сөз бир дәстүр етип берилип скеўиниң қосындысы жыраўдың атқарыўында әжайып миллий байлық болып қәлиплескен. Жыраў – бул өзінше әжайып байлықтың ийеси, оның ўазыйпасына тек ғана эпосты жырлаў, атқарыў кирмейди, ол халық билиминиң, мәдениатының академиясы, жыраў отырған жер бул өзінше дала театры, жыраў намалары бул халықтың әсирлер даўамында жыйнаған музыка хәм көркем сөз мәдениатының энциклопедиясы. Жыраў хақкында сөз еткенде халық мәдениатының усы жағын бас орынға қойыў керек⁸.

Қарақалпақ жыраўы – қахарманлық дәстанларын атқарыўшы. Ол хақкында сөз еткенде хәзирги дәўирдеги дўнья фольклористика илиминде бул мәселениң изертлениўине тоқтамай кетиў мүмкин емес.

XX әсирдин орталарынан баслап дўнья фольклор изертлеў или-

⁸ Қарақалпақ жыраўының атқарыў өзгешелиги, жыраў намалары қарақалпақ фольклористика илиминде бирәз изертленди. Бул тараўда Н.Дәўқараевтың, И.Сағыйтовтың, Қ.Айымбетовтың, К.Мақсестовтың, Т.Адамбаеваның, А.Адымовтың т.б. мийнетлерин ағап өтсек болады. М.Жийемуратов тәрәпинен қарақалпақ жыраў намаларының ноғаға түсирилиўин (М.Жийемуратов. Жыраў намалары. – Ноқис. 1979) бул тараўда исленген әҳмийетли жұмыслардың бири.

минде эпос қалай атқарылады, аўызекі түрде эпос бизге қалай жеткен, қандай техника пайдаланған деген мәселе ең актуаль мәселе етип қойылды. Бул мәселени Европа фольклорының мысалында шешиў мүмкин емес еди, себеби оларда эпостың жасаўы, атқарылыўы орта әсирлерде тамам болған еди. Буны тек эпосты атқарыў «жанлы творчестволық процесс» (А.Н.Веселовский) ретинде жасап атырған халықларда ғана шешиў мүмкин еди. Бул бойынша А.Ф.Гильфердинг, Б.Ю.Соколов, М.К.Азадовский, А.М.Астахова, В.М.Жирмунский, В.Я. Пропп, Б.Н.Путилов т.б. илимпазлар изертлеў жұмысын жүргизди. Бул мәселе бойынша елеўли жаңалыққа қол жеткизген Америка фольклористлери Мильман Пэрри, Альберт Лорд болды⁹. Олар Америкада эпос болмағанлығы себебли Европадағы серб жырышыларының гуслярда эпос атқарыўын, Болгариядағы түрк жырышыларының атқарыўына эксперимент жасап «аўызекі эпос» теориясын пайда етти (оны «Пэрри-Лорд теориясы» деп те атайды). Олар аўызекі эпостың атқарыў техникасын, олардың ядта бир неше формулаларды сақлаўы, сол формулалар, клише, тропларды ядтан айтыў арқалы жырышылар эпосты атқарады деген шешимге келди. Бул теория немец илимпазы Карл Райхл тәрәпинен түрки халықлары эпосының мысалында даўам етилди¹⁰.

Бул илимпазлар эпостың жасаўының, бизге жетиўиниң тийкарғы жолларын, эпос атқарыўдағы турақлы түрде жасайтуғын техникаларын, формулаларын, «стандарт клише»лерин изертледі. Бирақ олар эпос тек ғана сөзден қайталанған формулалардан турмайтуғынын, эпоста жыраў тек ядлаған текстин, эпостың мазмунын айтыўды мақсет етпей, ал оның атқарылыўы, үлкен артистлик техниканың нәтийжеси екенлигине, эпоста ең тийкарғы нәрсе оның музыкасы, жыраў намалары, олардың орналасыў тәртиби екенлигин сөз етпеди, олардың изертлеўи тийкарынан тексттиң үстинде болды. Сонда эпос тек ғана формулалардан тура ма? Егер эпосты тек ғана формулалардан турады деп есапласақ, ол стандарт, схемаға қурылған жансыз сүүрет, қурғақ модель болып шықпай ма? Ал, творчество, жыраўдың таланты, атқарыў өнери, оның хәр мелодияны атқарғанда даўысы,

⁹ Лорд А.Б. Сказитель / Пер с англ. И коммент. Ю.А.Клейнера и Г.А.Левинтона. Послед. Б.Н.Путилова. Ст. А.И.Зайцева, Ю.А.Клейнера. – М., 1994.

¹⁰ Райхл К. Тюркский эпос. Традиции, формы, поэтическая структура. / Пер. с англ. В.Трейстер. Под ред. Д.А.Функа. – М.: Вост. Лит. РАН. 2008.

мелодиялардың варианттары, мелодиялардың орналасуы тәртіби қаяққа кетеді? Барлық қахарманлық дәстанларда батырдың тууылыуы, оның ерлиги, сыртқы душпаннан елин қорғауы, сауашқа түсиуі, душпанды жеңуі бар. Дәстанларда усы эпизодларды сүүретлеуде пайдаланатуғын формулалардың барлығын бийкарлауға болмайды, ол бар, мысалы жырау батырдың батырлығын ерлигин, күшин, оның осийун сүүретлеген жерде бир-бирине жақын келетуғын формулаларды, дәстүрди пайдаланады, бирак усы формуланы бириниң орнына екншисин пайдалана алмайды. Хәтте, жырау бүгин пайдаланған формуласын ертең айта алмайды, ертең ол басқаша етип сүүретлейди. Сонлықтан оларды ядлап алып пайдаланатуғын формулалар деп қарауға болмайды. Егер оған усылай карасак, оған творчествоның, таланттың кереги жок, стандарт формулаларды пайдаланып, барлық қахарманлық дәстанларды атқаруға болады деген түсиник келип шығады.

Хәкыйқатында солай ма? Жок, әлбетте. Бул түсинбеген адамға солай көринеди. Эпосты атқаруудағы жыраудың сан мың муқамға дөнген дауысын, сан мың муқам менен берилген дауыс толқынын, оның мимикасын, эпостың музыкалық жақтан безелиуин сөз етсек, ол симфониялық оркестреде атқарылып атырғай, сөз бенен музыка теңдей эпостың мазмунын ашыуға хызмет етип атырған әжайып искусство өнери екени аныкланады (Биз бул жумыста дәстанның ауызеки жасауындағы формулаларға емес, ал оның музыкалық жақтан безелиуине тоқтаймыз. – С.Б.).

Аристотель «Поэтика» китабында барлық көркем өнерди «еликлеу искусствосы» дейди. Еликлеудің үш түрин – қалай еликлейди, неге еликлейди, қандай образда еликлейди деп көрсетеди. Қалай еликлеуге ритмди, сөзди хәм гармонияны киргизеди. Ритм – бул хәрекет, ал сөз – бул қадимги сөз, гармония – бул метрика менен мелодия дейди. Усы үш нәрсе сөз өнериниң тийкары деп көрсетеди. Олай болса, жыраудың атқарууы усы үш өнерге тийкарланған. Жырау қобызда ойнайды, хәрекет етеди, жырау сөз айтады, жыраудың аузынан шыққан сөз уйкасық хәм мелодия менен бериледи.

Эпостың атқарылуында дауыс толқыны, сеслер, жыраудың лапызы үлкен роль атқарады. Бир қыйлы текстти жырау хәр атқарғанында хәр түрли дауыс толқынында, хәр түрли мелодияда береді. Оның дауыс толқыны теңиздиң толқыны сияклы, қумлардың үстин-

деги толқын-толқын болып турған қумлардың белесине, узын хәм пәс болып турған тау шоққыларына усайды. Ол толқынланып келип, бирден бийикке көтериледи және төмен түседі. Ол бир қыйлы етип жырламайды. Усы жерде жыраудың хәр бир сөзи бурын сол сөз айтылғаны менен жаңадан пайдаланған жерде жырау оған басқа функция береді, ол бурынғы формасын пүтинлей өзгертеди. Ол жаңа күш, жаңа энергияны бойына алып, алдыңғы хызметинен басқаша мазмунында, формасында, екнши хызметинде пүтинлей өзгертеди. Егер ол алдыңғы хызметин өзгертпегенде жырауды тыңлау күтә жалығарлы болар еди.

Жырау хеш уақытта дәстанды бир қыйлы дауыс толқыны менен атқармайды. Ол дауысын сондай етип көтереди, қасында отырған адам шоршып кетеді. Бул усылды ол тыңлап отырған адамның барлық дыққатын өзине қаратуы ушын ислейди. Хәр бир эпизодты тамамлағанда ол «бул уақыя усы жерде тура берсин, ендигисин мынадан баслаймыз» деп жырау екнши уақыяға өтиу себебин айтып кетеді. Жаңа эпизодты «әл, қисса, ендиги созди мынадан еситиң» деп баслайды. Бақсыларды айттырғанда тыңлаушылар «сау болың!», «яшаң!», «хә дең!» деп хошаметлеп отырса, жырауды жырлатқанда тыңлаушы силтедей тынып, тек ғана жырауды тыңлайды. Жырау атқарғанда жыраудың дауысынан басқа хеш дауыс шықпайды.

Жырау «хәй, хей-е-ей», деген қаратпа сөзлерди көп пайдаланады. Ондағы максети тыңлаушыларды өзине қаратуы, тыңлаушыларды зектирмей оны жаңаландыруы болады. Бирден усы қаратпа сөзге күш береді. Төменде биз жыраудың дауыс толқынын қалай пайдаланғанын белгилер аркалы беріуге хәрекет етемиз. Жыраудың дауысын көтерген жерин үндеу белгиси менен (!), бир кәлипте айтқан жерин ийрек сызық пенен (-) пенен, пәс дауыс пенен атқарған жерин дефис пенен (-) белгилеп, жырау қарапайым толғауды қалай атқарғанын көрсетиуге хәрекет етемиз. Жырау толғауды жай баслап болып төмен түседі, және жай дауысқа түседі де, бирден дауысын көтереди. Бул бир қатарды атқарғандағы өнери. Екнши қатарда ол бәлент дауысы менен баслап жай дауысқа, оннан соң пәске және жай дауысқа өтеди. Ал, үшинши қатарға келгенде жай дауыс пенен бирден бәлентке және жай дауысқа өтип турып бирден бәлентке өтеди. Төртинши қатарда ол үшинши қатарын қайталауы мүмкин, қайталамауы да мүмкин. Бул қатып қалған тәртип емес, жырау өзинин мүмкиншилигине қарап жай дауыс пенен бәлент дауысын түрли усылда пайдаланады.

~~~~~!!!

!!!~~~~~

~~~~~!!!~~~~~!!!

~~~~~!!!~~~~~!!!

Гейде;

!!!~~~~~

!!!~~~~~

!!!~~~~~

!!!~~~~~

Гейде;

~~~~~!!!

~~~~~!!!

~~~~~!!!

~~~~~!!!

Гейде:

!!!~~~~~

!!!~~~~~

!!!~~~~~

!!!~~~~~

Бул форма 7-8 буўынлы қосықларда пайдаланады, ал 10-12 буўынлы қосықларда көбинесе даўыс басында сәл көтеріледі де, қалған жағы жай даўыс пенен беріледі. Қосықтың бул формасы дәстанларда аз гезлеседі. Бул жерде жыраў даўыс толқынын пайдаланып, сөзлер, сөзлер менен ойнайды. Жыраў көбірек «Әй», «хай-й-й», «хей яр» формасын эпозодтың басында көбірек пайдаланғанда, ол усы сөзді даўысын көтерип айтады, ол өзине күш жыйнайды, тыңлаушыға да күш, энергия береди.

Неге жыраў бирден дәстанды басламайды? Жыраў дәстанды баслардың алдына «Той баслар», «Толғау», «Термелер» менен кириспе бөлімін истейді. Себеби, халықтың алдына шыққанда тек ғана жыршы, дәстан атқарушы ретінде шықпайды. Ол халыққа ақыл-нәсият беріушы, халыққа аталар сөзін айтып тәрбиялаушы, дана философ ретінде шығады. Ол жыйналған халыққа билим береди, ақыл нәсият айтады, өткенлердің ерлігін айтады, халықты ауыз біршилікке шақырады. Халық жыраўдан усы сөзлерді еситіуге келеді. Жыраўдан халық ізлегенін табады, оннан нәсият сөзлерді есигеде.

әжайып адамлардың тарихын есигеде, ата-бабамыз айтып кеткен даналық сөзлерін есигеде, олар тек ғана дәстан тыңлап қалмай билим, тәрбия алады. Бул жерде ол педагог, ақылгөйші, тәрбияшы, халықтың тәгдийрине жаны ашыйтуғын жанашыр атасы, халықтың досты ретінде шығады. Ол усылай халықты дәстан тыңлауға таярлайды. Усы кирисіу бөлімі хәр бир жыраўдың репетуарында шәртлі түрде орынланады. Сонлықтан жыраўдан халықтың ақыл-нәсият сөзлерін, өткенлердің тарихын көп билиуі талап етиледі. Жыраў дәстанға кирискенде қобызын қайта-қайта тартып, тыңлап отырған адамларды таярлап болып кириседі.

Қахарманлық дәстанларында ел қорғау бас орында турғанлықтан оларды жыраў батырдың жүрисін, аттың шабысын, батырлардың гүресін, узақ жолға батырдың жолға шығуын сүүретлейтуғын наамалар тексти менен бирге беріледі. Сонын менен бирге, шаруалардың турмысын, малдың мөңиреуі, қой-қозы, ешки ылақтың маңырауы, аттың қиснеуі, түйелердің бозлау дауысын хәм өсимликтің ырғалыуын, қуслардың сайрауын, суулардың сылдырлауын беріу жыраўдың дауысында, мимикасында хәм музыкасында жасайды.

Дәстанда тек ғана душпан менен урыс сүүретленбейді, онда халықтың турмысы, салт-дәстүрі, той мерекеси сүүретленеді. Дәстанда салт-дәстүрге байланыссы қосықлар халық ауызындағы қосықлар менен тығыз байланыста алынады. Дәстанда ақыл-нәсият беретугын термелер, тарихый уақыяны жырлаған толғаулар, хошласыу, жоқлау, тарихый арнаулар, булардың барлығы өз традициясы менен, өзіннің мелодиясы менен беріледі. Мысалы, хошласыуға байланыссы қосықтың наамасын жоқлау қосығына пайдалана алмайды, лирикалық кеширмени сүүретлейтуғын жерде жоқлау пайдаланылмайды. Булардың барлығының өз наамасы, өзіннің орны бар.

Қарақалпақ дәстанлары бастан аяғына музыка менен атқарылады. Сөз бенен музыканың роли, жыраўдың атқаруы шеберлиги, мимикасы, дауыс толқыны дәстанда тийкарғы хызметти атқарады. Дәстан тек ғана сөз өнери емес. Халықтың искусствоға болған барлық талабын қанаатландыратугын көп тармақты өнер театры. Дәстан тийкаршынан үш бөлімнен турады. Кирисіу, тийкарғы бөлім және соңғы жуўмақлаушы бөлімнен турады. Усы дәстүр барлық дәстанларда сақланады. Кирисіуде дәстанда болған уақыя қай уақытта, қай жерде, қандай урыуда, қим хакқында екенлиги айтылады. Тийкарғы

бөлімде дәсташың сюжети шийселениседи, конфликт әдебиеттағыдай раўажланады, шарыклаў шегине жетеди, шешиледи, соңғы жуўмақлаўшы бөлімінде дәстан қахарманларының душпанды жеңип, мақсетине жетиўи, бахытлы турмысы, балаларының тағдийри бериледи. Ең соңында дәстанды жырлаған жыраўлардың генсологиясы бериледи.

Дәстанды атқаруў ушын эпикалық аудитория, яғний, оны тыңлауға тыңлаўшылар жыраў менен контактта болуўы керек. Бул эпикалық аудиторияны жыраўдың өзи, жыраў ҳаққындағы реклама, жыраўды тыңлаўға келген көпшилиқ, жыраўға жасалған жағдай дүзеди. Көрип отырғанымыздай, жыраўды айттырыў, тыңлаў көп тармақлы комплекс, оны биринен бирин алыў мүмкин емес. Былайынша айтқанда, жыраў айттыратуғын атмосфера, жыраўдың әрўақлары тыңлаўшыны таярлап, жыраўды сазлаўы керек. Буны эпикалық аудитория деймиз, жыраў усы эпикалық аудиторияда тыңлаўшылары менен контактқа түспесе, ол қызға алмайды. Жыраўдың қызыўы кийели, тилсимли нәрсе, оған бийпәрўа қараўға болмайды. Жыраўдың қызыўы, оның экстазға¹¹ түсиўи дәстанды атқаруўда бас хызметти атқарады. Жыраў әбден қызған ўақытында батырлар аты менен келеди, ямаса адамлардың алдынан қырық жигити менен өтип кетеди,

¹¹ Жыраўдың экстазға түсиўи порханлардың экстазға түсиўинен басқаша. Жыраў қызған ўақытында оның даўысы ашылысып, кең лапыз бенен үсти-үстине айтып қызады. Мен өзим Шымбай районында жасаўшы Қаллиев Әбдижаппардан (1917-жылы туўылған) порханлар ҳаққында мына мағлыўматты жазып алған едим: «Аўылда биреўдин баласы нертен аўырып еди. Соны емлеўге порхан шақырды. Порханлар үстине алба-жулба кийимлерди кийип, колына ала таяғын алып аўылға келди. Аркалаган дорбасы бар, дорбаның ишинде кепкири, камшысы, дәп етип қағатугын кепшиги бар. Ол аўырыў адамды ортаға алды. Оның үстине көрпе жаўды. Ортада от жағуўлы тур еди. Кепкирин алып қозға тықты. Ол әстен әрўақлардың, пайғамбарлардың атын айтып секире баслады. Кепшигин қакты. Оттың үстинен кайта-кайта атлады. Ол тенеһиң, түрли қыймыл менен хаўаға колын созып, әрўақларды шақырды. Пайғамбарлардың атын айтып зарлады. Айтымалын айтып «Хўў-хақ, хўў-хақ» деп секирип кетти. Ол жин урғандай былғаңлап қутырып кетти. Бир ўақытлары аўызынан ақ көбик торсыллап жерге түсе баслады. Көзлери аларын, түри бозарып кетти. Ол камшысы менен аўырған адамды ура баслады, жерди урды, өзин урды, аўырған адамның догерегин урды. Бир ўақытлары қоздағы қып-қызыл болып, қызып турған кепкирди алып жалады. Кепкир тек быжылдайды, оның тили күймеді. Бизлер порханнан қорыққанымздан тығыларға жер таппай турмыз. Жанағы нертен аўырған бала буинан соң тәўир болып кетти». Автордың дала жазыўлары. 1985-жылы жазып алынды.

гүлдирмама гүлдирлеп күн жаўады. Мысалы, «Едиге» дәстаны атқарылса, күн жаўған, Едиге таңның алдында аты менен өткен.

Жыраўлар поэзиясында ең кең ушырасатуғын дәстүр бул қайталаўлар. Буны А.Лорд «формулалар», «клише» т.б. деп қарайды. Дәстанның ишинде, басқа дәстанларда да гезлесетуғын турақлы формулалар жасайды. Буны «эпикалық формулалар» деп атасак болады. Д.Лихачев рус халық аўыз әдебиатындағы қайталаўларды аўыз әдебиатының дәстүри, халық поэзиясы заңларының бири ретинде қарайды. Қайталаўлар жыраўлар поэзиясының ең баслы өзгешелигиниң бири. Не ушын қайталаўлар керек болады және ол қандай роль атқарады?

Жыраўлар поэзиясы оқыў ушын емес, тыңлаў ушын, жазыў ушын емес, ал аўызеки атқаруўға ылайықластырып шығарылады. Жазба әдебиетта айтылған сөз хатқа түскен соң, ол хатта өзгермей турады, екінши жерде қайталанса шығарманың қуны түседі. Ал, аўызеки әдебиеттың заңы басқаша. Аўызеки сөз тыңлаўшысына қарап, қандай жерде, кимге айтып атыр, не ушын айтыў керек, соған қарап өзгерип отырады. Бул аўызеки айтылатуғын сөздин психологиясы. Ал, аўызеки атқарылатуғын өнер көздин оқыўына емес, ал кулактың тыңлаўына қаратылады. Тыңлаў қобине айтып атырған сөзди бир-бирине жалғастырыў ямаса еске түсириў ушын қайталаў заңлы түрде керек болады. Екиншиден қайталаў көркем форма, жаңадан баслайжақ сөзди қайталаў менен тыңлаўшысын таярлайды. Үшиншиден, бир форма бир неше рет қайталаныўы мүмкин. Мысалы, Жийен жыраўда «ўа, досларым, досларым» деген форма бир неше жерде қайталанады. Жумабай жыраўдың «Едиге» дәстанында:

62 хәмелдар,
32 мөхирдар,
Алаңғасар Байназар,
Батыр екен геллегар,
Кенегесте Керим бий,
Өрмеўитте Өрим бий,
Қожаназар Қосназар,
Қос-қос пышақ асынған,
Дийўанбеги Есназар,
Кенегес улы Кенжембай,
Халық ийеси Ағай бий.

Журт ийеси Тагай бий,
Және де басқа бийлер көп.

Жырау ұсы форманы 6 жерде пайдаланады (Ә.Султанов жазып алған вариантында). Усы формулалар жыраудың дәстанды ядлау техникасына кире ме ямаса дәстанда дәстүр ме? Бизің пикиримизше, бул дәстүр. Усы қайталаулар жырауға не үшін керек болған? Қайталауларды тексттен алып таслау мүмкін емес, егер оны алып таслағанда жыраулық поэзияның дәстүри, ызымдары бузылады. Хәр бир дәстанның тек өзінде қайталанатуғын формулалар, хәр жыраудың репертуарында гезлесетуғын қайталаулар, дәстанлардың барлығында гезип жүретуғын қайталаулар болады.

Булар жыраудың тили менен айтылатуғын сөзлерге байланыслай айтылған жыраудың өнери. Ал, жыраудың нотаға түспеген ауызеки атқарылатуғын ауызеки намаларды пайдаланыудағы жырау пайдаланған усыллар сөзге қарағанда қурамалырак. Жырау бир наманы бир неше жерде пайдалана ма? Ауа, пайдаланады. Қалай пайдаланды? Мысалы, 7-8 бууыннан туратуғын толғау намасын жырау бир неше жерде пайдаланады. Жырау намаларды қандай дәстүрде пайдаланады? Жырау намалары дәстанның мазмунынан, қандай уақыяға байланыслай айтылады, соған байланыслай келип шығады. Мысалы, кеуилли жерде кеуилли мелодия, қайгылы жерде қайгылы мелодияны пайдаланады. Жырау атқарған намалар сол тексттің мазмунына келип шығады, нама менен текст қосылып әжайып өнерди пайда етеди.

Жыраулар поэзиясында қосық қатары, бууын саны барлық жерде бирдей болып келе бермейди. Жырау поэзиясы жети-сегиз бууынды пайдаланып отырып, бирден он-он бир бууынға өтип кетеди. Оның қатар санында да қатып қалған тәртип сақланбайды. Бул кең далада еркишликти сүйген аттың жүриси сиякты, бирде жорға жүрис пенен, гейде соқа жүрис пенен, гейде төрт туякты керип таслап қустай ушқан желиске сликлеген сиякты. Усы бууын санындағы хәр түрлилик жырау поэзиясының дәстүри.

Жырау поэзиясында аттың жүрисиндей қуйынланып келетуғын төкпе уйкас бар. Бул уйкас 7-8 бууынлы қосықта болады. Ол хәр белестен өтши, қустай ушып баратырған аттың жүрисине сликленеди. Жырау поэзиясында уйкастық барлық түрлери пайдаланылады. Қосықтың бууын санындағы турақлылык сақланады.

Қарақалпақ жырауының атқаруындағы баслы өзгешелиги усылар. Бул өзгешелик дәстанның жасауының, оның ауызеки бизге жетиуиниң сырларын ашады хәм улыўма дәстан хәкқында толық түсиниктиң бир әхмийетли тәрпинен түсиник береди. Сонлықтан қарақалпақ жырауының атқаруы өнерине дүнья илимпазларының қызығыуы тәбийғый еди¹².

Әйемги цивилизациядан қалған нұсқа

Жырау өнери – кийели, халқымыздың теберик өнери. Тарийх илиминде адамзаттың раўажланыу тарийхы бир неше дәуирге болинеди. Солардың ең басында әйемги дәуир цивилизациясы турады, оның раўажланған хәм олардың гүлленген жерин әйемги Египет, әйемги Рим, әйемги Қытай, әйемги Хиндстан, әйемги Вавилония, әйемги Хорезм деп есаплайды. Усы цивилизациялардан естеликлер, қалалар, храмлар улыўма материаллық затлар бар, енди бул цивилизацияның басланған хәм тоқтаған дәуири бар. Ал, енди озиини дүньяға келиуинде әйемги цивилизациядан баслап ХХІ әсирге шекем жетип келген және бир әжайып өнер бар. Ол қарақалпақ халқында сақланады. Буны қарақалпақ жырауы десек қәтелеспеймиз. Ол мәдениетти қарақалпақ халқы сол турысында “қол тиймеген” халында бизге жеткизди. Дүньядағы барлық түркий типлес халықлар адамзатқа биринши музыкалық инструмент қобызды сокқан, ол инструментке “қобыз” деп ат койған биринши жырау Қорқыт ата болса, оның жер-жәхәнди

¹² Қарақалпақ жырауындағы усы ески дәстүрге әсиресе Бонн университетиниң профессоры К.Райхл айрықша кеуил бөлди. Ол өткен әсирдин 80- жыллары совет хукиметиниң қадағалауына қарамастан қарақалпақ жырауының атқаруы өз кози менен кориуге келди. 80-жыллардың басында Алтай жәмийетшилиги тәрпинен өткерилген халық-аралық илимий конференцияда “Қарақалпақ дәстанларын изертлеу Еуропа әдебиятына не үшін керек” деген темада доклад жасалы хәм бул мәселениң илимде айрықша орнын биринши болып ортаға койды. Бул Европа фольклористикасында койынған үлкен проблема еди. К.Райхл 1997-жылы Бонн қаласында “Түркий халықлар дәстанларының музыкасы” атлы халық-аралық илимий конференция шөлкестирди. Бул конференцияға қарақалпақ жырауы Жумабай Базаровты шақырды, қарақалпақ жырауының атқаруы өзгешелиги дүнья илимпазларына таныстырылды хәм 1996-жылы, 2001-жылы Америка Қурама Штатында болған конференцияларында “Қарақалпақ жыраулары” деген темада ол доклад ислеп Еуропа фольклористлерине қарақалпақ жырауының атқаруы өзгешелигин көрсетти. – Б. С.

гүркиретип, тамақты қырып айтқан дауысын карақалпақ жыраулары бузбастан бизге алып келди.

Қобыз кашан пайда болған? Қобыздың ең ески музыка әсбабы екенін хәмме мойындайды. Қобызды биринши соккан хәм жырлаған Қорқыт ата түркий тиллес халықлардың ең ески жазба естелиги "Китаби дедем Корқыт" кітабында қобызын қолына алып, ел аралап халықтың жырын жырлаған, көзі ашық әулийе, халықтың ең хұрметли адамы сыпатында бериледи. Халық қыйналған жерге келип ақыл береді, адамларға өткен батырларды жырлап руұхын көтереди¹³.

Қобыз хакқында ХІ әсир илимпазы М.Қашғарийдин "Девони лугатит түрк" кітабында түрк кәуимлериниң музыкалық инструменти комуз деп түсиник береді¹⁴. Қобыз хәм жырау туұралы мағлыұматлар Хорезмийдин (783-850), Рашид-ад-динниң (1247-1318), Лутфий (1366-1465), Науайының (1441-1501), Абылғазының (1603-1664) шығармаларында да ушырасады.

Қобыз адам баласы ойлап тапқан ең биринши музыка әсбабы, басқа музыка әсбапларының бәри қобыздың тийкарында пайда болған. Қобызда шертилтуғын намаларда жер бетинде адам баласы еле аз Кеңислик, Бослык хұкимлик етип турған уақытта, адамның дәслеп кең дүньяға «Жер бетиниң ийеси мен, мен барман!» деп бар дауысы менен жар салыуын символ етип алған. Усы символ жыраудың тамағын қырып, қырылдаған дауысы менен бериледи. Усы дауыстың өзи әйемги Римнен қалған тас естеликлердей естелик. "Қобыз" деген сөз «Қоб», «Қоба» – көп жақсы сөз, көп болған уақыя деген мәнини береді. «Қоб» – узақ жыр, көп сөз, «ыз» – саз, демек, көп жақсы сөзлер менен оның сазы, яғнай болып өткен әжайып батырлар, тарийхий уақыяларды саз арқалы жеткизиу деген мәнисти аңлатады. «Жырау» созиң өзи жыр болған уақыяны, батырлары хакқында жырларды жырлау деген түсиникти береді. Қобыз ең ески музыка әсбабы сыпатында басқа халықлардың музыка әсбапларына тәсийр жасаған.

Мысалы, русларда «Игорь полки хакқында жыр» эпосының жыршысы "Боян" бизинше жыршы деген мәнисти береді, боян-баянлаушы, жырлаушы, украинлардың Кобзары бизиң қобыз деген сөзимизден келип шыққан. Қобыз қобыз теклес музыка инструмен-

ти бар халықлардың барлығына тәсийр жасаған. Қобыз хәм Жырау түркий халықларының барлығында дерлік болған. Уақыттың өтиуи, тарийхтың өзгериуи менен Қобыз хәм жыраудың орнына жыршының басқа типі, қобыздың орнына басқа музыкалық инструментлер менен жаңаланған. Мысалы, казакларда эпосларды домбырада атқаратуғын жыршы-ақынлар, жыршылар биринши планға ХІХ әсирде шығып кетти, олар жырауды аренадан биротала алып таслады, ал Кобзар украин фольклорының тарийхында ғана қалды. Ал, карақалпақ халқы Қорқыт ата соккан қобызды өзиниң әйемги турысында, сол атқару манерасы менен бизге жеткизди. ХХ әсирдеги карақалпақлар Қобызды Қорқыт ата қалай сокқанлығы хакқында Қ.Айымбетовтың халық ауызынан жазып алған әпсанасы белгили. Қобыз соғыудың ең дәслепки усы технологиясы ХХ әсирге шекем бузылмастан карақалпақ қобыз усталары тәрәпинен жеткен¹⁵.

Қарақалпақ халқында жырау айрықша хұрметли халық сүйиушилигине ийе. Жырауға талант Аллатала тәрәпинен берилетуғын кийели кәсийет сыпатында қарайды. Атақлы жыраулардың бәрине Аллатала жиберген пири Қәлендер келип түсинде пәтия береді. Буннан соң ол атақлы жырау болады. Нурабылла жырау, Есемурат жырау, Қурбанбай жырау, Ерполат жырау өмир баянларында да усы мағлыұмат айтылады. Жырау түркий тиллес халықлардың әйемги хәм орта әсир тарийхында патша сарайында, патшаның ақылғөйи, жаршысы, дипломаты, исенген адамы болып жасаған. Патша сарайындағы сиясатты жыраулар алып барған, патшаның сөзин халыққа жеткизетуғын идеологиялық сиясатшысы жырау болған. Жырау патшалардан айбынбай олардың кемшилигин айта алған, урысқа шыққанында әскерлериниң алдында жүрип оларды руұхландырыушы жырларды атқарған, әскерин де басқарған. Мысалы, Соппаслы Сыпыра жырау патшаның ақылғөйи, Қазтуған жырау (ХІV ә.), Доспамбет жырау (ХV ә.) – патшаның әскер басшысы. Орайлық Азияға келген Европа саяхатшыларының бири Марко Поло өз көзи менен көрген ХІІІ әсирдеги жыраудың жәмиеттеги орнын көрсетеди. Ол патшаның қасында отырып, оған хәр түрли ишимлик куйып берип хәм өзи де патша менен теңдей ишип отырған еркин адам екенлигин жазады (Книга Марко Поло. М., 1950).

¹³ "Книга моего деде Коркута". - М.; Л., 1962. - С.12.

¹⁴ М.Қашғарий. "Девону лугатит түрк". -Ташкент, 1960.- I т. 346-б.

¹⁵ Айымбетов К. Халық даналығы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. 72-б.

Жырау сөзинің мәнісін айырым түрк тиллес халықларда «бахый», «бахши», «баксы» деп бериледи. Қарақалпақларда баксы деп ашықлық дәстанларын дуўтарда атқарыушыларды атайды.

«Бахши» сөзи санскриттен алынған, «bhikshu» - «бхикшу» яғный устаз, мугаллим деген мазмунды береді, түрк халықларына монғолдардан будда дини менен келген (В.В.Бартольд). Будда динінде монахларын «бхикшу» – баксы деген, патша сарайындағы уйғыр жазыуы менен канцелярия хатларын жазып отыратуғын адамларды да усылай атаған. Шаман динінде баксылар булар тәуип (знахарьлар), колдун хызметін атқарған. Монғолларда хирург тәуип, қалмықларда, маньчжурларда жокары диний дәрсжеси бар адамларды усылай атаған. Ал казак, қырғызларда да баксы – тәуип, адам емлейтуғын, адамға келген жаман, жин-жыпырларды айтымал айтып куўатуғын адамлар. Қазак баксылары кобызды әрұак шақырыу ушын пайдаланады. Баксының адамларды сөз және хәрекет пенен емлейтуғын қәсийети ең әйемги дәуірден қалған ритуалы.

Жырау сөзинин қайдан келип шыққанылығы ҳаққында илимде жертерли изертленди. Жырау, яғный жырды жырлаушы, ал жыр деп тарийхий жәмийетлик сиясий, улыўма халықлық әхмийети бар халық доретпелерин атайды. «Қарақалпақ тилинде аўыз әдебиятын, батырлық жырларды айтыушылардың ең баслысын жырау деп атайды. Жырау – жыр деген сөзден шыққан» дейди Н.Дәўқараев¹⁶. Жырау деген сөздің «жыр» деген сөзден келип шыққаны, оның үлкен тарийхий, жәмийетлик-сиясий, улыўма халықлық мазмундағы шығармаларды жырлайтуғыны өнер ийеси екенлиги тартыс туўдырмайды.

Қарақалпақ илимпазы Қ.Айымбетов былай дейди: «Жырау – колына кобыз алып халықтың әдебий мийрасы болған, дәстанларды, тарийхий жырларды жырлап, жыйылған көпке тамаша бериўши, өз заманының арзыу-әрманын айтыушы, кобызға қосып аўыз әдебиятының үлгилерин – нақыл, ақыл сөзлер, толғау, термелерди пропагандалаушы сөз шебери, талант ийеси, хош ҳаўазы бар сазенде»¹⁷ дейди.

Бул еки илимпаздың пикири бойынша жырау терме, толғауларды, нақыл сөз бен ақыл сөзди айтып халықты тәрбиялаушы, дәстанларды, тарийхий жырларды жырлап оны атқарыушысы және оның

сақлаушысы, әсирден әсирге жеткизиушиси, халықтың өз тарийхынан мағлыўмат беретугын илими, шежирешиси, халық тарийхын сақлаушы тарийхшысы, өз заманының арзыу әрманын айтатуғын публицисти, талантлы сөздің шебери, халық музыкасын сақлаушы хәм атқарыушысы. Усы көп өнерди бойына жыйнаған жыраудың жәмийетте атқаратуғын хызмети, халық ушын айрықша болды. Ол халықтың жыршысы, жаршысы, жыршылардың патшасы. Жыраудың тамақты қырып атқарыу дәстүри Сибирдеги түрки халықларында хәм қарақалпақларда сақланған. Бирақ тамақты қырып атқарыу усылы жақын болғаны менен хәр халықтағы тамақтың қырылдауы өзінше. Қарақалпақта жырау еки усылда атқарады. Ылақ маңырағандай етип көмекейден және қырылдатып, дауысты тамақтан гүркиретип атқарады. Усы еки усылды пайдалантуғын жери де хәр түрли.

Жыраудың жәмийеттеги роли хәр халықта хәр түрли, алтай, якут, шор, тоғалары, долған, телеуит, теленгут, гагаузларда напаканы жыр жырлаудан тауып жүрген профессионал кәсип ийеси емес, оларда қосымша кәсип ретинде пайдаланған. Қарақалпақ жыраулары өз кәсипиниң маманлары. Булар жыраушылықты тийкарғы кәсипи еткен, кәсипин бир неше атақлы жыраулар мектебинде жетилистирип (стажировкада болған сияқты) барған жыраулар.

Қарақалпақларда тек қахарманлық, ел қорғау, батырлар хәққында дәстанды жырау, айрықша музыкалық инструмент кобызда, айрықша жер-көкти гүркиреген тамақты қырып айтқан дауыс пенен атқарады. Ал, ашықлық дәстанларды баксылар дуўтар менен жыраудан путкиллей басқаша дәстүрде атқарады. Жыраушылық кәсипин хәм баксышылық кәсипин тек маманлар алып барады, хәтте жыраулардың баксышылық етиуи, яки баксының жырау жолын бирге апарыуы ушыраспайды. Жырау творчествосы бул илим – бул әйемги дәуир цивилизациясын бизге бир неше әсирлерден жетелеп алып келген эжайып халық искусствосының түрин үйрениу деген сөз.

Жыраудың жасауында ең тийкарғы нәрсе жыраулардың мектеби, яғный олар билим алған үлкен илим, оның методологиясы, тәжрийбеси. Жырау мектеби – бул бакалавр, магистр таярлайтуғын университет сияқты, кадрдың қандай дәрежеде билимди екенлиги кимге шәкирт болғанына қарай белгиленеди.

Биз Н.Дәўқараевтың, Қ.Айымбетовтың мийнетлеринен қарақалпақ жыраулары ортасында Соппаслы Сыпыра жырау мектеби, яғный

¹⁶ Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1977. – 1.2. 99-б.

¹⁷ Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1988. 72-б.

XIV әсирдеги жырау өнеринің раўажланған дәуири хәм Жийен жырау мектеби, XVIII әсирдеги жыраулардың тарийхында гүлленген дәуирин белгилейтуғын еки мектепти билемиз. Соппаслы Сыпыра жырау мектебин күшейткен Қазтуўған жырау, Доспамбет жырау, Шәлкийиз жыраудың аты белгили. Олардың репертуарында «Едиге», «Ер Шора», «Алпамыс», «Мәспатша», «Ер Сайым», «Шәрьяр» дәстанлары болған.

XVIII әсирге келгенде қарақалпақ жырауларының өнери екинши үлкен басқышқа Жийен жыраудың аты менен көтерилди. Бул дәуир де қарақалпақлар «төменги» хәм «жоқарғы» болып скиге бөлинеди. Жийен жырау екиге бөлинген қарақалпақлардың екеўиниң де жырауы есапланады. Усы еки мектеп бириниң екиншиси жалғасы сыпатында пайда болады. Бирақ XVIII әсирдің ақырына келгенде хәм XIX әсирде қарақалпақ жыраулары жоқары қарақалпақ жыраулары, Бухара, Зарафшан, Самарқанд әтирапындағы жыраулар, Шаңқай, Қазақбай, Халмурат хәм төменги қарақалпақ жыраулары Айтуўар, Қабыл, Жийемурат, Нурабылла, Есемурат т.б. болып бөлинеди. Қарақалпақ жырауларының ең күшлиси жоқарғы қарақалпақлар (Шаңқай, Қабыл, Қазақбай, Халмурат, Бекмурат жыраулар) Бухара, Самарқанд әтирапындағы қарақалпақлар арасында жасайды. Ал, төменги қарақалпақлар арасындағы жыраулар өзиниң шеберлигин жетилистириў ушын жоқарғы қарақалпақ жырауларына барып олардан үйренип, өнерин жетилистирип отырған. В.И.Жирмунский өзбек бахшыларын Нурата хәм Булыңғыр мектеби деп екиге бөлип қарайды. Усы еки мектептиң ең ири ўәкиллери ретинде Фазыл Юлдаш (1873-1953), Эргаш Жуманбулбулди (1870-1938) көрсетеди. Қарақалпақ жыраулары кобирек Булыңғыр мектебиндеги жырау хәм бақсылар менен байланыста болған. Нурата мектебиндеги бақсыларда романикалық (ашықлық) дәстанлар, Булыңғыр мектебинде қахарманлық дәстанлар кобирек жырланған. Соңғы дәуирде изертленген жұмысларда Орайлық Азиядағы түркий тиллес халықлар жыршылары ортасында Оғуз хәм Қыпшақ дәстаншылық мектеби болған деп қарайды (Қараңыз: Уйғыр әдебияты ве фольклоры жанрлары. Алматы, 1980). Қыпшақ дәстаншылық мектеби қосықтың қошақчилық түринде дәреткен, яғный бармак системасында, Оғуз дәстаншылық мектебинде қалалы турмыста, саўда раўажланған жерде раўажланған (уйғыр, түркмен, азербайжан, түрк, өзбек), ал қыпшақ дәстаншылық мектеби көшпе-

ли турмыста, шарўашылық пенен шугылланған халықларда раўажланған, бұған «Алпамыс», «Қоблан», «Едиге», «Ер Тарғын» дәстанларын көрсетеди. Оғуз дәстаншылық мектебине фарсы-араб китабий дәстүр араласқан, бұған «Йўсуф-Ағмэд», «Гороғлы», «Фәрип-Сәнем», «Тахир-Зухра» дәстанларын киргизеди.

Қарақалпақ халық дәстанларын улыўма түркий тиллес дәстаншылық мектеплериниң көзқарасынан қарағанда қыпшақ дәстаншылық мектебиниң тамыры терең жайласқан халық екенлигин айтқымыз келеди. Соның менен бирге, Оғуз дәстаншылық мектебине тийисли романикалық сюжетке қурылған китабий дәстанлар да кең түрде раўажланған. Оғуз дәстаншылық мектебин толық қабыл еткен халықтың бири.

Қарақалпақ жырауларының творчествосы жазба әдебиат сияқлы өзиниң творчестволық портретине ийе, өз алдына тарийхына ийе илим. Қарақалпақ жырауларының тарийхын изертлегенде оның ең әййемги дәуири деп өз алдына бир дәуирди белгилеп, бұған Қорқыт атаның творчестволық портретин изертлеўди қоямыз. Қорқыт атаның аты легендарлық қахарман болып есапланғаны менен анық аты менен берилген «Китабы дедем Қорқыт» китабын изертлеў усы дәуирге тийисли. Усы дәуирге ески түркий жазба естеликлериндеги жырау образының берилиўин қосып қараған жөн.

Екинши дәуир – қарақалпақ жырауларының толық түрде қәлиплескен хәм өзиниң классикалық түрин берген дәуири XIV-XV әсир Соппаслы Сыпыра жыраудан басланады. Қарақалпақ жырауларының усы XIV-XV әсирде қарақалпақлардың Алтын Орданың қурамында жасаған дәуири, бул үлкен империяның соңғы дәуиринде пайда болған ноғайлы сиясий аўқамында жасаған дәуириндеги жыраулар творчествосы қазақ, ноғай, татар, башқұрт халықлары менен ортақ. Бұған Соппаслы Сыпыра жырау, Қазтуўған жырау, Шәлкийиз жырау, Доспамбет жырау, Асан қайғы, Жийренше шешен творчествосы киреди.

Үшинши дәуирге XVIII-XIX әсир, бұған Жийен жырау хәм Шаңқай жырау (1814-1889), Жийемурат жырау (1836-1908), Ерполат жырау (1861-1938), Нурабылла жырау (1888-1954), Әбдирасулий жырау (1887-1957), Қурбанбай жырау (1876-1958) киреди. Төртинши дәуири XX әсирдің басы хәм орталарынан бүгинги күнге шекем, Жумабай Базаров (1927-2006), Шамурат жырау (1925-1998), Жумабай

Сейдуллаев (1932), Қыяс жырау (1903-1974), Есемурат жырау (1893-1970), Өтенияз жырау (1883-1974) т.б.

Қарақалпақ жырауларының таярланыуы, ири профессиональ жырау болып аренаға шығыуы – ұзақ табанлы үйрениуден кейин келип шығатуғын өнер болған. Жыраулардың өзи хәм оның тыңлаушысы халық бул өнерге күтә талапшаң қараған. Жәмийетшилик тойларда бир дәстанды бир неше мәртебе тыңлаған, оның барлық мазмунын, атқарылыуын жақсы биледи, бирақ бул дәстан кайсы жыраудың атқарыуында айрықша атқарылады, усыған кеуил бөлген. Бир дәстанды хәр жыраудың атқарыуында таңлаудан жалықпаған, жыраулар халықты жалықтырмаған.

Жәмийетшиликтің усы таңлауы жыраулардың хәр бир дәстанды атаклы жыраулардан барып үйрениуине мәжбүрлеген. Өз шеберлигин жетилистириу ушын жыраулардың ишиндеги ең жетилискенлерин таңлап үйренген, өз репертуарына жыраушылық өнериниң қаймағын, шеберлик жақтан жетискен дәстүрлерин жыйнағанын көремиз.

Мысалы, бир елаттың халқы «Алпамыс» дәстанын бурын Ерполат, Өгиз жырау атқарыуында тыңлаған болса, енди олар Бухарадағы Қазақбай жырау, Ерман жырау жолы менен жырлап бере алатуғын Нурабылла жырауды тыңлағысы келеди. Сөйтип тойға Нурабылла жырау шақыртылады. Хәр бир дәстан атаклы жыраулардың репертуарында сөзи ғана емес, ал атқарыу өзгешелиги, хәр бир халық намының өз жолы, дәстүри менен атқарылыуына халық кеуил бөлген.

Мысалы, бир «Ылғал» намының өзи Жийен жолы менен, Қазақбай жырау жолы менен, Нурабылла жырау жолы менен жырланған, халық бир намының хәр жырауда жырланыуын тыңлап оған баха берген. Жыраулардың өзи хәр бир халық намына басқа жырау тәрәпинен киргизилген өзгешеликти қәдирлеп, сол жыраудың аты менен өз репертуарына киргизеди. Бир нама бир неше жыраулар вариантында атқарады және оның кимниң жолы менен атқарып атырғанын айтып отырған.

Қарақалпақ жыраулары өзине устаз таңлауда үлкен излениу, таңлау басқышынан өткен. Хәр бир дәстан барлық жырауда бирдей емес. Мысалы, «Алпамыс» Нурабылла жырауда күшли шығады. Дәстанды үйренбекши болған жас жыраулар өзиниң тийкаргы устазына қосымша қайсы дәстанды күшли атқарған жырауларға барып, сол дәстанларды үйренип, атқарыу шеберлигин жетистирип отырған.

Мысалы, Курбанбай жырау төрткүллі Жийемурат жыраудан «Алпамыс» дәстанын үйренеди. Оннан соң Шымбайға келип Нурабылла жырауға ереди. Оннан «Алпамыс»ты қайтадан үйренеди. Оннан басқа «Қоблан», «Едиге», «Ер Шора», «Шәрьяр» дәстанларын үйренеди. Нурабылла жырау оған Бухара жырауларына барыуға кеңес етеди. Ол енди Бухара, Нураатадағы Халмурат, Ербай, Қазақбай жырауларға ереди.

Ири жыраулардың бири – Нурабылла жырау. Ол бир неше жырауға шәкирт болып ереди. Ол дәслеп Турымбет жырауға ерип «Қоблан», «Едиге» дәстанларын үйренеди. Пәлеке жырауға ерип «Алпамыс» дәстанын үйренеди. Буннан соң Бухараға келип Ерман жырауға, Қазақбай жырауға ереди. Қазақбай жыраудан «Шәрьяр», «Ер Шора» дәстанын үйренеди. Бухара жырауларынан «Алпамыс», «Суржылан», «Едиге», «Ер Шора», «Шәрьяр» дәстанларын үйренеди. Бухарадан келиуи менен Нурабылла қарақалпақ жериндеги ең ири жырау сынағында елге таныады.

Қыяс жыраудың тәрбияланып шығыуы Нурабылла жырауға ұқсас. Ол Кабыл жырауға ерип «Шәрьяр», «Мәспатша», «Қараманқатил», «Бозуғлан» дәстанларын үйренеди. Әбдирасули жырауға, Бекмурат жырауға шәкирт болады. Бекмурат жыраудан «Алпамыс», «Едиге» дәстанларын үйренеди. Көрип отырғанымыздай қарақалпақ жыраулары өзлериниң билимин жетилистириу ушын атаклы жыраулардан үйрениуді үлкен мектеп деп қараған. Жырау хәр бир дәстан кайсы жырауда күшли болса, соны барып үйренип, хақықат ири профессиональ жырау болып жетискенше изленип келген. Жәмийетшилик те оның қайсы жыраудың жолында айтатуғынын билген хәм сол үйренген устазына қарап тыңлаған.

Жыраулардың өз устазларынан үйренген дәстанларды устаздың жолының дәл өзи емес, хәтте екеуиниң репертуары ортасында жақынлықты анықлау қыйын. Усындай дәстанлардың бири Жийемурат жырау жырлаған «Алпамыс» дәстаны менен оннан үйренген Курбанбай жырау жырлаған «Алпамыс» дәстаны бир-бирине ұқсамайды. Жийемурат жыраудан «Алпамыс» дәстаны 1897-жылы жазып алынған. Бул текст 1902-жылы «Сборник материалов для статистики Сырдаринской области» кітабында /Ташкент, 1902/ А.Диваев тәрәпинен бастырылып шығады. Буннан соң бул дәстан Жийемурат жыраудың шәкирти Курбанбай жыраудан 1956-жылы А.Каримов тәрәпинен жазып алынады.

Еки жыраудан жазып алынған бир дәстанның арасында ярым әсирден аслам ўақыт бар. Жийемурат жыраў варианты қара сөз хәм қосық аралас бериледи. Қурбанбай жыраў вариантында қара сөз күтә сийрек пайдаланылады. Жийемурат жыраў варианты толық болмағанлығы себепли оны мазмуны бойынша салыстырып пикир айтыў қыйын. Бирақ тили бойынша онда китабий тилдиң стили терең сақланады. Қарақалпақ жыраўларының шәкирт таярлаў усылы барлық түркий тиллес халық жыршыларына уқсас. Шәкиртти жыраў аўызеки атқарыў дәстүринде аўызеки үйретеди. Шәкирт жыраўдың атқарыўын тыңлаўы, оны ядлаўы керек. Ол неше жылда устазының репертуарын үйренеди, ол шәкирттиң өзине, талантына, ядлаў уқыбына байланыслы. Қарақалпақ жыраўшылық өнеринде бир дәстанды шәкирт устазынан үйренип болып, ўақыттың өтиўи менен оны екінши жыраўдан және толықтырыўы, жетилистириўи мүмкин. Жыраў өз вариантының күшли шығыўы ушын тынбастан изленип, оны жаңартып, толықтырып отырады.

Қарақалпақ жыраўының жырлаў өзгешелиги

Жыраўды айттырыў баксы, қыссахан айттырганнан гөре жуўапкерли, үлкен таярлық пенен болған, жыраў үлкен тойларда айттырылған. Бардамлы хожалықлар елин-халқын жыйнап ат шаптырып, гүрес туттырып, алты бақан қурып, алтын қабақ аттырған тойлар берген. Бул тойлар қыз узатқанда, келин түсиргенде, баланы «мусылман қылыўда», бесик тойларында, пайғамбар жасын белгилеўде берилген т.б. Усындай үлкен тойларда жыраўлар айттырылған. Тойды басқарыўшылар тойға қайсы жыраўды шақырыў керек, қайсы дәстанды айттырыў керек бәри алдын ала ойласып, тойға жиберилген хабардың қасына қосымша хабар етип жиберилген. Мысалы, тойда атақлы Нурабылла жыраў айттырылады деп елге хабар бериледи. Қай дәстанды атқарады деп халық қызыға баслайды, көбинесе «Алпамыс», «Қоблан», «Едиге» сияклы дәстанлары айттырылады ямаса жыйналған халықтың өтиниши менен жыраў өз репертуарындағы дәстанларды сайлайды, яғный халықтың өзи танлайды. Соның ушын жыраўлар халық сүйген дәстанларды билиўи шәрт болған. Халықтың көбирек тыңлауығын дәстанларына «Алпамыс», «Қырыққыз», «Қоблан», «Едиге», «Мәспатша», «Шәръяр», «Ер Шора» дәстанлары

кирген. Халық қайсы жыраў қайсы дәстанды күшли атқаратуғынын билген, сөйтип сол жыраўдың жақсы толық атқаратуғын дәстанын айттырған. Сонлықтан, усы дәстанлардың хәр жыраў вариантында атқарылыўы бир-бирине уқсамайтуғын өзгешелигине ийе.

Жыраў репертуарындағы дәстанды кимлердиң алдында жырлап отыр, соған карап өзгертип отырған. Мысалы, тыңлаўшысы бай, ақсақаллар турса, байларды мақтауғын жерин күшейтип айтқан, егер тыңлаўшысы жаслардан турса, жасларды көбирек мақтап атқарған. Көбинесе жыраў қарапайым халықтың алдында жырлаған. Сонлықтан қарақалпақ дәстанларында мийнеткеш халықтың турмысы, оның арзыў эрманлары күшли бериледи.

Жыраў айттырыў тойдың қайсы этапында иске асырылған? Тойда, гүрес, ат шабыс, ылак т. б. ойындар күндиз болады. Усы тамашаларды көрип болған соң халық жыраў тыңлаўға өтеди. Бул әлбетте, көпшилик жағдайда ойын-тамашаны саўып болған соң атқарылады. Жыраў көпшилик жағдайда далада, жыйынның ортасында айттырылған, ол ушын дөнгелек қур, өзінше сахна исленеди. Ортаға от жағады, жыраўдың астына бир неше көрпеше салынып, оны бийикке отырғызады. Еки қапталына, артына көпшик қойылады. Жыраў малдасын қурып ортада отырады. Догереклеген адамлар отырып тыңлайды. Гейде жыраў арбаның алтақтасында астына көрпешелерди салып, догерегине көпшиклерди қойып та атқарған.

Жыраў көбинесе 12 канатлы қара үйде атқарады. Бундай үйлерге 50-100ге жақын адам сыя алған. Қара үйдиң жабығы түрилип сырттаңда адамлар жыраўды тыңлайды. Жыраўдың дәстанды баслаўы, дәстанға түсиўи айрықша белгиленеди. Жыраў дәслеп терме, толғаў айтып тыңлаўшыларды дәстан тыңлаўға таярлайды. Буннан соң тойдағы жасы үлкенлер тойды басқарып жүрген адамларға «жыраўды жолға салайық» дейди. Бул жыраўға дәстан айттырыўға өтейик дегени. Буннан соң жыраў дем алып, адамларға да дем берип, дәстанға түседи. Бир тойда дәстанды толық атқарыў қыйын, адамлардың өтиниши менен дәстанның бир бөлими яки еки бөлимин атқарады. Толық атқарғанда дәстан бир неше күнге, бир-еки хәптеге шекем созылады. Ондай жағдайда тойға келгенлер белгили бөлимин тыңлап таркайды, мүмкиншилиги бар адамлар жыраўды тыңлап қалады.

Жыраў арнаўлы түрде шақыртылады. Ондай жағдайда елдиң, урыўдың бас көтерген азаматлары, ел ағалары жыйналып белгили

жыраўды шақыртып, дэстан тыңлау алдын ала келисип алынады. Жыраў айтырылауы аўыл ақсақаллары ағайын жақын жердегі елатлықларға хабар бергізеді. Жыраўға қандай дэстан айттырылауы көпшиликтің тилеги менен ямаса сол жыраўды айттырыуды шөлкестіріп жүрген жасы үлкенлер тәрәпинен белгиленеді.

Бир дэстанды атқарыуда жыраўлар шекленбеген кең творчестволық еркинлигине ийе, соның менен бирге жыраў әйемнен киятырған традициядан шыға алмайды, сол традицияның ишинде өз творчествосын дөретеді. Дөретиўшилиқ талантын ол традицияны қатал сақлай отырып иске асырады. Мысалы, «Шәрьяр» дэстанының Есемурат жыраў варианты белгили, соның менен бирге Есемурат жыраўдың шәкиртлери, Жумабай Сейдуллаев, Жумабай Базаров вариантлары жазып алынған. Бир устаздан үйренген еки шәкирттің вариантларының биреуи де устазын тәкирарламайды. «Шәрьяр» дэстанының бұрыннан киятырған традициялық жолы сақланғаны менен шәкиртлер устазын тәкирарламайды және олар бир-бирине усамайды. Дэстанның улыўма сюжети уқсас, ўақыя бир бағдарда алып барылғаны менен хәр бир вариантында өзінше жол бар. Бул қарақалпақ жыраўларында дөретиў еркинлигинің кеңлигин көрсетеді. Дөретиўге де берилген мүмкиншилиқ шекленбеген болғаны менен ол еркинлик белгили бир традицияның ишинен шықпай айтылады. Мысалы, жыраў егер дэстанның мазмунынан алжасса, тыңлап отырған халық оны жолға салып отырған. Демек, жыраў өзіннің импровизаторлық талантын традицияның ишинде иске асырған.

Қарақалпақларда жыраў айтырыу – бул дала театры сияқлы. Қарақалпақ жыраўлары дэстанды атқарғанда қасында сол елдің жасы үлкенлери, ақсақаллары басшылық еткен, жыраўға хызмет етип жүрген хызметшиси болған. Жыраўға ҳақы төлеу хәр түрли болған. Бир дэстанды атқарғаны ушын бир сыйыр яки ат, яки түйе, сарпайға шапан, көйлек берилген. Бул ең жоқарғы сыйлық. Тойдың ийеси жыраў менен дәслеп келисип алып келеді. Жыраўды тыңлауға келгенлерден пул жыйнап, соның бир бөлегин жыраўға береді. Жыраўды айттырыу үлкен таярлық пенен қайсы жыраў айттырылажақ екенлиги реклама халық арасына тарап, адамлар оның келиўине таярлық пенен келген.

Қарақалпақ жыраўларынан бизге 300ден аслам жыраўлардың аты белгили болғаны менен солардың ишинде 40 ға жақын жыраўдың репертуарынан 200ден аслам дэстанлар жазыл алынған.

Эпикалық жыршының толық түрде өзіннің жасау, атқару дэстүри менен жасауы алтай, якут, қазақ, өзбек, түркмен, қырғыз, қарақалпақ, азербайжан, түрк, хакас халықларында сақланған. Эпикалық жыршы ядында бир неше эпосларды сақлаған, бир неше мың қатар қосықты ядтан айтып бере алауы өз халқының руўхын толық жыр арқалы бере алауы талант ийеси.

Қарақалпақ жыраў намаларының орналасуы тәртиби

Қарақалпақ дэстанларының ен баслы өзгешелиги пүтин бир дэстанды тек ғаша музыканың жәрдемінде және тамақты қырып гүркіреген дауысы менен атқарылуы, түркий тиллес халықлар эпосларын атқарушылардың барлығы бундай өзгешеликке ийе емес. Тамақты қырып атқару якутларда, хакасларда, Сибирдегі көпшилик халықта бар, бирақ олардың атқаруы өзгеше.

Мысалы, якут олонхолары 6.000 – 20.000 қатардың арасында болады. Бирақ олонхосут (жыраў) олонхоны (эпос) музыкасыз атқарады. Олонхосут отырып бир аяғын екінши аяғының үстине қойып, бир қолы менен қулағын жауып усылай атқарады. Олонхосуттың импровизаторлық таланты үлкен роль ойнаған. Олонхосутлар олонхо айтыуды өз кәсиби етип алмаған.

Қырғыз халқының «Манас» эпосы көбинесе музыкалық инструментсіз атқарушының артистлик шеберлиги менен атқарылады. «Манас»ты толық атқарғанды «чон манасчи» дейди, «Семетей»ди атқарғанды «семетейчи», «Сейтек» болимин атқарғанды «сейтекчи» дейди. «Манас»ты толық алты ай атқарған. «Манас»тың музыкалық жақтан 20ға жақын мелодиясы белгили, көбинесе манасшының темпоритмасы, дауыс тембри, пластика, мимикасы, артистлик экспресивлик хәрекети менен атқарылғаны баслы орында турады.

Қарақалпақ жыраўының репертуарында 7-8 дэстаннан 25 дэстанға шекем болған. Хәр бир дэстан 5.000 – 25.000 қатар қосықтан ибарат болады, демек бир жыраў 500.000 – 700.000 қатар қосықты ядынан айтқан. Биз билемиз, немеллердің «Нивелунг хакқында жыр» эпосы 2.300 қатардан, французлардың «Роланд хакқында жыр» эпосы 4.002 қатардан (Оксфорд қолжазбасы), ал греклердің «Илиадасы» 15.500 қатар қосықтан турады, қырғызлардың «Манасы» 350.000 – 700.000 қатар қосықтан турады. Қарақалпақ эпосларының бир өзгешелеги

барлық эпос музыка менен қобызда атқарылуы және жырау дауысын тамақтан қырып айрықша дәстүр менен айтылуы. Жыраудың бұл қосық айтыу дәстүрі адам баласының музыка менен қосық айтыу өнерін ойлап тапқан уақытындағы ең әйемги дәстүрі.

Қарақалпақ жырауларының репертуарында 25ке жақын дэстан болса (мысалы, Курбанбай жырау репертуарында), сол дэстанды атқарғанда қанша нама пайдаланған екен деген сорау туады. Профессор Қ.Максетовтың пикиринше, қарақалпақ жырауларының намалары 40тан аслам болған¹⁸. Қарақалпақ халық музыкасын нотаға түсірген композиторлардың пикиринше бақсы намасы 84, ал халық намалары 140 деп береді¹⁹. Ал, қобызда атқарылатуғын қахарманлық дэстанлардың көлеми бақсылар атқарған дэстанлардан анағурлым үлкен болған. Усылай қарағанда, жырау намасы намалардың атасы.

Бизің ата-бабаларымыздың музыканы адамдағы, адамгершилик, жақсылық сезимлерін оятатуғын дерек ретінде қараған. Ата-баба мийрасына усылай қарасақ, жырау намалары гөззаллық пенен адамгершиликтің намасы. Қарақалпақ жырауларының тамақты қырып кең бир қырәтте гүркиреген дауысы менен жер-көкті гүңирендирип айтылуында терең мәніс барлығын өзбек музыка изертлеушиси профессор Ф.И.Караматлы «Бұл дауыс адамзат бинэ болғаннан киятырған музыканың ең әйемги нускасы» екенлигин айтады²⁰. «Алпамыс» дэстанының Қыяс жырау варианты 11.000 қатар қосық, усыншама қатар қосық 29 нама яки 40 нама менен атқарылды ма, деген сорау туады. Әлбетте жоқ.

Бизің қолжазба фондымызда жазып алынған дэстанлардың ишинде «Едиге» дэстанының Өтенияз жырау вариантының қол жазбасында хәр бир қосық қандай нама менен атқарылатуғыны қапталына көрсетилгени дыққатты бөледі (бирок бұл барлық жерде көрсетилмеген. – С.Б.). Тийкарынан «Дәулетбай толғауы», «Ерман намасы», «Айтууар намасы», «Шаңкөт намасы», Нурабыланың «Ерман намасы», Айтууардың «Ылғал намасы», Шаңкөт жыраудың «Шербейит намасы», «Айтууар толғауы», Айтууардың «Ылғал» намасы, Айтууар

¹⁸ Максетов К. Қарақалпақ дэстанларының поэтикасы. – Нокис: Қарақалпақстан. 1965.

¹⁹ Қарақалпақские народные песни. – М., 1958; Қарақалпақ халық намалары. Ташкент. 1959.

²⁰ Алпамыс. Қыяс жырау намалары. – Ташкент. 1999. 8-9-бетлер.

жыраудың «Жан-жан намасы», Айтууардың «Дадай намасы», Дүйсенбай жыраудың «Толғау намасы», «Сын толғау», Нурабылла жыраудың «Яббар намасы», Кепе жыраудың «Ярман намасы» яки «Я керим намасы», Айтууар жыраудың «Дадай намасы», «Ырза намасы», «Айтууар толғауы», «Дүйсенбайдың ылғалы», Кепе жыраудың «Хейяр намасы», Кепе жыраудың «Түменбай намасы», Кепе жыраудың «Дауылбай намасы», Кепе жыраудың «Ерман намасы», «Шаңкөт намасы», Кеспенің «Ылғал намасы», «Кепе толғауы», «Түменбай намасы», «Сыбан толғауы», Кепе жыраудың «Толғау намасы», улыума 39 жырау намасының аты берилген. Бирок барлық қосығының намасы айтылмайды. Буннан биз Өтенияз жырау 39 намада айтқан деп айта алмаймыз. Демек, «Ылғал» намасының Айтууар жырау, Дүйсенбай жырау хәм Нурабылла жырау хәм Кепе жырау варианты, Нурабылла жыраудың хәм Кепе жыраудың «Ерман» намаларының вариантларының болғанын көреміз. Дэстанлардың текстинің варианты болмастан, бизде намалардың да варианты болған екен. «Едиге»нің Өтенияз жырау варианты 14.000 қатар қосық қара сөз бенен аралас бериледи. Он төрт мың қатар қосықты 100ден аслам нама менен, хәр бир наманың варианты хәр қайталауында түрлі муқам менен атқарған. Еңди усы намаларды қандай жерде пайдаланған, яғный олардың берилиу тәртіби қандай? Қайғылы жерде көбирек қайсы намалар пайдаланылған, яки болмаса кеуилли жерде, яки ишки толғанысларын бергенде қандай намаларды пайдаланған, оларға итибар берилгенбе, яки итибарсыз атқара берген бе? Усы көз-қарастан сер салып қарағанда жырау уақыяның барысына қарай хәр наманың сөздің мазмунына қарай пайдаланғанын көриуге болады. Өтенияз жырау менен Қыяс жырау намаларына қарағанда оларға уқсас келетуғын жери шамалы.

Хәр бир жыраудың репертуарындағы намалар бир-бирине усамайды. Бизің қолымызда нотаға түсірилген «Алпамыс» дэстанының Қыяс жырау вариантында «Жолшы», «Нама басы», «Қайырым», «Жортуулы», «Толқын», «Шаңқай», «Алпамыс», «Жанажан», «Келте зибан», «Шарбайыт», «Келте толғау», «Ноғайлы», «Ағылым», «Аудан», «Уллы зибан», «Ылғал», «Қәнигүл», «Гүлпаршын», «Көз айдын», «Айға шап», «Ерман толғау», «Тууыскан ел», «Асырым», «Дилим», «Дийдар», «Хәужар», «Сайқалы», «Үйге кир», «Яғлы бәхәр» намалары берилген. Бұл Өтенияз жырау намаларының улыума өзгеше Қыяс жыраудың озинин авторлығында «Қобызым», «Заманым», «Дүңия», «Қобыз термеси» намалары сөзи менен деретилген.

Бул бир дәстанда келтирилген намалардан бир жырау намаларының хәр бири өзиниң авторы менен берилгенин Жийен (XVIII әсир), Литууар (1834-1904), Дүйсенбай (1860-1913), Шаңқай (1814-1884), Нурабылла (1852-1922), Ерман жыраудан (1856-1920) бизге белгили, ал Ырза жырау, Сыбан жырау, Дауылбай жырау, Даулетбай жыраулардың аты белгили болғаны менен творчествосы белгисиз.

Аты келтирилген жыраулардың аты менен берилген намалардың авторы сол жыраулардың өзи деп үзил-кесил айтыу кыйын, Себеби, жыраулар бурыннан бир наманы өзиниң талантында қайтадан жаңартып, өзиниң сол жыраудың аты менен берген болыуы мүмкин. Бул әйемги намаларды салыстырмалы түрде изертлегенде анықланатуғын мәселе. Бизиң ушын ең әхмийетлиси бизиң ата-бабаларымыздың музыкалық жақтан күтә сауатлы болғанлығы, музыкалық мийрасының шексиз байлығы дыққатты бөледі. Жыраулар 7-15 күн дауамында хәр күни кеште 8-9 саат дауамында айтқан.

Қарақалпақ қахарманлық дәстаны «Қырыққыз» хәм «Ер Зийуар», «Ер Қосай» да қара сөз пайдаланылмайды, ал басқа дәстанлардың барлығында қара сөз бенен қосық аралас бериледи. Қара сөз жыраудың музыка менен жырлауына дем берип, жырау ўақыяның раўажланыуын қара сөз аркалы алып барады. Ал, қосық пенен монолог, диалог, қахарманның бир-бирине катнасы, ойы, пикири айтылады. Жырау намалары 10-12 буўынлы қосық пенен 7-8 буўынлы қосыққа қурылған. Қахарманның ишки кеширмелери көбинесе 10-12 буўынлы қосық пенен бериледи, ал ўақыя, хәрекет, тарийхий жырлар 7-8 буўынлы қосық пенен бериледи.

«Алпамыс» дәстанының Өгиз жырау варианты 23 бөлимнен тұрады, 46 жеринде 7-8 хәм 9-10 буўынлы қосық, 40 жеринде 11-12 буўынлы қосық пайдаланылған. «Қоблан» дәстанының Есемурат жырау вариантында 110 жерде 7-8 буўынлы қосық, 50 жеринде 11-12 буўынлы қосық пайдаланылған.

Қахарманлық дәстанларда 7-8 буўынлы толғау дәстүринде қосық жийи пайдаланылады. Тек ғана қосықтан турған дәстанларды атқаруы кыйын болған. Соның ушын жыраулар проза менен поэзия аралас дәстан көбирек жырлаған.

Хәр бир нама дәстанның мазмуны тыңлаушыға терен жетиуи ушын хызмет етеди, қосықтың текстти, дәстандағы ўақыя, нама, оның атқарылуы, намының мазмуны бир-бирине жуўап берген жағдай да

ғана халыққа дәстан толық түрде жетеди. Биз дәстанларды оқығанда бир тәрәпин ғана, сөзин билемиз, ал онда намалардың орналасуы тәртибин, олардың бир-бирине сай келиу тәртибин, атқарылуы, намалардың композициясын билмеймиз.

Қарақалпақ дәстанлары көркем сөздің жыйнағы, болған ўақыяны сүүретлеуи шығарма емес, ол музыка мәдениатының жыйынтығы, ол өзінше театр, симфония, оркестри жоқ болғаны менен еки түрли қыл қобызда шертилип турған өзінше мың сан муқамына ийе, әйемги дәуир театры.

Намалардың орналасуы тәртибине сер салып қарағанда, намалардың қойылуы тәртибинде дәстанның мазмунынан шығатуғын тәртибин көриуе болады. «Ат шабар» намасы аттың шабысын сүүретлеуде, «Айға шап» намасы ўақыяны сүүретлеуи жерде, «Жети асырым» намасы көбинесе аттың шабысына, батырдың узақ жол жүрисине пайдаланылады. «Той баслар», «Терме», «Узын толғау», «Келте толғау» намалары көбинесе дәстанда кирис бөлимінде пайдаланылады.

Жырау намалары өзиниң вариантлылығы менен өзгешеленеди. «Ылғал» намасының 4-5 варианты, «Шербейит» намасының 4 варианты, «Сыбай» намасының 2 варианты, «Уллы зибан» намасының 3 варианты, «Айға шап» намасының 2 варианты, «Терме», «Толғау», «Уллы зибан», «Кете зибан» намасының бир неше вариантлары жазып алынған. Улыўма бизиң қолымызда 122 жырау намаларының аты бар. Бирақ айырым дәстанларды жазып алғанда онда пайдаланған намалардың аты берилмеген. Соған қарай отырып бул жырау пайдаланған намалардың барлығы емес деген пикирдемиз. Жоқарыда аты көрсетилген намалар хәр бир жырау репертуарында теңдей болған болыуда мүмкин. Биз қолда бир мағлыұматты ғана берип атырмыз. Бул намаларға дыққат қойып қарасақ айырым «Ылғал», «Ырза», «Шаңқөт», «Хей-яр» намаларының Кепе жырау, Дүйсенбай жолы менен Жийен жолы менен деп берилген 7-8 варианты хәққинда сөз етиледі. Намалардың бир неше вариантларының дәретилюи, оларды бир-биринен айыруы бул халқымыздың миллий музыка мәдениатының күтә жоқары дәрәжеде раўажланғанынан дерек береді. Қарақалпақ жырауы намаларды атқарғанда оны қайта ислеген, жаңа вариантларын дәреткен, соның менен бирге өзлери де нама шығарып жырау намаларын байытын отырған.

Қарақалпақ халық эпосларының ишінде тек қахарманлық эпослар, терме, толғаулар ғана қобызда жырау тәрәпинен, тамақты қырып айрықша гүңиренген дауыс пенен жырланады. Қобызды қарақалпақлар адамзат бина болып, қосық айтыуда үйренген уақтында пайда болған биринши музыкалық инструменти деп есаплайды, ал оны биринши соққан адам Қорқыт ата дейди. Сонлықтан Қорқыт атаны қарақалпақлар жыраулардың пири деп есаплайды.

Қорқыт сөзи шын мәнісінде қорқыу деген мәнини береді. Неге қосықтың пири қорқыу сөзин алған деген сорау тууады. Бул сөз символикалық мәниде алынған. Қорқыт – бул тиришиликтің ийеси Алланы есиңнен шығарма, тиришиликтің, өмирдің мәңги емеслигін ұмытпа деген мәнини береді. Қарақалпақ мифлерінде Қорқыт ата өлмейтуғын нәрсени ойлап тапқысы келеді, өлимнен қатты қорқады, өлгиси келмейди, тилекке қарсы, өлим қәуипи аяғының астынан шыға береді, қай жерге барса, гөр қазып атырған адамлар алдынан шығады. Ақыры ол желмаясына минип, адам жоқ шөлистанға кетеді. Әжел ешкинің шақына жылан болып оралып шөлистаннан оны тауып алып өлтирипти деген әпсана бар. Қорқыт атаға өлимди ұмыттыратуғын нәрсе қобыз болған. Және бир әпсанада ол жердің бетіндеги өлимге қәуип болған барлық бәлелерден қашып суудың бетине гилемди жайып төсепти. Қуданың хәмири менен оның гилеми кеме сияклы сууға батпапты. Қорқыт ата қобызын шалып кете берипти, дәрьяның ски бойындағы адамлар оның айтқанына мәс болып талып тыңлап қалыпты. Қорқыт атаны әсиресе қызлар жақсы тыңлапты, оған аз ғана иркил десе, ол иркилмей кете берген. Ақыры қызлар оған ашыуы келип ғарғапты. Сонда әжел суу жылан болып келип атаны шағып өлтирипти дейди. Қорқыт атаның жети жерде гөри бар, қайсысында жерленгени белгисиз, дейди халық.

Қорқыт ата қобызды ойлап тапқан, қобызда жырлауды үйреткен биринши жырау. Оның қобызды қалай соққанлығы хаққында қарақалпақларда аңыз, әпсаналар көп.

Қарақалпақ қобызы хәм оның қурылысы жөнинде илимде биринши мағлыұмат берген Қ.Айымбетов хәм музыка изертлеушиси Т.Адамбаева болды. Қобызды ен биринши соққан Қорқыт ата хаққында Қ.Айымбетов жазып алған әпсанада былай делінеди: “Қобыздың

пири Қорқыт ата хәм Дийұанайы Бурық деп есitemиз. Бизлерден бурыңғы өткен жыраулар былай деп әпсана қылатуғын еди. Қорқыт ата ағаштан қобыз ислеп саз шертиуди әрман етипти. Көп ағашларды жонып хәлек болса да, ислеген қобызынан нәгийже шығара алмапты. Қорқыт атаның қобыз жонып отырғанын шайтанлар көрип, Қорқыт атадан қобызынды корсет десе, Қорқыт ата шайтанлардан жасырыпты. Оннан кейин Қорқыт ата тоғайдан шығып кететуғын кисиге қушап жасырынып барып, екінши жолдан букқышлап барып, шайтанлардың сөзин тыңлапты. Шайтанлар Қорқыт ата туұралы былай деп отыр екен:

“Қорқыт ата күтә әжайын исти баслаған екен, бирак ақырына жеткерс алмапты. Егер де тоғайдағы доңыз сүйкенип куұраған жигидик жийденин ағашынан қобызды жолса, оннан тостаған шығарса, оның тостағашын бақырауық түйениң бас териси менен қапласа, оған киснеуик аттың куйрығынан алып қыл тақса, қумлықта, тауда өсетуғын сасық куұрайдың ширесинен (шайырынан) жақса, қылдың астынан котерип туратуғын гөне қабақтан жонып тийек салса, жүдә шыққыш әсбап болған болар еди”. Қорқыт ата шайтанлардың бул сөзин еситип изилен ғырра қайтып, шайтанлардың айтқанындай қылып қобызын ислеген екен, түрли намаға шертилетуғын саз әсбабы, жүдә жақсы қобыз болыпты. Қорқыт ата қобызды хәр түрли намаға салып шертип жүре берипти. Мине сол-сол екен, Қорқыт ата қобыздың пири болыпты”²¹.

Қобыздың бул “шайтанлар айтқан” соғыу техникасы хәзирги қарақалпақ қобызының қурылысы. Т.Адамбаева қарақалпақ қобызы жөнинде былай анықлама береді: “Қобыз” – жуп тар тартылған музыка әсбабы болып, скрипка, гиржек сияклы тартқыштың жәрдеми менен шертиледі. Ол көбинесе ерик, тут ағашларынан исленип, оның грифи бир тәрәпке бүгиліп келеді. Қобыздың төменги корпусына (қабығы) түйе териси менен қапланады. Оның балдағына (грифине) жылқының куйрығынан исленген тар тағылып, ол көбинесе квартаға сазланады. Қобыз сессиниң көлеми диапазоны бир ярым, еки октава көлемінде болады. Ол гиржек сияклы дизеге қойылып, тартқыштың жәрдеми менен шертиледі, бирақта бармақлар тарды басқанда гиржек сияклы грифке тиймей тек те тарлар арасында тайғанал жүреді.

²¹ Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1988. 73-б.

Т.Адамбаева музыканың маманы сыпатында қобыздың қурылысындағы хәр бир элементтің музыкалық жақтан атқаратуғын хызметіне жақсы түсиник береді. Қарақалпақ қобызы – батырлық, қахарманлық дәстанларды атқаратуғын музыкалық инструмент. Қахарманлық эпослары бар халықларда қазақта – қобыз, өзбекте – лақай, долганда – хамус, хакаста – хайак, хайдши деп атайды. Қобызда тамақты қырып айтыу өнери бар халық көп емес.

Не ушын тамақты қырып, қырылдаған дауыс пенен атқарады? Тамақты қырып атқаруу әйемги дәуірден сақланып қиятырған дәстүр. Әйемги заманларда жер, дүнья кеңислик уақтында олардың өз хауазын узакка жиберип, узактағы адамларды шақыруушы жаршылар болған. Биз билемиз, адамзат цивилизациясында ең ески естеликлердің бири әйемги греклердің театрлары мрамордан салынғанлыктан бизге шекем жетти. Ал, ең әйемги ата-бабаларымыздың мәдений байлығы болған қобызы сол биринши соққан техникасы менен, сол биринши атқарған намасы менен бизге жеткен естелиги. Жыраудың қобызы хәм атқаруу өнери де сол әйемги дәуірден қалған жәдигерлик.

Қарақалпақ қобызының узынлығы 75-80 см. келеди. Негизинен еки инструменттен турады. Қобыздың өзи хәм кемалшасы (тартқышы). Кемалшасының узынлығы 70-75 см. болады. Қобыз беккем ағашлар есапланған жийде, тут, ерик ағашынан исленеди. Ағашты жошып ойып тостаған ислейди, оны “зеренше” деп атайды. Тостағанның бетин түйениң я агтың писирилмеген маңдай терисин тазалап ярымын қаплайды. Туу бийениң қылын тар етип тағады. Тостағанды баслама менен тутастырады. Баслама менен зеренше тутасқанда, ол иймек болып келеди. Басламаңың басында еки қулағы болады. Қулақлар қобыздың тарын намаға түсириу ушын керек. Қулақ басламаға ойып киргизилген, тарлар байланған. Тарлардың екннши ушы қобыздың зереншесинин төменине байланады. Қобыздың өзине байланған аттың қылы еки қулағына теңдей етип байланған болады. Олардың хәр бириниң саны 100-110 тал болып келеди. Тар туу бийениң қуйрық қылынан алынады. Ол гүзлик буудайдың ашыған сууы менен тазаланады хәм сууға салып писириледі. Тар екнге бөлинген, бири улты, бири жиңишке дауыс шығарады. Қобыздың тостағанын жырау дигесине я аяғына тиреп отыратуғын ушы сүйир келеди. Оны «боргумсық» деп атайды. Бориниң тумсығына уксаған болғаны ушын

усылай атайды. Тарларды көтерип турууға қабақты жонып тийек ислейди. Қобызда сес усы қылға кемалшаның ысылыуы менен шығады. «Кемалша» қобыздың өзи соғылған ағаштан исленеди. Ол ағаш хәм усы ағаштын бойына созылып аттың қылы тағылады. Кемалшаның тары 32-74 тар болады. Қобыздың қурылысы ашық хауада турған әйемги грек театрының сахнасына усайды. Хауаз, сес гүңиренип шығууы ушын ол үйинки болып келеди. Әйемги түркий халықларында қобызды тек гана музыкалық әсбап ретинде пайдаланбаған. Буны халыққа патшаның созин жеткизиуши трибунасы, патшаға халықтың дыққатын аударуушы жаршысы, урыста әскерлерди сауашқа таярлауда, олардың рууҳын көтериуде, кәуәтерли жерде, жыйында, халықтың дыққатын аударып, бир жерге күшин топлауда (улыуама қобыздың буннан басқа да атқаратуғын хызмети үлкен болған) патшалар, хәмелдарлар қобызды өзлерине басқаруу қуралы ретинде пайдаланған. Қобыз хәм жырау патшаның қасында жасаған. Екинши жағынан қобыз халықтың ата-бабасынан қиятырған нәсият созин, терме, толғау, батырлардың жырын халыққа жеткизиуши қуралы болған. Халық қобызда айтылған сөзди заң сияқлы қабыл еткен. Жырау қобызды узак жолларға алып шыққанда сынып қалмауы ушын балдағынан скиге (кемалшасы да) бөлинген. Олар бириниң ишине бири кирип туратуғын етип ағаштан ойылған. Еки жағы тутастырылғанда бөлинген жери билинбей туратуғын еткен.

Қобызды биринши соққан Қорқыт ата ким? Қорқыт атаны энциклопедияларда легендарлық мифологиялық қахарман деп берсе, ал айырым изертлеулерде оны тарийхий адам делинеди. Қорқыт ата сөзлери илимде IX әсирлерде жазып алынғаны менен ол хаккында мифлердин пайда болууы күте ерте заманларға тийисли. Қорқыт атаның соққан қобызы әсирлер өтиуи менен басқа музыкалық инструментлер менен алмасады, қобыз көпшилик халықта хәр түрли әсирде әстен пайдаланыудан қалады. Ал, қарақалпақтар гана қобызды сол турысында, биринши Қорқыт ата соққан технологиясы менен бизге жеткизди. Қарақалпақ халқында жырау хәм оның қобызы, дәстан атқаруудың ески усылы бүгинги XXI әсирге жетти.

Түркий тиллес халықлардың бәринде дерлик қобыз созиниң тү бири бирдей. “Қобыз”, “хомус”, “кобуз”, “камус”, “кей-қобыз” деп бериледи. “Қобыз” дегенде хай деген мәнис бар, хайлап жырлау, демек хай, хай-хайлау, атқаруу, ал “хай” дегенде айырым түрки халықларда

тамақты қырып атқарыу деген мәнисти береді. Қазақ, өзбек қобызы да қарақалпақ қобызына жақын. Қобыздың басы, екі қулағы, ийілген мойны, төменгі жағы тери менен қаптанған шанағы, аттың қылынан жасалған тары, тийеги және ысқышы бірдей. Дауыс ишек пенен ысқыштың үйкелісінен шығады.

Соның менен бірге, қазақтарда нарқобыз, желқобыз, жезқобыз, тилқобыз деген әсбаптары да бар. Бул қобыздың түрі. Булардан қарақалпақтардағы қобыз хәм шыңқобыз түрі бизге жақын. Шыңқобыз – бул тил аркалы шертилетуғын музыкалық инструмент. Қарақалпақтарда шыңқобызды хаял-қызлар шертеді. Бунда сөз айтылмайды, мелодия, нама шертиледі.

Нарқобыз – қобыздың урысқа шыққанда қолланатуғын түрі. Жауға қарсы урыс ашып, ат қояр уақытта қобыз сарыны еситілген. Ол бағырларға күш-жигер беріп, ерлік іслерге рухландырып отырған. Бул дәстүрдің изи “Қорқыт ата” кітабында сақланған. Месқобыз, желқобыз – музыкалық әсбаптың түр-түсіне байланысly атлары. Демек, желқобыз, месқобыз – қобыздың бір түрі.

Хакасларда “хай” деп, тамақтан қырып айтыуды атайды. Хайджи-хай айтыушы, жыршы деген мәнисти береді. Хакасларда хайджини айттырыу өз алдына дәстүрине ийе. Хайджиларды кеште, халық барлық жұмысын күндіз тамамланғанда айтырады. Хайджиши сыйлы орынға отырғызады. Оның астына аю терісин, гилем, кийіз төсейді. Хайджиға жыр айтырыуда биринши болып сол елдің жасы үлкен ақсақалы сөзді баслайды: – Халық сизің қосық хәм ертегіндізді тыңлауға жыйналды, айтың, – дейді.

– Мен сизлерге пияда келдим, – дейді Хайджи, – менде ат жоқ, егер атлылар хәкқинда айтсам, батыр атлары менен келеді, мен изине жете алмайман, – дейді. Сонда адамлар “сизге батырдың изине жетіуге ат береміз” дейді. “Маған ат-чатхан”, дейді Хайджи. Сол уақытта жети тарлы чатханды әкеліп береді. Бушан соң Хайджи тамағын қырып, чатханда жырлай баслайды. Усылай Хайджи айтырыу хакасларда дәстүр болған.

Хакас эпосларын атқарыушыларды халық адамларды бәледен, жин-әруақтардан аман сақлаушылар деп есаплайды. Хакаслардың негізги ата кәсібіннің бири – аңшылық. Аңшылар тоғайға аң аулауға кетер алдында, аң атып жүрген жерінде Хайджиларға жыр жырлатқан. Хайджидің дауысы жаман әруақтарды қуады, адам жаман

әруақтардан тазаланады, көзі ашылады деп ойлаған. Ал, хайджилар жыр жырлағанда адамларға киятырған жаман әруақтар менен алысады, жаман әруақтан күши басым келсе, оны жеңеді, егер күши әззи келсе, өзі ауырады, деп түсінген.

Жәмийетте Хайджидің орны үлкен болған. Хайджи адамларға жақсылық, табыс, мол-өнімди қудайдан тилеуши адам, оның хайлауы аслан әлеминен, жердің астынан адамға қарсы киятырған жаманлықтың бәриң тамақтан қырып айтқан дауысы менен қуып адам жасап турған дүньяны түрли жаманлықтан аман сақлайды. Соңлықтан хакаслар Хайджиди айттырыуға айрықша мәни берген.

Долған фольклорында эпосларды «олонго», «былина», «олонго-былина» деп атайды, Бул руслардың былинасына, өзбек, қазақтардың дәстанына жақын жанр. Уйкасықлы қосық хәм проза аралас айтылады. Олонгоны профессионал айтыушылары атқарады. Олонго айтыушылар өз мектебине шәкирт таярлау традициясына ийе. Атақлы жыршылар адамлар жұмысты қойып дем алғанда кеште күн батып қаранғы түскеннен кейін айтқан. Бурынлары белгили жыршылар басын орамал менен жауып айтатуғын болған. Былинаны бир неше түнлер дауамында айтқан. Егер атқарыушы былинаны ақырына шекем атқармаса, оның жасы қысқарады деп түсіндірген. Көлемли былиналарды бөлімлерге бөліп атқарған. Былинаны атқарыушы адамларды ауырыудан емлейтуғын шаманлық кәсілетке ийе деп түсінген. Долған халқы жұқпалы ауырыуларды былинаны айттырып емлеген. Былинаны бәхәрде қуслар келерде оларды үркіткіп алмау үшін айттырмаған. Долған олонгошылары өзлерин жаман рух “аабасы” менен гүреске түсеміз деп түсінген. Былинаны атқарыушылардың мийнетин материаллық жақтан бақалайтуғын болған. Бир кеште айтқанына бир кийимлик лама т.б. затлар берген.

Түркілерде дәстан атқарыушылар тойларда, жыйынларда атқаралы. Оны атқарыушыларды меддахи хәм ашуг, ашықлар деп атайды. Дәстанларды XIV әсирден баслап қыссаханлар, шахнамехаслар атқарған. Меддахилардың репертуарында аванпор – әжайып уақыяларға сюжети қурылған дәстанлар болған, ашықлардың репертуарында өмір баянлық повестлер сөз етилген. Меддахилар репертуарында көбинесе жазба дәстанлар атқарылған. Ашықлар искусствосы өз мектебіне, устаз, шәкирт таярлау традициясына ийе. Ашық узак уақыт устазының репертуарын, саз шертиу дәстанларды ядлауды үйренеді.

Ашықлар өз дәстанын бір түнде, екі бір неше кешелер дауамында айтыуы мүмкін. Ашықтардың репертуарында “Эмбрах хәм Сельви”, “Шах Исмаил”, “Тахир ва Зухра”, “Арзу хәм Камбер”, “Асюман хәм Зейджан” дәстанлары бар.

Дәстанға ашықтың кирисиу бөлимин “Дөшеме” деп атайды. Бул косык яки проза менен бериледи. Бул қысқа дәстанға кирисиуге таярлық бөлими, қызық ұақия, ашықтың басынан өткенлери болыуы мүмкін. Хикайе дөшемеси тыңлаушылардың талабына қарап қысқа хәм узак болыуы мүмкін. Ашық дәстанды асықпай өз бабына түсирип айтады. Айырым дәстанлар жети күнге шекем дауам етеди. Дәстанның тоқтаған жерин екінши күни баслау алдында адамлар қайсы жерге келдим деп ашық сораиды. Тыңлаушылардың арасынан биреуи дәстанда тоқтаған жерин айтыуы керек, сол адамның алдына ашық сазын қояды, ол адамға ашық “егер билсен сазды алып аткар” дейди. Ол адам сазды ашыққа берип оған сыйлау (гонорарын) береді. Буны “бакшиш” деп атайды. Айырым жағдайда ашыққа бакшиш алдын ала бериледи.

Қарақалпақларда жырау айттырыу – үлкен байрам. Жырау көбинесе тойларда атқарылады. Айырым жағдайларда көпшиликтің сораныуы менен жыйынларда арнаулы адамлардың өтиниши менен атқарған. Жырау айттырыу ушын халық алдын ала таярланған. Жырау айттырылатуғын жер белгиленип қандай дәстан айттыратуғыны көпшиликтің тилеги менен белгиленген. Жырауды көпшилик жағдайда далада, ортаға от жағып, әйемги Рим театрына ұқсас тамашагөйлер дөгереклеп отырып ортада айттырған.

Қарақалпақ жырауы – халқымыздың ең әйемги дәуірде пайда болған және бір неше жүз мың жылларда қобыз арқалы бизге жеткен көркем өнердің айрықша бір түрі.

Жырау бабаларымыздың ақыл-ойын, философиясын, тилсимли қыл қобыз арқалы әрман менен сырға толы намалар менен жеткізді, ал бул өнерге ақыл жууыртып қарасақ, бул өнердің сыры шалқар теңіз, бизге берери көп, ал бизің оннан билим алыуға санамыз, ой-өрисимиз тар сиякты.

Биз түркий халықларының бір ағзасы болған қарақалпақ халқының жырауы хақында сөз ете отырып, фольклористика илиминде кеуил бөлинбей қиятырған, илимий әхмийети үлкен эпослардың атқарыушылары, эпослардың музыкасы, атқарыу сырларын фолькло-

ристиканың бір тарауы сыпатында изертлеу илиминің ең әхмийетли тарауы деген шешімге келдик.

Қарақалпақ жырауының намалары

1. «Ат шабар» намасы бул дәстанларда батырдың атының шабысын сүүретлеген жерде, жарысқа атты жибергенде, аттың шабысын сүүретлегенде пайдаланылады.

Қоблан батыр жол тартты,
Атына қарай сөйлейди,
Көзгеннен торыша ат,
Сен үйириннен айрылған,
Мен де елден айрылған,
Шуу жәниұар, шуу, дейди.
Шуу жәниұар, шуу, дейди,
Астындағы торыша ат,
Ақылы адамнан зыят. «Қоблан».

2. «Асырым» намасы жырау намаларының ишинде 10-11 бууынлы косықлар атқарылады. Асырым – бул нама наманың бир бийикке көтерилиуи, ал жети асырым – жети бийикке наманың көтерилиуи деген мәнисти береді. Бул нама әстен басланып кем-кем күшейип бериледи.

3. «Айға шап». Бул нама «Қоблан» дәстанынан келген. Дәстанда Қыдырбайдың хаялы жолбарыстың жүрегине жерийди, бийперзент бай Қыдырбай хаялына жолбарыстың жүрегін әкелиу ушын тоғайға барып, жолбарысты излеп тауып алады, ең күшли хайуанның жүрегин алыу аңсат емес. Сонда Қыдырбай жолбарысты мақтап, оны айға қарай шаптырады. Айға шапқан жолбарыс өледі. Қыдырбай жолбарыстың жүрегін алып хаялына әкелип береді. Сонда Қыдырбайдың жолбарысты мақтағанын сүүретлейтуғын нама «Айға шап» намасы.

4. «Бар-кел». Бул намада ырақ, дауыс толқыны бир кәлипте барып-келип турған сиякты бериледи.

5. «Бәйит». Бул наманы «Шарбәйит» деп те атайды. Бәйит 11-12 бууынлы косықлар менен атқарылатуғын нама. Көбинесе батырлардың кеуил-кейпин, толғанысын беретугын жерде пайдаланады.

6. «Елпилдек». Бул намада көбинесе жеңил толғау бериледи.

7. «Жаман шығанақ». Бул дәстанда батырдың қыйын жағдайға түскен жерінде атқарылатуғын нама. Буның басқа түрі де бар. Бул нама Әмиүдәрьяда ескек ескен кемешилердің кемеси дәрьяның қайырында иркилип, кемеси қайырға батып, оны шығара алмай тұрған жерінде кемешилердің кеуил-кейпин көтеріу ушын шығарылған нама.

8. «Жортыұлы». Бул нама көбинесе батырдың атының жүрисін сүүретлеген жерінде айтылады.

Атты шаўды қыя майдан таўлардан,
Шәмен бойлап айдамадым бағлардан.
«Мәспатиша». Есемурат жырау.

9. «Қобыз» толғауы, бул «қобыз намасы» деп те аталады. Бул нама барлық жыраудың репертуарында бар.

10. «Жолшы», бул нама батырлардың узақ сапарын сүүретлегенде пайдаланылады.

11. «Жан-жан». Бул намада толғау, термелер 7-8 буўыншы қосықлар атқарылады.

12. «Зарлы». Бул 10-11 буўыншы қайғылы қосықлар атқарылатуғын нама. Дәстан қахарманларының қайғысын сөз еткенде пайдаланылады. Мысалы, «Алпамыс» дәстанының Қыяс жырау вариантында Гүлпаршынның курдаслары менен хошласқан жерінде пайдаланған.

13. «Зибан» намасы – «зибан» бул тил, ямаса сөйлеу деген мағананы аңлатады. Дәстанларда қахарманлардың бир-бири менен тиллесиуи, сөз айтыу, сөйлесиуи деген мәнини аңлатады. Бул намада батырлардың басқалар менен сөйлескенін сүүретлейтуғын жерде пайдаланылады.

14. «Келте зибан», «Киши зибан», «Уллы зибан» намалары бар. Атынан көринип тұрғанындай «Келте зибан», «Киши зибан» намасы менен қахарман аз сөйлескен жерінде, ал «Уллы зибан» намасын көбирек сөйлескенін сүүретлеген жерінде пайдаланады. Бул намалар көбирек «Қырыққыз», «Алпамыс» дәстанында қолланылған. Нама 10-11 буўыншы қосыққа айтылады. Батырлардың толғанысын, монологин, ойын берген жерде пайдаланады.

Ат болыпты Миян колдин тайлары,
Қойын сатып қозы қылар байлары,
Аржағы Түркистан, бержағы Қоқан,
Хәзиретимнің қәдем қойған жайлары.
«Уллы зибан» намасына «Алпамыс» дәстанынан.

15. «Күн шығар». Бул наманы жырау таң атқанша жырлап болып, күн шыққан уақытында, сол күнги дәстанның тоқтаған жерін усы нама менен жуумақлайды.

16. «Көз айдын». Бул нама «Алпамыс» дәстанында Гүлпаршынның Байшубар байрақтан озып келгенде айтатуғын жерінде пайдаланған нама. Дәстанларда батырдың қуўанышлы кеуил кейпин жырлауда айтылады.

17. «Қобыз нағышы» намасы дәстанның басында, той баслау, терме айтқанда пайдаланады.

18. «Қайырым» бул нама менен 10-11 буўыншы қосық қайғылы уақыяларды сөз еткенде атқарылады.

19. «Қара жорға» – аттың шабысы, оның жорға жүрисін беретуғын нама. Бул нама бақсылардың репертуарында да бар, бақсылар атқарған намасы жырау намасынан өзгеше.

20. «Кеңес» бул наманың авторы Қыяс жырау деп айтылады. Бирак бул нама ески намалардың бири. Қыяс жырау совет хукиметине арнап шығарған болыуы мүмкин, бирак халық намаларының ишинде бул ески намалардың бири. «Кеңес» деген сөз қарақалпақлардың лексикасында бар сөз. Бул бир-биреу менен ойласыу, кеңсиу деген мағананы береді. Совет хукиметин кеңес хукимети деп те атаған. «Кеңес» районы совет хукимети уақтында дүзиліп соңынан совхоз болған. Хәзирде усы халықтың тығыз жасайтуғын жери усы аты менен бар.

21. «Оқымыс» намасы менен дәстанларда жийи ушырасатуғын 12 буўыншы қосықлар атқарылады.

22. «Мақтанба» – жети-сегіз буўыншы йошлы, кеуилли толғаулардың бири.

23. «Ноғайлы» бул нама XIV әсирде Алтын Орданың құрамында жасаған дәуирдеги жыраулар намасының бири. «Ноғайлы» сиясий аўқамына арналған нама.

24. «Талма», бул намада жырау өз дауысын иркип-иркип, талдырып шығарады.

25. «Терме» – жети-сегіз бууынлы, ақыл-нәсият бериуге қурылған толғау. Бул наманы жыраулар дәстанды баслардың алдында жыйналған халыққа ақыл-нәсият айтыу үшін пайдаланады.

26. «Тер шығар». Бул дәстанда жыраудың ең қызған жерінде атқаратуғын нама.

27. «Тийер». Бул наманың лапызы бәлент келеди, 11-12 бууынлы қосықтар атқарылады.

28. «Түс жорыу». Дәстанларда түс көриу, оны жорыу өз алдына дәстүр. Дәстанның қахарманларының түсин усы нама менен жорып береді.

29. «Толқын» – дәрьяның толқынына уқсас, бириниң изинен бири төгилип келетуғын нама.

30. «Той баслар», бул нама менен жырау той баслардың басында атқарылады.

31. «Толғау» – жырау репертуарының тийкаргы жанры. Жети-сегіз бууынлы қосық атқарылады, бул нама менен жәмийстлик-сиясий мәселелер, халықтың тарихы, өткен атақлы адамлардың өмири, философиялық, даналық сөзлер, мораллық, халыққа тәрбия беретугын даналық сөзлер, ақыл-нәсият жырланады.

32. «Сайқалы». Бул нама менен көбинесе унамсыз қахарманның келбети, ис-хәрекетлери бериледи. Жети-сегіз бууынлы қосықта пайдаланылады.

33. «Ылғал». Бул ески намалардың бири. Дәстанларда ең жийи атқарылатуғын нама. Бул наманың қысқа хәм узын түрлери бар. Хәзирше бизге төрт варианты белгили.

34. «Уллы толғау». Бул наманы толғау жолы менен атқарады, оны қайғылы жерде пайдаланылады.

35. «Узын бел». Бул нама менен 10-12 бууынлы қосықтар атқарылады.

36. «Хей-яр». Бул нама болған уакыяны беретугын жерде көбирек атқарылады.

37. «Хәуиж». Бул нама дәстанның сюжетлери шийеленискен жеринде көбирек атқарылады. Сюжеттиң шарықлау шегине жеткен жерде, шийеленискен жерде пайдаланылады.

38. «Шалқар». Бул намада көбирек батырдың узак жолға сапары жырланады.

39. «Шарбейит» (Шербейит) – «Бейит» намасының бир түри.

40. «Шөл асқан» – бул нама «Шың асқан» деп те аталады. Бул

нама хаккында халық аузындағы әпсанадарда Сатемир ханның әскерлери шөлистанда суу таба алмай кыйналған уактында жырау әскерлердин рууҳын көтериу үшін усы наманы шерткен. Соннан әскерлердин рууҳы түспей шөлистаннан аман шыққан деп айтылады.

41. «Шалқайма» – бул 10-11 бууынлы қосық айтылатуғын нама. Бул нама батырлардың күш сынасқан жеринде пайдаланылады.

42. «Шыназхан» – бул «Шың асқан», «Шөл асқан» намаларының варианты.

43. «Яғлы бәхәр» – бул дәстанларда кеуилли жерде атқарылатуғын нама.

44. «Яббар». Бул наманы көбинесе батырлар өз пирлерине сыйыған жеринде пайдаланады.

45. «Ярмин». «Ерман» намасының Нурабылла жырау варианты.

46. «Я керим». Бул нама ески намалардың бири.

47. «Жел болсын». Бул наманы батырлардың жол сораған жеринде пайдаланады. Мысалы, «Алпамыс» дәстанында Қаражанның Алпамыстан жол сораған жеринде айтқан.

48. «Муңлы». Бул нама сораныу, жалыныу кейпин бериуде пайдаланған. Мысалы, «Алпамыс» дәстанында Тайшаханның қызы Арзайым әкесинен жалынып Алпамыстың атын сорап турған жеринде айтылған.

49. «Қоңырат». Бул нама менен «Алпамыс» дәстанында Мәстан кемпирдин Алпамысты алдап, Қоңырат елиниң қызыман деп турған жеринде айтылады.

50. «Мәсүек». Бул нама менен термелер айтылған. Мәсүек – халлар қур тоқығанда қурдың барып келип туратуғын элементи. Соған байланысы нама тез-тез атқарылады, бунда наманың темпи барып-келип турған мәсүекке жақын.

Қырлы-қырлы таулардың,
Қары кетсе басынан.

51. «Назлы». Бул кеуилли жерде, хәрекетти беретугын жерде айтылған.

52. «Шадлы». Бул наманы тымсалый сөз, жоқ жойтқанда, түс жорығанда айтылған. Мысалы, «Қоблан» дәстанында Шарықлының хаялы Сарыша ханым Қобланның хаялына түсин жорытқанда пайдаланған.

53. «**Бота көз**». Бул наманы батырдың көрген қыйыншылығын сүүретлеген жерде пайдаланған. Мысалы, Қобланның елин Алшағыр шауып кеткенде Қобланның Алшағырдан ош алыу үшін барған жерінде айтылған.

54. «**Тарақлы**». Бул наманы арзы айтқанда пайдаланған. Мысалы, «Қоблан» дәстанында Құртқа Алшағырдың алдында елдің арзын усы нама менен айтқан.

55. «**Епкин**», бул нама хәрекет, аттың шабысын сүүретлегенде пайдаланады. Самалдың епкинене еликлеген.

56. «**Айғыр**», бул нама менен батырлардың күшин, дәу менен гүресін сүүретлейди.

57. «**Талқыйш**», бул ой жууыртқанда, жумбак сөзді шешкенде, монологта пайдаланған.

58. «**Посқан ел**», бул наманы душпаң алдында халық бөнде болған жерінде пайдаланған.

59. «**Нама басы**» намасы. Жырау қолына қобыз алып жырлауды усы нама менен баслайды.

60. «**Қорқыт**» намасы. Қорқыт атаның өлімнің илажын таба алмай қыйналғанын беретугын және Қорқыттың өлімін жоқлайтуғын нама. Онда күйиниш, өкиниш, адам өмирин жоқлау сезими бериледи.

61. «**Бөзінген**». Ботасы өлгенде түйенің ботасын қайғырып жылағанын жырлайтуғын нама.

Жырау намаларының ишинде салт-дәстүрге байланысly намалар өз алдына бир дүрким. Салт-дәстүрге байланысly намалар қатал түрде халықтың дәстүрине байланысly айтылады. Мысалы, «Хәўжар» намасын «Той баслар» намасының орнында пайдаланбаған. Мине усындай дәстүрге байланысly намалар:

62. «**Той баслар**». Бул наманы дәстанға кириспестен бурын жырау тыңлаушыларды таярлау мақсетінде атқарады.

63. «**Үйге кир**». Қарақалпақ қызларының той-мерекеге келгенде үйге кириуи үлкен салтанатлы дәстүр болған. Қызлар айрықша мирәт, хұрмет-иззет, жырау-баксының қосық айтыуы менен үйге кирген. Бул нама сол дәстүрге байланысly келип шыққан.

64. «**Хәўжар**» – турмыс-салт жырларының бири. Қызлар ұзатылғанда өз үйінде құрдас қызлары менен айтатуғын қосығы.

65. «**Яр-яр**» – турмыс-салт жырларының бири. «Яр-яр» намасының еки-үш варианты бар.

66. «**Нама басы**». Бул нама дәстанда кирисиу алдында атқарылады. Сондай-ак дәстанға түскеннен кейін айырым орынларда пайдаланылады.

67. «**Нар ийдирген**». Бул наманы жыраулар қобызда атқаратуғын және баксылар дууларда атқаратуғын вариантлары бар. Олар бир-бирин қайталамайды, өз алдына нама. Бул нама тарийхы ҳаққында халық ауызындағы әпсаналарда боталақ анасынан сүт шықпай қыйналған уақтында жырау қобызын алып усы наманы шалған. Намага түйенің де бауыры ийип, сүт шыққан деп айтыады.

Дәстанларда атаклы жыраулардың атқарыуында традициялық халық намаларының жаңа вариантлары пайдаланылған. Бул намалардың бир неше түрлери бар.

68. «**Нурабылла толғауы**».

69. Нурабылла жыраудың «**Ылғал**» намасы.

70. Нурабыланың «**Ерман**» намасы.

71. Айтууар жыраудың «**Жан-жан**» намасы.

72. Айтууар жыраудың «**Далай**» намасы.

73. Айтууардың «**Яббар**» намасы.

74. «**Айтууар толғауы**».

75. Айтууардың «**Ылғал**» намасы.

76. Нурабылла жыраудың «**Яббар**» намасы.

77. Кепе жыраудың «**Ерман**» намасы.

78. Кепе жыраудың «**Я керим**» намасы.

79. Кепе жыраудың «**Дауылбай**» намасы.

80. Кепе жыраудың «**Туменбай**» намасы.

81. **Кепе жыраудың толғауы**.

82. Кепенің «**Хей-яр**» намасы.

83. Кепенің «**Шаңкөт**» намасы.

84. Кепенің «**Ылғал**» намасы.

85. Кепенің толғауы. (2-варианты)

86. «**Шаңкөт жырау толғауы**».

87. «**Шаңқай**» намасы.

88. «**Дүйсенбай толғауы**» (2 варианты бар).

89. Дүйсенбайдың (1860-1913) «**Толғауы**»ның 4 варианты бар.

90. «**Сыбай толғауы**».

91. «**Ырза намасы**».

92. Дүйсенбайдың «**Ылғалы**».

93. Эбдикәлдин «Келте қайырым» напасы.
94. Әбдир жырау толғауы – XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басында жасаған белгили жыраудың толғауы.
95. Айтууар напасы – (1834-1904) XIX әсирде жасаған белгили қарақалпақ жырауы.
96. Аўдан напасы – Аўдан 1841-1892-жылларда жасаған жырау.
97. Айымбет – бул атақлы Айтымбет (Ақымбет) бақсының атына қойылған нама.
98. Даўылбай напасы – XIX әсирде жасаған Даўылбай жырау напасы.
99. Туменбай напасы – 1811-1873-жылларда жасаған Туменбай жыраудың напасы.
100. Дүйсенбай напасы – белгили қарақалпақ жырауы Дүйсенбай (1860-1913) тәрәпинен шығарылған нама.
101. Ерман напасы – Бухара қарақалпақлары арасында жасаған белгили Ерман жырау (1856-1910) напасы. Бул нама қайғылы үақыларды сөз еткенде айтылады.
102. Жийен жырау напасы – XVIII әсирде жасаған атақлы қарақалпақ жырауы Жийеннің атына қойылған нама.
103. Кемийек напасы – XVIII әсирде жасаған қарақалпақ жырауы Кемийектің напасы.
104. Таңатар напасы – XIX әсирде жасаған жырау напасы.
105. Сыбай (Субай) напасы – бул XIX әсирдин ақырында жасаған Сыбай жырау (1888-1921) дәрәткен нама. Бул напаның 3 варианты бар.
106. Шаңқай напасы – Бухара қарақалпақларының атақлы жырауы Шаңқай (1814-1884) дәрәткен нама. Оны «Шаңқәт жырау» деп те атайды. Бул напаның 2 варианты бар.
107. Нурабылла толғауы – бул атақлы Нурабылла (1852-1922) жыраудың толғауы.
108. Нурабылланың «Ылғал» напасы.
109. Пәлеке толғауы – XX әсирдин басында жасаған белгили қарақалпақ жырауы Пәлекенің (1845-1915) напасы.
110. Турымбет напасы – XIX әсирде жасаған белгили Турымбет жырау напасы.
111. Кепе жырау толғауы – бул нама «Я керим» напасы деп те атайды. Кепе жырау XIX әсирде жасаған белгили қарақалпақ жырауы.

112. Қанымгүл напасы – бул белгили қарақалпақ шайыр қызы Қанымгүлдин (1900-1928) авторлығында нама.

113. Бул напаның екінши вариантын «Гөр қыз» напасы деп атады.

114. Бийсенбай напасы.

115. Дилим напасы – XIX әсирде жасаған Дилим жыраудың (1855-1913) напасы.

116. Дадай напасы – XIX әсирде жасаған Дадай жыраудың напасы.

117. Ырза напасы.

Булардан басқа дәстанлардың дәстан қахарманларының атына қойылған напалар бар.

118. «Алпамыс» напасы.

119. «Ер Шора» напасы.

120. «Гүлнаршың» напасы.

121. «Ормамбет бий толғауы» напасы.

122. «Едиге толғауы».

123. «Гүлайым» напасы – «Қырық қыз» дәстанында Гүлайым батырдың сулыұлығын сүүретлейтуғын нама.

Жарқырайды өңиринің тумары,

Тарқағандай ер жигиттің кумары,

Усы жасларына келип Гүлайым,

Дүньяшың жүзине түсти хабары²³.

«Алпамыс» дәстанында Қыяс жырау пайдаланған напалар

1. Қоңыраттың елинде Байбәри менен Байсары дос болады. Олар бийперзент болады. Олар ақлай қуда болады. Қудадан бала тилейди. Олардың тилеги қабыл болады. Байбәри уллы, Байсары қызлы болады. Байбәри уллы болғанына той береді. Тойында ылақ ойыны болады. Ылақты Байсары алып қашады. Байбәри изинен кууып, оған камшы урады. Дәстанның конфликти усы жерден басланады. Ылақ ойынындағы атлардың жүриси намада берилген. Бул ылақ ойыны «Жолшы» напасы менен бериледи.

²³ Бул напалар қарақалпақ жырау напаларының барлығы емес. Булар жазыл алынған дәстанлардың белтеринен аты табылған напалар. Булардан басқа қаншама напалардың барлығын ескертким келеди. – С.Б.

Сол уақытта Байсары,
Ат белине минеди,
Көп жығынды аралап,
Ортаға кирип жөнеди.

2. Байбөринің қамшы урғанына Байсары қатты намысы келеди. Байсары қала, хаялына келип көшіу ойын айтады. Бул ойын “**Нама басы**” намысы менен береді.

Ха, кемпиржан, кемпиржан,
Ақылым болды менің лал,
Олжалар болғай дүнья-мал,
Бес-алты ауыз сөйлейин,
Сөзлериме кулак сал.

3. Көшіуге қызы Гүлпаршын, хаялы Алтыншаш қарсы. Хаялы Алтыншаштың Байсарыға «кошпе, бир ашыуыңды кой» деп жалыныуын “**Үйге кир**” намысы менен береді.

Болмай жүрер Баршынның тойлары,
Киси елинде, шарға болар бойлары,
Нашар бала жат журтларда ер жетсе,
Өз теңинен кемис болар ақыл-ойлары.

4. Байсары оларды тыңламай көшеди. Гүлпаршынның туған елди, құрдасларын қыймай жылап турып хошласқан ойлары “**Қайырым**” намысы менен бериледи. Шамурат жырауда “**Зар-зар**” намысы.

Қуулар ойнап, ғазлар жүзген коллерим,
Кийик, кулан тууып өскен шөллерим,
Әрман менен мен сенлерден айрылдым,
Хош, аман бол, Байсын-Қоңырат еллерим.

Лашын едим қанатымнан қайрылдым,
Жүйрик едим дойнағымнан айрылдым,
Хош, аман бол, Байсын елдің беглери,
Аспай-шаппай мен сенлерден айрылдым.

5. Байсары Қалмақ елине көшеди. Қалмақ ханы Тайшаханның алдына барады. Жасауға жер алады. Гүлпаршын Қалмақ елинде ер жетеді. Гүлпаршынның сулыұлығы қалмақларды таң қалдырады. Қыздың сулыұлығын “**Толқын**” намысы менен береді.

Тал шыбықтай тауланған,
Тауыс киби сайланған,
Қалың пишим қара шашы,
Мойнына оралған.
Ақ маңлай, бадам қабақлы,
Пистедей жуқа додақлы.

6. Гүлпаршынның хабарын Тайшаханға шопан Аман тақылдақ жеткізеді. Ол “**Келте**” толғау намысын айтады.

Гайыбана қойшыларың таласар,
Көрген адам туу сыртынан қарасар,
Сулыұлығын сизге баян әйлейин,
Қасы, көзи патшалыққа жарасар.

7. Қалмақлар Гүлпаршынның хабарын еситип, шопанынан баслап ханына шекем Гүлпаршынды алыуға өзін сайлайды. Таласыу басланады. Шопанлар, жасауыллар қыз ушын тартысты қойып, оны Тайшаханға бериуді шешеді. Усы тартыс, тынышсызлық “**Шаңқай**” намысы менен бериледи.

Ер жигитлер бирин-бири қыяма,
Бат ауызлар айтпай сөзин тыяма,
Хабарын айт Тайшаханға сол қыздың,
Ондай сулыу, шопанлар маңлайына сыяма.

8. Қоңырат Байсында Алпамыс ер жетеді. Ол қалыңлығы Гүлпаршынның атасы қызын алып Тайшаханның елине көшкенлигин биледи. Қалыңлығын алып қайтыу ушын ат, жау-жарағын алады. Құлтай баба оған ата-анасынан пәтия алып кетиуді нәсыйхатлайды. Бул “**Ноғайлы**” намысы менен бериледи.

Болма айтаман биймурат,
Мәртебең болғай сениң зыят,
Айтар атаң нәсиятым,
Атаңнан алғыл рухсат.

9. Алпамыс, Гүлпаршынды излеп жолға шығады. Ата-анасы, қарындасы Қарлығаш пенен хошласады. Бул **“Ағылым”** намасы менен бериледи.

Жайсыз жақтан жаўды қар,
Мәдет бергей бириўбар,
Аман болың көргенше,
Қалың енди аллаяр.

10. Алпамыс жолда. Қызыл кумның арасында қалмақ елине жол тартып баратыр. Ол Байшубар атына шөлистаннан жол тауып Гүлпаршынға жеткиз, деп жалынады. Батырдың усы атқа жалыныў кейпин **“Аўдан”** намасы менен береді.

Талап етип шықтым Байсын елинен,
Қаршығадай хәр ис келер қолыңнан,
Бул майданда өзиң тауып жол басла,
Өзиң жеткиз Баршынжанның кейнинен.

11. Алпамыс қалыңлығын излеп қалмақ елине жолда баратыр. Қалмақтың батыры Қаражан елин қорғап жолда жатады. Қоңыраттын батыры Алпамыстан қалмақтың батыры Қаражанның аты сескенеди. Аттың тынышсызланыўын **“Жортыўлы”** намасы менен береді.

Мақпалдан сайлап дорба илдим,
Кишмиштен сайлап жкем бердим,
Жеминди кашан кем бердим,
Не көрдиң қара ат, не кордиң?

12. Қаражан менен Алпамыс Қара таўдың үстінде ушырасады. Қаражан Алпамыстан жол сорайды. Қаражанның сөзи **“Алпамыс”** намасы менен бериледи.

Ийинис жарасқан тиллалы қалқан,
Көзлерине тар көринер бул жәхән,
Толық етип бул қалмақта көрмедим,
Қайсы журттан қиятырсаң жас уғлан.

13. Алпамыс Қалмақ елине жоқ жойтып қиятырғанын айтады. Бул **“Уллы зибан”** намасы менен бериледи. Бул намада көбинесе жаңа мағлыұмат, хабар бериледи.

Мен жылайман бир яр дейип интизар,
Байсын елде болғаным жоқ гүнекар,
Кеткен малдың мен бейнесин айтайын,
Алдында кетипти баслап қара нар.

14. Енди Алпамыстың Баршынды излеп қиятырғанын билип, Қаражан оған күш көрсетеди. Ол өзін Алпамыстан жоқары қойып оған **“қайт”** деп доқ урыўын **“Асырма”** намасы менен береді.

Таўларды теңселтер саўаш қурғанда,
Мың пәри боларсан семсер урғанда,
Басың саўға, қайт кейниңе қурымсақ,
Абырайың барда, жан өзиңде турғанда.

15. Алпамыстың Баршынды излеп қиятырғанын еситкенде Қаражан **“алсаң, өлтирип ал, Баршынды”** дейди. Еки батыр Баршын ушын күш сынасады, гүреседи. Бул **“Жанаяжан”** намасы менен бериледи.

Қаражан минди Қара атқа,
Алпамыс минди Шубарға,
Екеўи дағдың қарнында,
Кире берди ғайратқа,
Бир-бирине ат койды,
Ат кетинен қарады,
Бир-бирине ат айдап,
Жағаға қоллар салады.
Текелдейин тирести,
Қораздайын жулысты.

16. Қалмақтың ханы Тайшаханнан, батыры Қаражаннан Гүлпаршынды айттырып жаўшылар келеди. Жаўшылардың сөзи “Ылғал” напасы менен бериледи. Бул нама үстемликти, буйрықты билдиретуғын нама.

Ханға берсең қызыңды,
Алтын тахтка минсесен,
Хан атасы боласаң.
Ға, Байсары, Байсары,
Тезирек бергил хабарды,
Қызыңды қайсысына берсең.

17. Байсары қызының тәғдийрин қалай шешерин билмей албырайды. Қызынан ақыл сораиды. Байсарының усы албырау жағдайын “Шарбайт” напасы менен береди.

Қазан урған қызы гүлдей солыппан,
Ойласам, ерким жоқ бенде болыппан,
Ханнан, бийден жаўшы келди есигиме,
Қызым, не айтарымды билмей турыппан.

18. Гүлпаршынды айттырып жаўшылар Байсарыны албыратады. Байсары қызынан келесимин алыуға маўлет сораиды. Жаўшылар оған күш көрсетеди. Байсарыға жалғызлық келеди. Қапа болады. Байсары қәсте болып үйинде жатып алады. Атасының жағдайын түсінген Гүлпаршын оннан аўхал сораиды. Сол жағдайын “Келте зибан” напасы менен береди.

Биле алмадық басыңдағы дәўирди,
Оң жағыңнан ескен самал сәўирди,
Бунша неге жан баўырлап жылайсаң,
Атажаным, не йерлерің аўырды.

19. Гүлпаршын атасының жағдайын түсинип жаўшыларға жуўапты өзим беремен дейди. Бул “Қәнигүл” напасы менен бериледи.

Зыя-зулпым бестен таллап өрейин,
Әжелімди талайымнан көрейин,

Шықпа үйден еки бирдей алжыған,
Жаўшыларға өзим жуўап берейин.

20. Гүлпаршынның қалмақтан келген жаўшылардың алдына оларға жуўап беріуге шыққан келбети айрықша сүўретленеди. Бул жерде қыздың салтанат, әдеп-икрам менен жүрис-турысы, мәдениаты, кийими сүўретленеди. Бул “Гүлпаршын” напасы менен бериледи. Гүлпаршын басымды жарыста озғанға тигемен дейди. “Гүлпаршын” напасы бул жерде өзинен өзи туўылады.

Гилең лалы жаўхарлерден кийинип,
Айтар сөзин ол кеўилине түйинип,
Салланып шықтылар үйден Гүлпаршын,
Тоғыз жерде инам менен ийилип.

21. Гүлпаршын ушын жарыс басланады. Ат шабысына атлар жибериледи. Алпамыстың аты Байшубар бәйгиге қосылады. Байшубарды Қаражан минеди, баласы Досмухаммед Тайшаханның атын минеди. Қаражан баласына Алпамыстың атын оздырыўды айтқанда, ол тыңламайды. Қаражан баласын досты ушын өлтиреді. Бәйгиден Қаражан озып келеди. Бәйгиден озып киятырған Байшубардың үстинде Алпамысты емес, Қаражанды көрип, Алпамысты сорап турған Гүлпаршынның сөзин “Дийдар” напасы менен береди.

Зыя-зулпым бестен таллап өрилди,
Жат елдерде абырай колдан берилди,
Ярым минген Шубар аты көринди,
Бул бағыма қайдан қара тигилди.

Бул намада дийдарын көре алмай қалыў корқыныш берилген.

22. Гүлпаршын Байшубар аттан Алпамысты сораиды. Буну “Уллы зибан” напасы менен береди.

Шашгенемди әрман менен тарайын,
Нашар басым не күшлерге жарайын,
Тилиң болса сойлесеңо Байшубар,
Жалғыздың дерегин кимнен сорайын.

23. Гүлпаршынның Алпамыстың аманлығын билип кеуили тынышланады, енди Алпамысқа аты бәйгиден озып келгенине көз айдын айтады. Бул “Көз айдын” намасы менен бериледи.

Ат шапқан таудың шөллери,
Узақты қалмақ еллери,
“Көз айдын” айтпаға келип тур,
Көз айдын Байсын беглери.

24. Алпамыс Гүлпаршынды алып елине қайтады. Гүлпаршынның ата-анасын алып қайтыу үшін екінші рет қалмақ елине келгенде Тайшахан Алпамысты қолға түсириу үшін Мәстан кемпирди алдынан шығарады. Мәстан кемпир Алпамысқа «мен Байсын елинен Байбериниң қарындаслары едим, қалмақлар олжа етип алып кетти. Сениң хабарыңды еситип алдына шықтым», деп үйине алып кетеди. Усы жердеги Мәстан кемпирдиң сөзи “Айға шап” намасы менен бериледи.

25. Мәстан кемпир Алпамысты зинданға салады. Зинданда Алпамыс шопан Әшим кәл менен танысады. Әшим кәлдиң сөзин “Ерман” намасы менен береді. Бул асықпай айтылатуғын нама.

Ерким жоқтан мен соламан,
Қайғы-хәсиретте қаламан,
Атымды сорасаң Әшим таз,
Байсын Қоңыраттан боламан.

26. Алпамыс зинданда жатқанда Қаражан ізлеп барады. Алпамыс өзін ізлеп келген адамның ким екенин билмейди. Қаражан атын айтпайды. Излеп келген адамды таба алмай атырғандағы кеуил-кейипин “Толғау” намасы менен береді.

Әулийеге ат айтып,
Шыйығына тай айтып,
Қорасанға кой айтып,
Тилеп алған бизлерди,
Мунлы атам сенбедиң?

27. Алпамыс зинданда жети жыл жатады. Зинданнан Алпамыстың аты Байшубар шығарады. Байшубарды Қалмақ ханы Тайшаханның қызы Алпамысқа ашық болып шығарып береді. Алпамыс зинданнан шығып Тайшахан менен урысады. Бул урыстың қалай болғанын “Туұысқан ел” намасы менен береді.

Зинданнан шығып Алпамыс,
Ат белине мишеди,
Ат қуйрығын түйседі,
Бадаңа козди ақ сауыт,
Оң ийини кийеди.
Есабы жоқ қалмақтың,
Бир шетинен тийеди.

28. Алпамыс зинданда жатырғанда Құлтай бабаның оны жоқлап, түйелериниң изинде қиятырып қапалық кеуилин билдиретуғын қосығын “Дилим” намасы менен береді.

Ашылмаған бул дағларда гиялар,
Қызыл гүлге бұлбұл құслар уялар,
Қайтарарға белде дәрман жетпейди,
Хала-хала себил қалған түйелер.

29. Алпамыс зинданнан шығып Байсыңға келеди. Жети жылда өзгеристи көреді. Хаялын өзиниң қулы Ултан таздың алайын деп атырған тойының үстине келеди. Алпамыс Құлтай бабаның кийимин кийип, тойға өзін танытпай келеди. Ол Гүлпаршынның садыклығын билюу үшін өзін танытпай, оның менен айтысады. Бул айтыс “Хәў-жар” намасы менен бериледи.

Нийет еттим бир саямды салайын деп,
Қолдан келсе хызметинди қылайын деп,
Алыстан сапар тартып келип турман,
Келинжан, хал-жайыңды сорайын деп, яр-яр.

30. Ултанның жеңелери, ағайнлери тойда, маз-мәйрам. Гүлпаршынды Ултанның алайын деп атырғанына қуғанмысы. Ултанның жеңелери Ултаннан Алпамыстың өлгенине сүйинши, Гүлпаршынды

алып атырғанына сарпай сорады. Бул “Сайкалы” намасы менен бериледи. “Сайкалы” намасы ирониялық, мыскыллы сөзлерди бериуде пайдаланады.

Мелодиялардың мазмунын, орналасуу тәртібин эпостың мазмуннан бөліп алып қарау мүмкін емес. Хәр нама эпостың мазмунын тыңдаушыға жеткізіуде оның мазмуны сияқлы атқаратуғын хызметі үлкен. Дәстандағы сөз сияқлы хәр бир наmanın атқаратуғын ұазыйпасы бар.

“Зар-зар” намасы кеуілдеги қапашылықты, толғанысты берсе, “Толкын” намасы кеуіллі, буның менен я аттың шабысы, я батырдың гүреси, я қыздың сулыұлығын береді. Намалардың орнын алмастыруу мүмкін емес. Хәр бир нама усы белгилі бир ұазыйпаны атқарады. Дәстанның улыұма мазмуншың ашылуында намаларды орналастыруудың өзи әйісмнен киятырған дәстүр, өзіннің ишки заңына ийе илим екенін көриу мүмкін.

Усы илим хатқа түсірилген, изертленген емес. Ал, бул илимди үйрениу керек пе, ол бизге не береді.

Әлбетте, үйрсниу, изертлеу зәрүр. Биз ата-бабамыздың әйіемнен бери ислеп шыққан, өз әуладын жақсылыққа тәрбиялау ушын, хәр тәрешлеме жетилискен саналы әулад етип тәрбиялауда пайдаланған илими. Биз буган илимий көзқарастан қарауымыз, изертлеуимиз хәм бахалауымыз керек. Хәр бир дәстанда пайдаланылған намалардың орналасуу тәртіби және сол намалардың атқарылуы, намалардың шығыу тарийхы – бул бүгінге дейін дүнья илимине белгисіз болып келген бай, рухый, көркемлик дүньясы. Буның мазмуны, қушы дүньяның жети әжайып тарийхый естеликлеринен кемис емес. Бул әжайып дүньяны бүгінгі әуладқа түсіндирип бериу арқалы хәзирги заман адамының бүгінге дейін, бизиң ата-бабамыз жетистирген бай дүньяның ең әхмийетлисін санасына, рухына жеткіземіз. Ал, бул хәзирги заман адамының хәр тәрешлеме мәдениетлі, жетилискен кәмил инсан болып тәрбияланыуында айрықша хызмет атқарады.

Эпостың атқарылуы илим дәрежесине көтериу

Эпос қалай ауызеки атқарылады, оның қандай модели, формалары бар деген мәселе Европа фольклорында шешиле алмайды. Себеби, эпостың алтын дәуири оларда орта әсирде тамам болған. Бул мәселе Шығыс халықлары фольклорында, соның ишинде Орайлық Азия халықлары фольклорында шешиледи.

Эпос – фольклордың ең жетилискен жанры. Эпостың тексти түркий халықларында музыкасы менен бирге хәм музыкасыз тексттин өзи ауызеки түрде атқарылады. Мысалы, қырғыз эпосы «Манас», Якут олонхолары т.б. Қырғыз халық эпосы «Манас» 400 мың – 700 мың қатар қосық көбинесе музыкасыз атқарыушының жекке атқарыуында атқарылады. Адамзат тарийхында эпостың классик түрін берген греклердин «Илиада»сы қалай атқарылған, атқарыушы музыканы пайдаланған ба, ол илимде ашылмаған проблема. «Манас»таң көлеми бойынша еки есе киши Фердаусийдин «Шахнама»сы қандай намалар менен атқарылғаны белгисіз. Хинд халық эпосы «Махабхарата», «Рамаяна»ның неше қатар сөзден туратуғыны илимде белгилі, ал, оның неше нама менен атқарылуы сөз етилмейді. Бул мәселе французлардың «Роланд хаккында жыр», немецлердин «Нибелунг хаккында жыр» т.б. тийисли.

Дүнья халықлары эпосларының хәр түрлі ұақытта жазып алынған текстти аударма арқалы бизге жетти, ол тек тексти. Ал, эпос халықтың арасында жазба түрде жеткен, ауызеки жасауын тоқтатқан халықлар бар хәм эпос ауызеки түрде халық арасында жасап атырған халықлар бар. Жазба түрдеги эпостан гөре еле атқарылып атырған эпосты, изертлеу илимде әхмийетлі, себеби халық тәрешинен эпос ауызеки атқарыуға есапланған. Мине усы жерден эпостың тексти ғана емес, оның атқарылуының өзи илимнің және бир бизге белгисіз сырларын ашатуғын изертлениу керек әхмийетлі мәселе екенлиги көринеди. Енди, эпосты тири эпикалық процесс сыпатында жасауында және бир кеуил бөлинбей отырған мәселе бар, ол эпостың музыкалық жақтан атқарылуу формуласы, онда традиция хәм импровизацияның берилиуі мәселеси. Эпосы музыкасыз атқарылмауы халық – қарақалпақлар. Эпостың халық арасында жасауы бойынша түрлі профессионал атқарыушыларына ийе халық қарақалпақлар.

Бул, әлбетте, ата бабамыз дөреткен үлкен өнер, илим. Буны биз кеуил бөлмей атып өтип кетиуимиз керек пе ямаса илим сыпатында үйрениуимиз керек пе? Үйренгенде қалай үйренеміз? Буның бизге қандай әхмийети бар? Хәзирги қарақалпақ эпосында қара сөз бенен поэзия аралас келеди. Қара сөз ритм уйқасық пенен айтылады, қара сөздің өзи өзінше намада бериледи. Дауысты көтерип, түсірип, дауыс күтә пәс түсіп, және бирден көтерилип, диалогларда жырау дауысын еки түрлі етип өзгертип бериледи.

Қарақалпақ эпослары қахарманлық, ашықлық, ертеклик-фан-

тастикалық, социаллық, тарийхый болып бөлинеди. Усы жанрға бөлиниўдиң ишинде оның атқарылыў қәсийетине қарап емес, ал мазмуны бойынша бөлінген. Ал, атқарылыўы бойынша бунь ишине ашықлық дәстанлар ғана жыраў репертуарында емес, ал баксылар репертуарында, қобызда емес, ал дуўтарда атқарылады. Ал, қалған дәстанлар жыраў менен баксы репертуарында араласып келеди. Мысалы, тарийхый дәстан «Едиге» жыраў репертуарында, тарийхый дәстан «Дәўлетиярбек» баксы репертуарында болған. Баксы менен жыраўдың атқарыў өнери, намалары бир-бирине уқсамайды. Бул түркий халықлардың көпшилигинде бар «Алпамыс» дәстанының сюжети тоқтайық.

Хәр бир наманың пайдаланылыўы дәстанның мазмунын тыңлаўшыға терең жетилиўи ушын, қосықтың текстти, дәстандағы ўақыя, нама, оның атқарылыўы, наманың мазмуны, бәри бир-бирине жуўап берген жағдайда ғана халыққа дәстан толық түрде жете алған. Биз дәстанларды оқығанда бир тәрәпин ғана, сөзди, текстти билемиз, ал онда намалардың атқарылыўы, ол намалардың пайдаланыў орны, намалардың композициясын билмеймиз. Қарақалпақ дәстанлары көркем сөздин жыйнағы, болған ўақыяны сүүретлеўши шығарма емес, ол музыка мәдениятының жыйынтығы, ол өзінше театр, симфония, оркестри жоқ болғаны менен еки торлы қыя қобызда шертилип турған өзінше мың сан муқамына ийе, әййемги дәўир театры.

Намалардың орналасыў тәртибине сер салыш қарағанда, намалардың қойылыў тәртибинде дәстанның мазмунынан шығатуғын тәртибин көриўге болады. «Ат шабар» намасы аттың шабысын сүүретлейди. «Айға шап» намасы атқа, я батырға күш бериўде пайдаланылады. «Жанжан» намасы ўақыяны сүүретлейтуғын жерде, «Жети асырым» намасында ырғақ бир асырымнан жети асырымға шекем көтерілип айтылады. Бул нама қобинесе аттың шабысына, батырдың узақ жол жүрисине пайдаланылады. «Той баслаў», «Терме», «Узын толғаў», «Келте толғаў» намалары қобинесе дәстанда кирис бөлиминде пайдаланылады.

Жыраў намалары өзиниң вариантлылығы менен өзгешеленеди. «Ылғал» намасының төрт-бес варианты, «Шар бейит» намасының төрт варианты, «Сыбай» намасының сегиз варианты, «Уллы зибан» намасының он варианты, «Айға шап» намасының он варианты, «Терме» намасының «Толғаў» намасының бир неше вариантлары жазып алынған. Намалардың репертуарындағы вариантларының жасаўы.

ал вариантларды бир-биринен айырмашылығының неде екенлигин анықлаў бул музыка мәдениятының құтә жоқары дәрежеде раўажланғанынан дерек береді. «Алпамыс» дәстанын атқарыўшы ең ири қарақалпақ жыраўларында мына намалар көбирек пайдаланылады.

Есемурат жыраў	Қыяс жыраў	Өтенияз жыраў	Шамурат жыраў
Нама басы	Нама басы	Нама басы	Нама басы
Толғаў	Толғаў	Толғаў	Толғаў
Терме	Терме	Терме	Терме
Хей-яр	Хей-яр	Хей-яр	Хей-яр
Ылғал	Ылғал	Ылғал	Ылғал
Яр-яр	Яр-яр	Яр-яр	Яр-яр
Келте толғаў	Келте толғаў	-	Келте толғаў
Шанқай	Шанқай	Шанқай	-
Хәўжар	Хәўжар	-	Хәўжар
Яғлы бәхәр	Яғлы бәхәр	-	-
Ерман	Ерман	Ерман	Ерман
Жортыўлы	Жортыўлы	-	Жортыўлы
Жанажан	Жанажан	Жанажан	Жанажан
Шар бейит	Шар бейит	Шар бейит	Шар бейит
Орман бий	-	Орман бий	-
Ат шабар	-	-	Ат шабар
Дүйсенбай	-	Дүйсенбай	-
Жети асырым	Жети асырым	-	Жети асырым
Сыбай	-	Сыбай	Сыбай
Уллы зибан	Уллы зибан	-	Уллы зибан
Киши зибан	Келте зибан	-	Киши зибан
Ер Шора нама	-	Ер Шора нама	-
Айтуўар	Айтуўар	Айтуўар	Айтуўар
Айға шап	Айға шап	-	Айға шап
-	Толқын	-	Толқын
-	Айбатыр	-	-

Қыяс жырау репертуарындағы 29 наманьң 21 напасы басқа жырауда бар, төмендеги намалар өзгеше: «Жолшы», «Қайырым», «Ноғайлы», «Ағылым», «Аудан», «Қәнигүл», «Гүлпаршын», «Дилім», «Дилуар», «Қобызым», «Заманым», «Дунья», «Өтенияз жырау», «Тийер», «Ырза» (соңғы үш нама Қыяс жыраудың өзиниң намалары).

Өтенияз жырауда «Жийен жырау» напасы, «Туменбай» напасы, Нурабылланың «Ерман» напасы, Айтууардың «Ылғал» напасы, Жийен жыраудың «Шар бейит» напасы, Айтууардың «Жанажан» напасы, Айтууардың «Дадай» напасы, «Сыбан толғауы», Нурабылла жыраудың «Яббар» напасы, Кепе жыраудың «Ярман» напасы, Кепе жыраудың «Я керим» напасы, Кепе жыраудың жолы менен «Дауылбай» напасы, «Нурабылла» напасы, «Дүйсенбай» напасы, «Тийер», «Айымбет» барлығы болып 41 нама болса, соның 27 напасы басқа жырауда жоқ. Шамурат жыраудан 29 нама жазып алынған, соның 20 напасы басқа жырауда бар, 9 напасы өзгеше. Шамурат жыраудың «Шыназхан», «Пәлеке», «Шалқайма», «Тершығар», «Мақтанба», «Узын бел», «Хәуиж», «Шын асқан» намалары басқа жырауда көринбейди.

Улыұма бизиң қолымызда 130ға жакын жырау намаларының аты бар. Бул намаларға дыққат койып қарасақ, айырым «Ылғал», «Ырза», «Шаңкөт», «Хей яр» намаларының Кепе жырау жолы менен, Дүйсенбай жолы менен, Жийен жолы менен деп берилген 7-8 варианты хаққында сөз етиледі. Хәзирги заман адамы ушын бул варианттын айырыуға саўаты жоқ, бизге бәри бир сияқты.

Намалардың өзлерин бир-биринен айырыу, олар ортасында вариантларды айырыу ушын халық қаншелли дәрежеде музыкадан саўатлы болыуы керек. Ал, бизиң «Саўатсыз» деп жүрген қарақалпақ халқының музыка мәдениаты қандай жоқары раўажланғанлығы, бул дала театрында бир неше мыңлаған намалар, симфониялық оркестр сияқты бир неше муқам менен шалынған жоқары мәдениатты көремиз.

Қарақалпақ жырауы – халқымыздың ең әйемги дәуирде пайда болған және бир неше жүз мың жылларда қобыз арқалы бизге жеткен көркем өнердин айрықша бир түри. Жырау дәсташын жыршысы, атқарыушысы ғана емес, бул бизиң ескиден бар өнеримизди бизге жеткизиуши. Қарақалпақ жырауы – эпостың бизге қалай жеткенли-

гин көрсетиуши жанлы музей, энциклопедиясы ямаса адамзаттың әйемги цивилизациясынан жеткен естелик.

Биз түркий халықларының бир ағзасы болған қарақалпақ халқының жырауы хаққында сөз ете отырып, илимде кеуил бөлинбей киятырған, илимий әхмийети үлкен, тек ғана түркий тиллес халықлар фольклорында айрықша раўажланған эпослардың атқарыушылары, эпослардың музыкасы, атқарыу техникасын тюркологияның бир тарауы сыпатында изертлеуди илимнин ең әхмийетли тарауы деген шешимге келдик.

Биз халық өнериниң усы тарауының әхмийетин қарақалпақ жырауы арқалы көре отырып, улыұма фольклор изертлеу илиминде бул тарауды өз алдына илим дәрежесинде изертлеудин әхмийетин ортаға қоямыз. Эпосы музыка арқалы атқарылатуғын халықлар эпосын изертлеуде эпостың тексти менен бирге олардың музыкасын, музыкасының орналасыу тәртибин, ондағы әйемнен киятырған сөз бенен саздың бир-бириниң мазмунын ашатуғын дәрежеде сай келиу заңын үйренбей тұрып бул бай мәдениатты толық түрде изертленди деп айтыу қыйыш. Сонлықтан эпос музыкасы арқалы атқаратуғын халық эпосларын изертлеуде жыршы, ырчи, кайчи, жыраудың атқарыуы арқалы жеткен мийрасты фольклор изертлеу илиминиң бир тарауы сыпатында қараған жағдайда ғана илимде бул айрықша тарийхий шәраятқа қалиплекен өнердин түриниң мазмуны толық ашылады. Мысалы, жырау атқарған дәстан халықтың жәмийетлик турмысын сөз ететуғын өз дәуириниң ири эпопеясы, бир неше адамлардың тәгдийри, бир неше ўақыялар баслы қахарманлардың этирапына топланған, бир дәуирдин емес, бир-еки, үш әуладтың тарийхын сөз ететуғын роман сияқты, бул фольклорлық ойлау романы. Буида ўақыя фольклордың заңы бойынша сүўретленеди. Қахарманның қайгысын, куўанышын, гүресин, хәр түрли жағдайын сөз арқалы сүўретлеуге, сол сөзлерге жан беретугын екнши бир бай өнер – музыка, оны атқарыу өнери қосылады. Дәстанның мазмуны музыка арқалы тыңлаушысына және де терең жетиуи ушын жырау режиссерлық хызметин атқарады, яғный хәр бир намань өз орнында қойыу тәртиби, бул шығарманы сахналастырған режиссер сияқты, қайғылы жерде қайғылы нама, күлкили жерде күлкили сүўретлеуге қолайлы нама, қахарманның хәр бир кеуил кейпин бериуде мазмунына жуўап беретугын нама пайданылады.

Дәстанда ўақыя белгили бир избе-из сюжет пенен берилин қоймай, сол ўақыя белгили бир композицияға қурылған намалар менен бериледи. Хәр бир дәстанның намасының қурылысына қарасақ, ол өзінше бир қурылған басланыўы, раўажланыўы, өзинин ишки заңына ийе, тамамланыўы бар қурылыс ансамблине уқсайды. Хәр бир дәстанның басланыўы «Той баслаў», «Толғаў», «Терме», «Келте толғаў» намалары менен басланады. Дәстанда ўақыяға кирисип, оның хәр бир бөлимин де ўақыяның раўажланыўы, мазмунына қарай намалар пайдаланылады. Мысалы, «Ат шабар» намасы аттың шабысын сүүретлеген жерде, «Уллы зибан», «Келте зибан» намалары батырдың кеўил-кейпин бергенде, «Толкын» намасы қызлардын келбетин сүүретлегенде, «Көз айдын» намасы қутлы болсын айтатуғын жерде т.б. пайдаланылады.

Намалардың пайдаланыў орнында халқымыздың тарийхий раўажланыў жолы, миллий өзгешелиги, социаллық жағдайы, үрпәдети, бизиң жасап отырған тәбият шәраятымыз сәўлелениўин тапқан. «Ат шабар», «Жортыўлы», «Жолшы» намалары шарўашылық пенен шуғылланыўдан «Асырым», «Жети асырым» намаларында қарақалпақлар жасаған кең даланың белес-белес асырым жерин сүүретлеўден келип шыққан.

Усы намалардың орналасыў модели барлық дәстанда бирдей пайдаланылмайды, хәр бир дәстанның мазмунына, жанрына қарап намалар пайдаланылады. Мысалы, «Алпамыс» дәстанындағы кайғылы ўақыясын сүүретлегенде пайдаланылған нама «Едиге» дәстанында пайдаланылмаған. Намаларды пайдаланыў, орналастырыў тәртиби де өз традициясы менен иске асырылған.

Буның сырын ашыў, әлбетте, ата-бабаның дәреткен үлкен илиминиң сырын ашыў деген сөз. Биз бүгинги күнге шекем дәстанлардың текстин фольклортаныў илиминде, музыкасын искусствотаныў илиминде изертлеп бул бай өнерди терең үйрениўде сайыз, натуўры қатнас жасап келдик. Жыраў репертуары, атқарыўы, намалар текстинен бөлек алып қараўға болмайтуғын өзінше өнер. Жыраў атқарған дәстанлар толық түрде оның атқарылыўын бирге қараған жағдайда ашылады. Сонлықтан жыраў репертуарынан жазып алынған дәстанларды сөз ететуғын илимий жұмысларда оның намаларының орналасыў тәртибин изертлеўдиң бирге алып барылыўы шәрт. Бул бир-биринен айырылмайтуғын өзінше өнер. Сонлықтан биз фольклортаныў тараўын ашып, дәстанлардың атқарылыўын илим дәрежесине көте-

риўимиз хәм буны дәстанларды изертдеген жұмысларды тексти менен бирге изертлеўди шәртли принцип сыпатында қойыўымыз керек. Буның сырын ашыў, оны түсиниў, хәзирги жасларға түсиндириў, бизиң ата-бабамыздың бизге шекем жеткен мийрасын тарийх күнделигинен жоғалыўына жол қоймаў, оны қәстерлеп, көз қарашығындай сақлап қалыў – бизиң ўазыйпамыз.

Түркий тиллес халықлар эпосларын үйренгенде эпос намаларын музыкалық жақтан безелиўин, наманың орналасыў тәртибин үйрениўимиз, буны тюркология илиминиң ең әхмийетли тараўы етип қойыўымыз, илиминиң бул тараўын пән сыпатында оқыў орынларында оқытыў, сабақлықлар, қосымша қураллар жазыў, фольклортаныў илиминде буны өз алдына кәнигелик сыпатында қараў фольклористика илиминиң алдында турған тың проблема болып есапланады.

«Қарақалпақ жыраўы» бул өз алдына термин

Дүньяда неше әсирлер бойы кәлиплескен хәр бир халықтың эпосын атқарыўшылардың өз алдына термини бар. Мысалы, «олонхосут» дегенде бул якут олонхоларын музыкасыз атқарыўшыны түсинемиз. Якут эпослары музыкалық инструментсиз, олонхосуттың даўысы менен атқарылады. Ал, қырғыз халқының гигант эпосы «Манас»ты атқарыўшыны «манасчи» деп атайды. Бунда музыкалық инструмент пайдаланбайды, «манасчи» өзиниң артистлик атқарыў өнери менен атқарады. «Бахши» бул өзбек, түрикмен халықларында эпос жыршылары. Ал, жыраў қазақ, қарақалпақ халқы фольклорында эпос жыршылары деп айтылады. Жыраў термини бул еки халықта эпос жыршысы ретинде айтылғаны менен қарақалпақ жыраўы қазақ жыраўына уқсамайды. Қазақ фольклорында жыраў термини XIV-XV әсирдеги Қазтуўған жыраў, Шалкийиз жыраў, Доспамбет жыраўға пайдаланылды, ал сол жыраўлар эпосты қалай атқарды, бул жағы белгисиз. XIX әсирге келгенде қазақ фольклорында эпос жыршылары жыршы, жыршы-ақын, термини менен айтылатуғын болды. Бул дәўирдеги қарақалпақ жыраўының жәмийетте атқарған хызмети қазақ жыраўлары менен бирдей. Жыраў – бул жәмийеттиң трибунасы, жыраў – патшаларды халық пенен байланыстырып отырған ақылгөйи, жыраў – урыста әскерлерди руўхландырыўшысы және қолына қурал алып саўашқа түскен жаўынгери. Ал, оннан берги дәўирге келгенде жыраўы сөзи қарақалпақларда пүтини менен өзгерди. Қазақ эпосларын жыршылар,

жыршы-акынлар жырлайтуугун болса, каракалпакларда жырау кахарманлык дастанларды айрыкшы тамакты кырып, гуркиреген дауысы менен жырлайтуугун жыршысы болып калды. Каракалпак жырауы өзинин жанрын аныклап алган, өзинин мелодияларын тапкан, профессионаллар болды. Каракалпак жырауы – тек гана кахарманлык дастанларды кобызда, жер жэхэнди айрыкша гуркиреткен дауысы менен аткаруушы.

Усы жерде жырауы бар халыктар фольклорындагы бул сөздин мазмуну менен каракалпак фольклорындагы мазмуну бир- бирине жақын келмейтуугун айырмашылыгы бар екенлиги түсиникли. Сонлыктан фольклористика илимине «каракалпак жырауы» деген терминин киргизиу акылга мууапык деп есаплаймыз. «Каракалпак жырауы» дегенде исни түсинемиз?

Каракалпак жырауы – дастанды кобызда (репертуарында бир жүз отызга жақын мелодия бар) эпосты тамакты кырып гуркиреген дауысы менен тек кахарманлык эпосларды гана аткаратуугун жыршы. Мысалы, жырау аткарган дастан халыктын жэмийетлик турмысын сөз ететугун өз дәуиринин ири эпопеясы, бир неше адамлардын тэгдийри, бир неше уақыялар баслы кахарманлардын этирапына топланган, бир дәуирдин емес, бир-еки, үш әуладтын тарийхын сөз ететугун роман сияклы, бул фольклорлык ойлау, фольклорлык көзкарастың романы. Сонлыктан бунда кахарман уақыя хәр түрли жагдайда сүүретленеди.

6. КАРАКАЛПАК ХАЛЫК ОЙЫНЛАРЫ

Турмыс, уақыт өзгериуи менен салт-дәстүрде өзгерип турады. Бул тәбийий. Бирак, совет хукимети халыктын әйемнен киятырган көпшилик салт-дәстүрин “жаңа заман”га ылайык емес, совет жаслары бурынғы заман дәстүрин пайдаланбауы керек, деген мәселени койды. Жаңа заман дәстүри кандай? Жаңа заман жаслары жаңаша кийиниуи, жаңаша жасауы керек. Жаңаша жасау ушын арақ ишиу, папирос шегиу, арақ ишкизип комсомолга алган фактлар болды. Бунның ақыбетинде жаслар бас қоспасы тек гана алкогольлык ишимлик пенен белгиленди, ишиушилик мектеп жасынан баслап, ақ сакаллы ғаррының турмысына терең сиңип кетти. Алкоголизм тууылып атырган балаларга, келешек әуладқа ең қауәтерли қауип болып калды.

Хәзирги жаслар дем алыс уақытын қалай откизеди? Олар ушын көбирек ең баслы байрам – тууылган күндер. Ал, тууылган күндер қалай өтеди?

Столға барлык кымбат бақалы тағам қойуу, кой сойуу, арақ, коньяк, неше түрли шет ел маркасындағы спиртли ишимликлер койылады. Стол басына жыйналган жасларга бас нәрсе тостлар айтыу, тост айтқан адамға хурмет рюмкадағы арақта тургандай түсинеди, айтылган тостқа ишиу басланады. Тост айтқан адам өз сөзин жерге таслаттырмай қадағалап отырады. Мысалы, стол басында 30 адам жыйналса, 30 тост айтылады. 30 рюмка ишиу керек. Бул компанияға кирген адам мәс болмай шығыуы күтә қыйын, олар хәр күнди де усылай өткизиуи мүмкин. Себеби, 40 адамның тууылган күни болады. Ишиу, жеу, ойнау, тост айтыу. Әзиз халқым, Усы бизге керек пе? Бул санасызлык емес пе? Ал, сол жаслардың рухый жақтап жетилисиуи, акыл-ой, сана жағынан бир-бири менен жарысы бунда көзде тутьлмаған. Бизин ата-бабамыз жаслардың отырыспасында акыл жағынан жетилисиуин көзде тутқан. Токтап турып ойланасаң. Бул қалай болды? Жаслар мына турысыңыздан сизлердин жагдайыңыз қалай болады? Бул тек жаслардың ушырасыуы ишимликсиз өтиуи мүмкин емес, хәтте еки жигит ушырасса бир шийше ашылмаса болмайды. Буған хаял-қызлар да қосылады. Ишиудин соңы жәнжел, төбелес т.б. семьяның бузылыуы, ата-ананың, балаларының, хаялының көз жасы, азаплы турмыс басланады. Арақ бизин турмысымызга терең сиңип кеткен. Бизлердей болып хеш бир халық ишпейтуғындай. Тойдың бәри арақ пенен аткарылады, отырыспақ, қонаққа баруу, тууылган күндер бәри арақсыз өтпейди. Биз көп балалы халықпыз. Бир үйде 10 адам болса, бәринин тууылган күни берилип досларына дастурхан жайылады. Дастурханда жейтуғын заттан арақ басым болмаса болмайды. Бул өзинин үйинде, ал сенин неше достың болса, оларға да барыуың керек. Сонда бизин жасларымыздың күни тууылган күннен бос емес, ауызы арақтан кетпейди. Усылай кете беремиз бе, я жасларга акылымызды айтып оларды ойландырайық па? Жаслар – халқымыздың келешеге. Ал, халқымыз, бизин ата-бабамыз өз әуладын қалай тәрбиялап келген екен? Тарийхтын қатал соққыларында, жаугершилик, көшип-қоныуларда жоқ болып кетпей, өзинин миллийлигин сақлап, дүнья таң қалатуғын әжайып искусство өнерин дөреткен халықпыз, усындай жагдайда бизин ата-бабамыз жасларды қалай тәрбиялады, бурынғы жаслар дем алыс уақытларын қалай өткизди, ата-баба тарийбесинен үйрениуди бир ойланып көрейик, деген мәселе турады. Бизин ата-бабамызда жаслардың дем алыс уақыты ушын кандай ойышлары болған? Каракалпакларда халық ойышлары бар ма?

Қарақалпақ халық ойындары әйемгі дәуірден сағасын алады және ол халықтың ақыл-ойының жемісі болғанлықтан олардың хәр бирінде халық творчествосының қатнасы бар. Халық ойындарын екі түрлі: тиккелей физикалық күшти сынау үшін хәм ақыл-ойдың дәрежесін сынау үшін өткізген, әйемгі греклер Олимп тауында күшлилердің жарысын өткізсе, бизің ата-бабамыз да Окстің екі бойындағы кең далада өзіннің түрлі халық ойындарының жарысын өткізген. Қарақалпақлар халық ойындарына айрықша кеуіл бөлген. Дүнья халықлары қабыл еткен олимпиада ойындарының барлығы дерлік бизің халқымызда болған. Мысалы, хоккей – хаңгалақ, гир тас ылақтырыу – ак сүйек, бизде тастың оршына ири малдың сүйегі пайдаланылған, жууырыу, секириу, найзаласыу, гүрес, алтын қабақ атыу, шүй тасламақ т.б.

Қарақалпақ халық ойындарының көпшилиги физикалық күштиң жарысына салыстырғанда, ақыл-ойдың жарысына қурылған ойындары күшли болған. Өткір ой, жүйрик тил жарысына қурылған ойындар, яғный ой олимпиадасы күшли рауажланған. Бул шаруашылық пенен шуғылланған көпшилик түркий халықларда бай түрине ийе. Бул сөз жарысын “Айтыс” дейди, және интеллектуал зийреклик жарысына қурылған оның бир неше түрін қарақалпақ халқы ислеп шыққан.

Айтыс – буны ойын деуге бола ма? Айтыс – сөзлердің жарысы. Ол фольклордың бир жанры. Соның менен бирге, бул интеллектуал ақыл-ой жарысына қурылған. Бул талант, зийреклик, сөз жүйриклиги жарысы. Усы жағынан оны интеллектуал ойыны десек болады. Айтыс – хәзирги турмыста аз пайдаланғаны себепли, бизде жоғалып баратырған жарыстың түри.

Усы интеллектуал ақыл-ой жарысына қурылған ойынның бири жууап айтыслары. Бул айтысқа қарағанда қурамалы. Бунда айтылған сөздің бәрқулла астарлы мәнісі болады. Қарақалпақларда бул ойын қәлиплескен, өзіннің профессионал атқарушыларына ийе болған. Бирак хәзир бул ойын пүткіллей жоғалып кетти. Жууап айтысының профессионалларын “жууабый” деген. Жууап айтыслары кобинесе қыз-жигитлер отырыспасында болған.

Ауылдың жигит-қызлары тойларда, той болмаса да, басқа уақытта өзлери бир-бирине хабар берип, бир үйди белгилеп отырыспа қылған. Отырыспада жигитлер бир тәрәпте, қызлар бир тәрәпте отырады. Жигит өзіннің қәлеген қызын сынау үшін бир кесе чай ұсынады. Сол бир кесе чайды қыздың барып алыуы, орнына отырыуына

шекемги аралық сыналады. Қыз сынын бузбастан, әсте баязий турын жигит кесесін алып, кейін шегинип орнына отырыуы керек. Чайды тисинің арасынан әсте ишеди. Болған соң қайтадан сол жүриси менен апарып береді. Бул отырыспада сынын бузбай атқарып шығыу үшін қатты шыдамлылық, сабырлылық талап етилген. Бул тәртип сабырлылыққа, адамды шыдамлылыққа тәрбиялау мектеби. Отырыспаға қатнасыу үшін қызлар неше күнлер таярлық ислеген. Бир түнди сынын бузбастан, бир дизде отырып шығыу үшін қызлар таярланған. Егер қыз отырысын бузса яки жөнсіз күлсе, сөйлесе, ол қызды тәрбия көрмеген деп қаралаған. Соның үшін қызлар отырыспада отырысын бузбай, сынын бузбай, созин, күлкисін, қарағанларын бузбай азанға шекем отырып шығыуы керек. Жигитлерде де тәртип талап етиледі. Жигит те отырысын бузбауы, жөнсіз сөйлемей, жөнсіз күлмей керек. Жигит кесени өзи қәлеген қызына береді. Басқа бирейдің қәлеп жүрген қызына кесе бериуге рухсат жоқ. Жигитлердің сөйлеген сөзи сынаққа түседі. Қыздың орнына қыз жеңгеси сөйлейди. Айтыс-жууап усы жерде қызады. Бунда ақыл-ой, зийреклик жарысы басланады. Сөз қуры айтыла бермейди. Хәр бир сөздің тоқсан лийкени бар, отырыспада сөйлегендей сөз табуу үшін жигитлер каншама таярлықта жүреді. Оны ата-анасы, ағайинлери болып таярлайды. Ақыл, зийреклик, даналық талап етиледі. Бул жасларды излениуге мәжбүрлейди. Усындай отырыспа қыз, жигитке көп нәрсе береді. Айтыс-жууапта бурыннан айтылып жүрген сөзлер хеш айтылмаған, хәр бир отырыспада айтылатуғын сөзлерге жаслар каншама таярланып келген. Жууабый хаялларды, жигитлерди жаллап қыз-жигитлер өзлеринің абыройын көтериу үшін айтыстырған. Бул зийреклик жарысы. Зийреклик жарысында хәмме уақыт аты шыққан дилуар, зийрек, билимли жаслар жарысқа түседі. Усындай отырыспаларда хәр екі тәрәп сазенделерди, қосықшыларды алып жүрип жарыстырған. Қарақалпақларда сазенделик ең кең таралған өнер болған. Қарақалпақтың хәр бир үйинде дуутар болған, жигитлери сазенде болған. Сазенделер биринен соң бири халық намаларын шертип жарысқан.

Айқулаш

Бизин жоғалған жаслар ойындардың бири Айқулаш ойыны. Айқулаш ойыны түркий тиллес халықлардың биразында бар. Мысалы, Тува халқында буны “Ойтулаш” деп атайды. Тува жасла-

ры бул ойынды пайдаланбауы ушын 1929-жылы Тува халык революциялык партиясы, революциялык жаслар шөлкеми карар шыгарып, хэмме жерде бул ойынды ойнау кадаган етилген. Ойын умытылып кеткен. Бирак Тува интеллигенциясы өз халкының мүлки болган, бул ойынды көрген, еситкен адамлардың ауызынан жазып алып өз алдына китап етип шыгарды (Монгуш Кенин-Лопсан. Ойтулааш. Кызыл, 2004).

Тува Ойтулаашы менен каракалпак Айкулашы ортасында айырмашылык жок. Екеуи де бирдей, кеште жаслар айдың жагтысында ауылдың сыртына шыгып ойнайтуғын ойын. Бул ойын жаслар ушын бир-бири менен танысуу, пикирлесиу, түсинисиу, өз өнерин корсетиу ушын керек. Және өзлериниң ишки дебдиулерин шыгарып, еркин ойын-зауык куратуғын ойыны. Жаслар кештиң болууын асыга күтеди. Ойын болатугыш жер белгиленеди. Ойынга тек кыз-жигитлер емес, кыз женгеси, үйленген жигитлер де барган. Кыз-жигитлер косык айтысады, ақ сүйек таслап ойнайды, жумбак айтысады.

Айкулаш – жасларды шыдамлылыкка, тәртипке үйрететуғын ойын. Ойынның тәртиби бойынша кыз-жигит өзин тутып билиуи керек. Бул ойын жасларды зийрекликке, руухый тазалыкка үйретеди. Айкулаш ойынына шыккан кыз-жигитлер косык айтады, саз шертип кеуилин көтереди. Айкулашқа шыккан жигитлер кызларды кызганып төбелесиу, ойынды бузыу мүмкин емес. Ойынды бузган адам ойынга косылмайды.

Биз радио, тедевидениеден ҳазирги заманның ойыны ретинде хәр түрли жарысларды КВН, интеллектуал ойыны х.т.б. көремиз. Ал, бизиң ата-бабамыз бул ойындарды әйемги замандарда ойлап тауып ойнап келген хэм бизиң ата-бабамыздың ойыны ҳазиргиге салыстырганда мазмунлырак хэм кызык. Сонлыктан, бул ойындарды шөлкемлестиргенде биз ата-бабамыздан үйрениуимизге туура келеди. Хәр бир халык ойыны халык творчествосының, талантының жемиси. Бул әлбетте, халықтың таланты, ақылы, философиялык ойларының хәрәкетке келтиретугыш куралы болган, халык ойындары да – халык творчествосы. Себеби, халықтың хәр бир ойыны үлкен жәмийетлик, тәрбиялык, философиялык ойды жүзеге асыруу хызметин аткарған. Көшпели турмыста жасаған халықларда ойынның түрине шаруашылықта пайдаланатуғын хайуанларды көбирек пайдаланган. Ат шабысы, атта найзаласыу, кылышласыу, пәнже урысыу, көкпар ойыны, қошкар урыстырыу х.т.б..

Бизиң ата-бабаларымыз бос уақытында хэммеге белгили шатыраш «шахмат» ойыны менен бирге тоғыз кумалақ ойындарын ойнаған. Шахмат олимпиада ойынында бар, тоғыз кумалақ умытылып кетти. Бул ойын бизден басқа түркий халықларда, әсиресе шаруашылык пенен шугылланған қазақ, хакас, ногайларда болган. Карачай-Черкесия Республикасының Черкесск қаласындағы “Ногай дауысы” газетасы бетлеринде тоғыз кумалақ ойыны хақында оқыу сабақлары алып барылады. Ал, Қазақстанда тураклы түрде бул ойын бойынша жарыс өткизиледи.

Түркий халықлардың ата-бабалары ойнаған бул ойынға кызыгыушылык шет елде күшли. Америкада Аляска университетинде тоғыз кумалақ ойыны үйрениледи. Лондонда тоғыз кумалақ ойынына арналып, хәр жылы жарыс өткизиледи. Лондонда халык ойындарының музейинде тоғыз кумалақ бар. Германияда “Тақта ойындарының экзотикалык дуньясы” атлы тоғыз кумалақтың ойнау тәртиби хақында сөз еткен китап шықты. Бул ойын интернет бетлерине түсирилип пүткил дуньяға тарқатылып атыр.

Хош, олай болса бизиң ата-бабамыз ойнаған бул ойынның сырлары қандай? Хәзир бул ойын хақында түсиник бизде улыуа жоқтың есабында. Бирақ, информаторлардың айтыуы бойынша, бул ойынды көбинесе ер жеткен жигитлер, ақыл тоқтатқан адамлар ойнаған. Каракалпакларда бул ойын кеште, адамлар дем алған уақытында ауылдың жигитлери жыйналып, далада я үйде ойнаған. Ойынды бир күнде тамамлай алмай, бир неше күнге созылған. Ойынның тәртиби шахмат сиякы, көп ойлауды, ақыл ойды, санауды, хәр бир жүрисин санап, хәр бир санның бир-бирине косылыуынан санлардың қатарының бузылыуы, улыуа ойнаушыдан үлкен математикалык билимди, логикалык ойлауды талап ететугыш ойын.

Ойын қалай ойналады? “Тоғыз”, “тоқсан” саны каракалпак фольклорында ең кийели сан. “Тоғыз тоңкылдақ, бир шиңкилдек”, “тоқсан ойдың торабы”, “тоғыз дегенде не жаман, төресин бузған бий жаман” т.б. Тоғыз кумалақ ойынының тәртибинде шаруашылықтың заңы соның менен бирге дала халқының урыста қолланған тәсиллери, шаруа халықларының малды көбейтиу тәжирийбеси пайдаланады. Тоғыз кумалақ ойынында тоғыз шанак хэм бир қазан теңдей еки тәрәпте бола-

ды, сонда 2 қазан, 18 шанақ болады. Хәр шанаққа тоғыздан қумалақ салынады, сонда ол бәри 162 қумалақ болады. Еки тәрәп бир-бирине қарсы усы шанақтағы қумалақларды жумсайды. Қумалақ қалеген шанақтан биреуі қалдырылып, қалғаны шанақларға биреуден салынады, ойын оннан солға қарай жүриледі. Биреуиниң қалдырылыуы шаруа халықларда малдың туқымын жоғалтпау заңына байланыссы, соңғы биреуі туқымды дауам етиуге қалдырылады.

Бизиң ата-бабамыз барлық нәрсениң ең соңын пайдаланып, ыдыстың түбин қағыуды жаманлыққа алып келеди деп үйреткен. Соңлықтан “жоқ” деген сөзге қарақалпақлар қатал қарайды, балаларына айттырмайды. Себеби, ата-бабамыз хәмме нәрсени тек “бар” деп айттыуға бағдарлайды. Қазандағы аўқаттың да бир қасығын аналарымыз узақтан үйге жете алмай қиятырған қудай қонақ жолаушыға қалдырады. Бул ата-баба дәстүри. Шанақта биреуін қалдырыу ұсыннан келип шыққан.

Жүрис гезек пенен болады. Соңғы қумалақ қарсы тәрәптиң тақ санлы қумалағы бар шанаққа түссе, сол шанақтағы қумалақты сиз өз қазаныңызға саласыз. Ал, тоғыз қумалақ ойынында “атсырау” деген усыл пайдаланады. Бул жау келгенде дәслеп оған қарсылық көрсетпей оннан қашыу усылы пайдаланады. Қарсы тәрәп өз қумалағын қалегенинше сизиң шанақларға салып атыр. Бирақ, бир жерде оның шанағындағы тас екеу болып қалады, сол екеу болған шанаққа сиз бир тас салып үшеу етип өз қазаныңызға бәрин саласыз. Сол шанақты сиз ийелейсиз. Ойынның ақырына дейин ол шанақ сизики, оған түскен қумалақты өз қазаныңызға сала бересиз. Ойынның соңында 162 қумалақ екиге бөлинип, ким қазанына көп қумалақ топласа, сол жеңеди. Бул ойында санлар, цифрлар гүреске түседі. Қарсылас қайсы шанақтан басласа, неше қумалақтан шанақларда болыуы кереклигин ойнап отырған адам билип, есаплап отырыуы керек. Ойын барысында санларды тынбастан қосып, алып, бөлип, көбейтип олардың барған орны улыуға санлар менен қатнасы есапланып отырады. Бул адамда үлкен логиканы, алдағы болатуғын ўақыяны болжап билиуге, бизнеслик ойлауға үйретеді. Бизнес, сауда қатнасы, шаруашылық пенен шуғылланған қарақалпақлардың ата-бабасы экологиялық қыйыншылыққа байланыссы кошпели турмыстың хәм отырыкшы турмыстың сауда қатнасықларын өзине қабыл еткен халық.

Тоғыз қумалақ ойыны бизиң ата-бабамыздың жау келгенде сақла-

ныу, қандай көп жау келсе де оларды аңсағ жоқ етиу тактикасына үйрететуғын, әуладты бизнеске, алдында болажағын, келешегин ойлауға үйрететуғын ойын.

Қарақалпақларда адам баласы санап, ойнап билгеннен баслап қартайғанша ойнайтуғын ойышларының түри бар. Бул ойынның түрлері өз алдына изертлеуді талап етеди.

Ақ сүйек ойыны

«Ақ сүйек» ойыны – ең ески ата-бабаларымыздың ойыны. Бул Шығыс халықларында бар, ең әйемги дәуірде пайдаланған ойындардың бири. Хинд халқының «Махабхарата» эпосында да ақ сүйек ойыны айтылады. Демек, бул ойын дүнья халықларында әйемги дәуірден бар. Бул жаслар кеште ойнайтуғын ойын. Ойынға малдың жилик сүйегі пайдаланылады. Жигит-қызлар еки топқа бөлинеди. Өзлериниң «хан»ын сайлайды. Биринши топ пенен екінши топ қолларына қумалақты жасырып, биринши болып ким сүйекти ылақтырыуы керек, соны белгилейди. Сүйекти топтың ишиндеги ең күшлисиді ылақтырады. Сүйекти қай жаққа ылақтырғанын көрмеу үшін хәмме көзін жауып турады. Тәртипте бузған ойыннан шығарылады. Сүйек шөпликтің арасына ылақтырылады. Шәрт: ким сүйекти бурын табыуы керек. Сүйекти тапқан адам оны ханға әкелип бериуі керек. Сүйекти бурын ташқан тәрәп утқан болады. Шәртти утқан тәрәп утылған тәрәпке айтады. Шәрт бойынша, ойынға қатнасқанларға дастурхан жайып чай бериуі, ямаса олардың хәр бирин аркалап белгилеген жерине апарыуы ямаса қосық айтып бериуі т.б.

Ойынның екінши түрінде ақ сүйекти ылақтырыуға еки тәрәп жарысады. Ким қанша узаққа ылақтырса, сол жеңген болады.

7. ҚАРАҚАЛПАҚ КАЛЕНДАРЫ

«Календарь» сөзи латынша «қарыз кітабы» деген сөзден келип шыққан. Әйемги греклер қарызын алатуғын күнді белгилеу үшін бул сөзди пайдаланған. Ал, әйемги римликлер бәхәрдің биринши айын «жана жыл» деп белгилеген. Марс – барлық тиришиликтің басланыуы сөзинен март сөзи келип шыққан, екінши ай апрель –

априлис, яғный ашылыў, үшінши ай майус – Май қудайының аты қойылған, төртінши ай аспан қудайы Юнонның атына июнь қойылған. Қалған айлар орналасыў тәртибине қарай қойылған.

Ал, бизиң ата-бабаларымыз ше, олар жылды, айды, күнди қалай белгилеген? Өз календары болған ба? Әлбетте болған. Шарўа халық қара үйдиң түңлигинен аспандағы жұлдызлардың жүрисиң бақлап тәбиятта қандай өзгерислерди бақлап отырған.

Биз әйемнен бери тәбият пенен бирге жасаған, оның менен тиллесип отырған халықпыз. Дийханшылық, аңшылық, шарўашылық, өнерментшилик бизиң ата-бабамыздың қасиби болған, бул қасиплердиң барлығы тәбият пенен байланыслы. Олар тәбияттың күнлик, хәптелик, айлық, мәўсимлик, жыллық өзгерислерин, хәр бир күннен соң қандай күн қсетуғынын, хәр бир айдан кейин қандай ай, күнниң нурынан, айдың туўылыўы, жұлдызлардың қубылыўынан тәбиятта қандай өзгерислер болып отыратуғынын, малға, еккен егинине, туўылған балаға қандай өзгерис әкелетуғынын билген. Оларда астрономиялық билим менен бирге гидрометеорологиялық билим, олар ортасындағы қатнастың математикалық есап бойынша белгиле бир нызамға қурылғанлығын, жердиң географиялық жайласыўы менен бәрин алжаспай есаплаған бай тәжирийбе болған. Тәбияттың, ўақыттың, жердиң бири-бирине қатнасын математикалық жақтан есаплап шыққан, он еки айдың зодиак белгилерин турмыс тәжирийбелерине сүйенип отырып есаплап шыққан. Онысыз шарўа менен дийхан жасай алмас еди. Қарақалпақлар барлық түрки халықлары сияқлы жылды өзлери жасаған Орайлық, өзин қоршаған тәбият пенен бирге белгилеген. Жылды он еки айға бөлген, он еки ай бир жыл, он еки жыл бир мүше деп қараған. Бир жылдағы он еки айға қарақалпақлар өзлеринше ат қойған. Оны түрки халықлары менен салыстырып қарағанда бираз өзгешелиги бар. Төменде хәзирги григориан календары менен бирге бизиң ата-бабаларымыз пайдаланған қарақалпақ, өзбек, қазақ, түрк календарын келтиремиз.

Григориан календары бойынша ай атлары	Қарақалпақша ай атлары	Өзбекше ай атлары	Қазақша ай атлары	Түркше ай атлары
Январь	Дәлиў	Далв	Қаңтар	Осак
Февраль	Худ	Худ	Ақпан	Subat
Март	Хәмел, Наўрыз	Новруз, Хамал	Наурыз	mart
Апрель	Сәўир	Савр	Сәуір	Nisan
Май	Жаўза	Жавза	Мамыр	Mays
Июнь	Саратап	Саратап	Маусым	Haziran
Июль	Шилле	Асад	Шілде	Temmus
Август	Сүмбиле	Сунбула	Тамыз	Agustos
Сентябрь	Мийзам	Мезон	Қыркүйек	eylul
Октябрь	Акреп	Акраб	Қазан	Ekim
Ноябрь	Қаўыс	Кавс	Қараша	Kasim
Декабрь	Жәди	Жадий	Желтоқсан	Aralik

Түрки тиллес халықлардан бизге ең жақын өзбек, қазақ календары менен қарақалпақ календары арасында айырмашылық жоқтың қасында. Айларды белгилеуде түрки тиллес халықлар календарлары жақын. Хәр мәўсимниң басланған ўақыты григориан календарынан бираз өзгешеленеди. Мысалы, Январь деп Дәлиў айын алсақ, бизде ол 1-январьдан басланбайды, ал 21-январьдан басланып, 30-февральда питеди. Төменде бизиң ата-бабаларымыздың ай календары берилген:

Февраль: 21.02. – 20.03.

Март: 21.03. – 20.04.

Апрель: 21.04. – 20.05.

Май: 21.05. – 21.06.

Июнь: 22.06. – 22.07.

Июль: 23.07. – 23.08.

Август: 34.08. – 23.09.

Сентябрь: 24.09. – 23.10.

Октябрь: 24.10. – 22.11.

Ноябрь: 23.11. – 21.12.

Декабрь: 22.12. – 20.01.

1926-жылға дейін түркі халықтары мүшелік календары менен жасады. Онда адам организми 12 мүшелден турады, бес он екі мүшелден 60 жас қуралады.

Бұл хайуанатлар календарын Орайлық Азияда жасаушы халықтардан алынған дейді илимпазлар. Буны бизің эрамыздың бір мыңыншы жылларында пайда болған, соң ол басқа халықтарға таралған деп есаплайды. Бұл календарь жыл, ай, күнді есаплауда жұлдызлардың айналысы менен табиғаттағы кубылыс, адамлардың биоритми хайуанатлар менен қосылған халда берілген. Буны «хайуанатлар календары» деп атайды, негизинде бунда тек хайуанатлар дүньясы ғана емес, ал космос денелериниң өзгериуи де есапқа алынған. Хайуанатлар календары Аспан денелерин изертлеудин, оның жердеги омирге тәсийрин билгеннен соң пайда болған. Бизің ата-бабаларымыз жердеги тиришиликти Күн менен байланыстырып, Күнді қудай деп түсинген. Көк аспанға, Тәңир қудайына сыйынған дәуиринде аспан менен жердеги тиришликтің байланысын билген. Бизің ата-бабаларымыз 12 жылда табиғатта болатуғын өзгерислерди, хәр жыл қалай келетуғынын билип, соған қарай малдың жағдайын, дийханшылықтың жағдайын есаплап отырған.

Тәңир календары ең қурамалы, қыйын календарьдың бири. Көшпели халықлар мәңги қозғалыста жасап турған дүньяның жалғыз ориентир етип белгилейтуғын исенимли тиреги мәңги Көк аспан, соның ушын Тәңири қудайын Көк аспан менен байланыстырған. Көшпели шаруа халық қай жерге малларын айдаса да, Көк аспандағы жұлдызларға қарап алдында не болатуғын билип отырған, әйемги ата-бабаларымыз күн системасындағы ең үлкен планета Юпитер екенлигин, ол Күнді 12 жылда бір айналып шығатуғынын билген. Ал, Сатурн 60 жылда Күнді 2 айналады, усы уақытта Юпитер Күнді 5 рет айналады. Юпитер хәр айналғанда көкшил, қызыл, сары, ақ, кара ирендерде болады. Сол ренлер пайда болғанда жердеги өзгерислерди хайуанатлар менен берген. Юпитердиң 12 жылда айналғанын адамның жасын белгилеуге пайдаланған. Усы Юпитердиң айналған 12 жылы менен адамдағы 12 мүшени байланыстырған. 12 жасты бір мүшел деп есаплаган. «Мүшел» сөзинде екі мағана бар. «Мүше» – адамның мүшеси, «ел» – жыл, яғный адамның 12 мүшеси жасының бір дәуирин белгилеген. 12 мүшелден қай жылы тууылғаны белгиленеди. Адамның табиғый жасау өмирин 120 жас деп белгилеген.

Оның белгиленген дәуирлерин былай бөлген.

1 мүшел, 12 жас – буны ержету дәуири деп есаплаган.

2 мүшел, ол 25 жас. 13 – 25ке дейинги жаслық дәуири.

3 мүшел, ол – 37 жас болады, ақыл толысқан дәуири.

4 мүшел, 49 жас болады, егеделик дәуири.

5 мүшел, 61 жас, кекселик дәуири.

6 мүшел, 73 жас, қартайған дәуири.

7 мүшел, 85 жас, ғаррылық дәуири. 85 жастан жоқарысы қаусау дәуири.

8 мүшел, 97 жас, қалжырау дәуири.

9 мүшел, 109 жас, ақ жаулық (шөпшек сүйиу) дәуири.

10 мүшел, 121 жас, ақжаулықтың баласын сүйиу дәуири (жекжат).

Адамның усы мүшел жасларының ишинде қырық жасты айрықша белгилеген. Қырық жасқа дейин адам өзине тажирийбе жыйнайды, ысылады, толығады, жәмийетте өз орнын алады. «Қырыққа шыққанша, нырыққа шықпаған» деп ата-бабамыз адамның дүнья танымының кеңейиуин, қалиплесиуин, толысыу жасының критериясы етип усы қырық жасты алған. Ал алпыс жасты ғаррылықтың есигиниң ашылыуы, адамларға төрелик етип, сын берип, сынап минен, ақыл айтып, жол көрсетип отыратуғын жас деп белгилеген.

Ең адамға қолайлы жыллар Тышқан, Барыс, Маймыл, Тауық, Шошқа жыллар, ал қәуетерли жыл Қоян жылы, құрғақшылық, табиғаттың кризиси көп болады, жер бетиндеги усындай ауыр жыллар, мысалы, жутшылық хәр 36 жылда қайталанады. Өзиниң жасау жағдайы, шаруашылық турмысы, дийханшылық табиғат пенен байланыслы болғанлықтан бизің ата-бабаларымыз табиғаттың қалай өзгеретуғынын, қай жыл шаруаға қолайлы, қай жыл егинге қолайлы, барлығын есаплап шығарып отырған.

Жылды хайуанатлардың аты менен белгилеген. Хәр жыл хайуанатлардың аты менен сол хайуанның минезине қарай табиғатта болатуғын кубылыстарға қарай хәр жылдың өзгешелиги белгиленген. Сол жылы тууылған адамды да сол хайуанның минези менен байланыстырған. Бұл жерде хайуан, сол хайуанға қарай табиғаттағы болатуғын өзгерислер хәм адамның сол хайуан менен байланысы. Бунда Күн системасындағы жұлдызлардың өзгериуи менен хайуанатлар жыл санауы, табиғаттағы турақлы қайталанып туратуғын кодлар бирге еса-

планып алынған. Жыл 12 айға бөлінеді. Жылдың хәр бир айы хайуанаттың аты менен байланысly.

1. Тышқан: 1948, 1960, 1972, 1984, 1996, 2008, 2020
2. Сыйыр: 1949, 1961, 1973, 1985, 1997, 2009, 2021
3. Барыс: 1950, 1962, 1974, 1986, 1998, 2010, 2022
4. Қоян: 1939, 1951, 1963, 1975, 1987, 1999, 2011, 2023
5. Улыў (Дракон): 1940, 1952, 1964, 1976, 1988, 2000, 2012, 2024
6. Жылан: 1941, 1953, 1965, 1977, 1989, 2001, 2013, 2025.
7. Жылқы: 1942, 1954, 1966, 1978, 1990, 2002, 2014, 2026, 2038
8. Қой: 1943, 1955, 1967, 1979, 1991, 2003, 2015, 2027
9. Мешин (Маймыл): 1944, 1956, 1968, 1980, 1992, 2004, 2016,

2028

10. Таўык: 1945, 1957, 1969, 1981, 1993, 2005, 2017, 2029
11. Ийт: 1946, 1958, 1970, 1982, 1994, 2006, 2018, 2030
12. Доңыз: 1947, 1959, 1971, 1983, 1995, 2007, 2019, 2031

1-орында жылдың басы Тышқан турады. Тышқан жылы халыққа қолайлы келеді, жақсы жыл деп есапланады, жаўын көп жаўады, гүзде егиннің оними мол болады. Егиннің баҳасы арзанлайды, бірақ усы жылы тышқан көп туады, сонлықтан оның егинге зыяны болады. Тышқан жылы туўылғанлар ақыллы болады. Тышқан түркий календарьда жылдың ортасында туўылған адам өтирикши, қызғаншақ, бірақ келбети келискен болады десе, қытай календарында тил тапқыш, жағымлы, керек сөзди таўыш билетугын, ол қызық әңгімешил, бірақ олар сықмар, властыты жақсы көретугын болады.

2-орында Тышқаннан соң Сыйыр келеді. Сыйыр жылы қыс суўық, қатты келеді, хайуанлар көп аўырады, егиннің оними төменлеп кетеді. Сыйыр жылы туўылғанлар талантлы, кеўилли, сөзшен, консерватив болады. Адамларға хак нийет, хұрмет пенен қарайды. Сыйыр жылы (Қытайда Өгиз) түрки календарьда жақсы жыл. Усы жылы туўылған баллар хак кеўил, хәрекетшен. Қытай календарында сыйыр жылы туўылғанлар мийнеткеш, жақсы, оның мийнети қуры кетпейди, жақсы жемис береді, ол өжет, қайтпас, оны өзгертиў кыйын, өзиниң алған бағытынан өлсе де қайтпайды.

3-үшінши орында Барыс турады. Барыс жылы қыс ерте түседі, суўық болады. Денсаўлығы нашар адамлар менен диний адамлар ортасында өлимшилик көп болады. Егиннің оними мол болады, бул жылы туўылғанлар сулыў, сымбатлы келеді. Барыс жылы туўылған-

лар хак кеўил, жумсақ характерли болады. Олар жетилискен адам болады. Жылдың аяғында туўылғанлар қорқақ, бірақ ақыллы болады. Қытайларда барыс (тигр) өз қызығы менен жасайды, басқаның пикири менен есапласпайды. Қыс қысқа, бірақ жүдә қатты суўық болады.

4-орында Қоян турады. Қоян жылы қыс турақсыз тез-тез өзгерип турады. Жыл тынышсыз болады, адамлар бир-бири менен урысады, Усы жылы туўылғанлардың көпшилиги атаклы адамлар болады. Қоян жылы туўылғанлар бай болады, өзлерине исенимли, минези жақсы болады. Жылдың аяғында туўылғанлар мейримсиз болады. Қытай календары бойынша олар эlegant адамлар, искусствоны жақсы көретугын, әдебиатты, музыканы жақсы түсинеди, Бул жылы мийўе мол болады, қыс жумсақ, жыллы болады.

5-орында Улыў турады. Улыў жылы жаўын көп болады, егин онимли болады. Усы жылы туўылғанлардың денсаўлығы күшли, беккем, өзлерин жақсы көреді, жәмийетте атақлы адам болыўды жақсы көреді.

6-орында Жылан турады. Жылан жылы жүдә суўық келеді. Егиннің оними мол болады. Бул жылы туўылғанлар ақыллы, бир сөзли, алға қойған максетине жетиў ушын гүреседи, көп сөйлемсиди, сумлыклы болады. Бул жылы адам жағдайды дурыс түсинип, дурыс шешим қабыллаўы керек, биринши орында адамның актив хәрекетти емес, ойлаўы, дурыс жолды таңлаўы турады.

7-орында Ат турады. Ат жылы суўық болады. Егиннің оними аз болады, қариялар арасында өлим көп болады. Усы жылы туўылғанлар шыдамлы, қыйыншылыққа төзимли, кеўилли, ақыллы, талантлы келеді. Олар еркинликти, хеш кимнен гәрезсиз болыўды жақсы көреді. Бул жылы адам шыдамлы болғаны жақсы.

8-орында Қой турады. Қой жылы қыс қатты келеді. Жыл табысы, онимдарлы келеді. Усы жылы туўылғанлар диншил болып келеді. Жалғызлықты жаман көреді, бурынғы өткендеги өмирин унатады, жақсы жолдас, психолог болады.

9-орында Маймыл турады. Маймыл жылы жаўын және құрғақшылық болады. Бул жылы туўылғанлар турақсыз, қарама-қарсылықты характерде болады, бірақ ақыллы, тез уғып алғыш, творчестволық укыбы күшли болады.

10-орында Таўык турады. Таўык жылы қыс суўық хәм узақ болады. Усы жылы туўылғанлар талантлы, эгоист хәм батыл характерли болады.

11-орында Ийт турады. Ийт жылы қыс суық болады. Адамлар арасында конфликт көп болады. Усы жылы тууылғанлар хадал, тұрақлы, тилге шешен, хақыйқатлық үшін күрескен болады.

12-орында Доңыз турады. Доңыз жылы тәшүишли, адамлардың жасау жағдайы төмендеп кетеді. Усы жылы тууылғанлар қорықпас дәу жүрек, тез ашыуланғыш болады. Урысты, тартысты жақтырмайды, тек тууры жол менен жүриуді жақтырады.

12 хайуанатлар цикли календары дәслеп күнге қарап жылды есаплаган. Соңынан айдың 29-30 күни менен есапланған.

Бизің ата-бабаларымыз жылды жана тиришиликтің басланыуынан хәм бәхәрдеги күннің теңлесіуінен баслаган (21-март). Наурызды бир жылдағы тиришилик тамамланып, екінші жылдың тиришилигинің басланыуы деп белгилеген. Айды белгилеу екиге бөлінген. Ай тууылған уақыты, жаңа ай хәм айдың екінші ярымы, буны генерип қиятырған ай деп айтқан. Сегізінші күни ол ярым болып толық көринеді. Айды есаплау еки айдың ортасы менен белгиленген. Ай еки уақытқа бөлінген. Жаңа тууылған ай хәм сол айдың аяғы. Айдың орақ сияклы жаңа тууылған уақыты үшінші күни ғана коринеді. Айдың сегізінші күниде айдың ярымы 14 күни ай толық апақ болып көринеді. 15 күнлик ай қызарып көринеді, ай буннан соң азая баслайды, айға қарап бир ай төрт хәптеге бөлінген. Хәпте 5 күннен турған. Христиан календары бойынша хәпте 7 күннен турады. Хәр бир хәптеге байланыслы халықтың өз дәстүри болған.

Бизің ата-бабаларымыз жылды 4 мәусимге (бәхәр, жаз, гүз, қыс) бөлген. Жыл бәхәрден басланған.

Бәхәр. 4-февраль. Бәхәр басланады

18-февраль. Жауынлы күнлер болады.

6-март. Жәнликлер оянады.

21-март. Бәхәрдің теңлесіуі, жаңа жыл басланады. Наурыз.

21-апрель. Нөсер жауын басланады.

Жаз. 6-май, жаз басланады.

21-май, ай толысады.

6-июнь, жерге тухым тасланады, егин егиуі басланады.

21-июнь, жаздың теңлесіуі.

7-июль, жаздың ыссысы басланады.

24-июль, жаздың ыссысының күшейген уақыты.

Гүз. 8-августте гүз басланады. 7-июльден 8-августқа дейін халық

тәбияттан пайдаланатуғын емлерди ислеген (дузға, кумға түскен). Шиле түседі.

23-августта ыссы тоқтайды.

8-сентябрьде дәслепки орақ басланады.

21-сентябрьде гүз теңлеседі.

8-октябрьде сууық басланады, шық түседі.

23-октябрьде қырау түседі.

Қыс. 7-ноябрь, қыс басланады.

22-ноябрь, дәслепки қар.

7-декабрь, қыстың нағыз қары жауа баслайды.

22-декабрь, қыс күни теңлеседі.

6-январь, сууықтың жаңа басланыуы.

21-январь, сууықтың күшине минген уақты.

Түркий халықларының астрологиялық календары Европа халықларына салыстырғанда Қытайға жақын. Шаруашылық пенен шуғылланған, көшпели турмыста жасаған бизің ата-бабаларымыз үшін Күннің нуры уақытты, ал олар жасайтуғын Қара үйи сааттың ролин атқарған. Қара үйдің ишине қойылатуғын затлардың өзіннің катал орны болған.

Уақытты белгилеуде атты көбирек пайдаланған. «Ат шаптырым уақыт» – бул жүз метрге жететуғын жерден аттың шауып келгендеги уақыты. Атты байлайтуғын арканның узышлығы менен Күннің қай жерге келгенин, сонда қандай жұмыс ислениуі керек екенлиги белгилеген. «Күн аркан бойы көтерілди» дегенде атты қазығына бир, бир ярым метрге жететуғын аркан менен байлауы мүмкин. Күннің сол аралыққа келиуі сааттың қанша болғанын белгилеген. Күн аркан бойы көтерілгенде малды жайлауға айдаған.

Отауда ортада ошақ, ошақтың оң жағында үйдің ийеси, еркек адам, оның жаңында балалары, ошақтың шеп қапталында хаялы, оның артында қазан-табақлары, төрде үйдің жасы үлкени, атасы менен кемпири, оның артында оң қапталында сандық, сандықтың үстінде кийимлерин салып қоятуғын қаршын (боғжама), оның үстінде жүк, көрегеге илиуі ала мойнақ дуғтар, келин отырған жердің артында ун шанаш, табак-қасық салынған керги, есик жақта оң тәрепте аттың ери, қурал-жарак, балта турған.

Күн хаяллар отыратуғын тәрепке айналғанда түслик ауқатты жейтуғын болған. Күн хаяллар отыратуғын тәрептен айналғанда бу-

заўларды айдайтұғын ўақыт болған. Күннің нуры ўидиң ишинен биротала кеткенде малларды жайлаўдан айдап келип, кораға қамап, оларды саўатуғын ўақыт болған. Бизиң ата-бабаларымыз усылай Күн нурын саат етип пайдаланған. Олар табиғый табиаттың өзгерисине өзлериниң тиришилигин курған. Адамның ишки дўньясының ритми космостың ритмине қарап белгиленген. Адам Күннің жүрисине қарап тиришилик еткен. Адамның табиат пенен бирге өз тиришилигин қурыўы адам денсаўлығында үлкен роль ойнайды деп түсинген. Адамның ишки ритми менен табиаттың ритмин болип қарамаған. Табиаттағы күннің узайыўы менен күннің қысқарыўы адамның ишки ритмине қолайсыз тәсийр жасамайтуғынын билген. Адам табиаттың заңы менен бирге жасайды, табиаттың кубылыўынан, өзгерисинен оны бөлек алыўға болмайды деп түсинген. Сонылықтан бизиң ата-бабамыз қандай мәўсимде жасамасын, өз тиришилигин күннің, айдың өзгерийи менен байланыстырған. Совет ҳүкимети ўақытында жазғы ўақытқа өтиў менен қысқы ўақытқа өтиў белгиленип, саатлар өзгертилип койылатуғын еди. Буны адамлардың жұмыс ўақытын, электроэнергияны экономлаў деп түсиндиретуғын еди. Ал, бул адамның биоритмине кері тәсийр жасайтуғыны есапка алынбады.

Қыс шарўашылық пенен шуғылланған бизиң ата-бабаларымыз ушын ең тыныш айлар болған. Олар қысты қыслаўда өткизген. Қыслаўға малға қыста жейтуғын от-шөбин жазда таярлаған. Малдың жағдайына қарап қыслаўда жыллы жерге қоныс басқан. Табиаттың каталлығы, тез өзгерийи, суўықтың қатты келиўи, қатты ескен самал, булардан ата-бабаларымыз қорықпаған. Олардың сыртын кийиз бенен қаплаған қара ўийлері хәр қандай суўықтан аман алып қалған. Отаў хәр қандай қыстың қатты суўығынан, жаздың қатты ыссысынан аман сақлап қалған. Сол отаўдың ишинде хаяллар босанған, жас нәрестелерди шомылдырған, қыстың суўығын жеңген. Усындай ўақытлары олар ортадағы ошаққа томарларды қалап, қара ўидиң ишин қыздырып койған. Өзлери жылқының, малдың етин көбирек жеген. Малдың сүтинен қатық ұйытқан, қатықты писип, сары май алған, айранын қайнатып, курт, торақ еткен, сүзбени қайнатып, сүтті иритип иримшик еткен, ешкиниң терисине салып брынза, торақ ислеген. Узак жолға жүретуғын адамларға торақты езип, койдың қуйрық майын ишкизген, куртты қайнатып, соны ишкизген. Бул суўықтан аман сақлаған. Олар қыста аң аўлаў, шикарға шығыў менен шуғылланған. Кийик, қоян,

қырғаўыл, ўйрек, газ, қутан, ўйрек, бирқазан т.б. олардың тийкаргы тамағы болған. Буған қосымша жылқы етинен қазы менен қарта, сыйыр егинен сүрленген гөшти пайдаланған. Қыстың күнлери ошақтың басында отырып дөстанларды айтқызыў, ертеқ, халық қосықларын айтқызыў дәстүр болған. Қарақалпақлардың ўийнде дуўтар сақлаған. Ала мойнақ дуўтары төрде керегеге илиўли турмаған ўй болмаған. Бул келген қонаққа дуўтар шертип қосық айтыўы ямаса қонақтың шай суўын берип болған соң, дуўтарды қолына берип қосық айтқызыған.

22-декабрь күн менен түннің теңлесиўи, ең узак қыстың соңғы күни, буннан соң узак түн азайып, күн узара баслайтуғын күнди ата-бабаларымыз белгилеген. 21-мартты ата-бабаларымыз жаңа тиришиликтин басланыўы, жаңа жыл (Наўрыз) деп белгилеген. «Наў» – жаңа, «рыз» – жаңа ырыс деген сөзден алынған, яғный жаңа тиришилик, жаңа өмир. Наўрызды қарақалпақлар айрықша күткен, үлкен байрам етип белгилеген. Мал сойылған, далада қазанлар асылып аўқаттың неше түри писирилген. Наўрыздың өз тамағы жети түрли дән салынып «Наўрызлық гөже» писирилген. Ол гөже барлық ўйлерге тарқатылған. Наўрызлық гөжеге сары май, койдың қуйрық майы, қаўын қақ салынған. Ошнан басқа Наўрызда сүмелек писирилген. Сүмелекти хаяллар түни менен писирин, таңың алдында қазанның бетин жаўып койған. Бундағы дәстүр Дийхан баба келип бес бармағы менен сүмелектің бетине қолының изин таслап кетеди деп ойлаған. Хаяллар аз ғана дем алып болған соң қазанның бетин ашқанда, айтқанындай бес бармақтың изи турған деп айтылады. Бул күни хәмме далаға шығып, ойын-заўыққа қатнасауғын болған. Наўрызға жүйрик аты бар атын сейислеген, қошқары бар қошқарын, қусы бар қусын таярлаған. Халықтың барлық өнери бойынша жарыс болған. Жарыста озғанларға байрақ берилген. Наўрызда жыраў-бақсылар айттырылған, дәрўазшы дәрўазын курған, көлпелер қусын салған. Далаға алты бақан аткөншеклер қурылған, мал сойылып, хәммеге тамақ тарқатылған. Бул күни хаял-қызлар таза кийим кийип, шапшарын жуўып, айрықша таярланған. Адамлар бир-бириниң ўийне барып, дуз-дәм татқан. Хәмме ўй дастурханын жайып, барын дастурханға салып қонақларды күтеди. Хәр бир адам ең кем дегенде жети ўйден дуз татыўы керек. Бул күни барлық өкпе, шешилмеген жәнжеллер шешилип, хәмме жаңа өмирге жаңа энергия менен кирийи керек деп түсинген. Наўрыз ұлыўма халық байрамы болып өткизилген. Ат жарысы,

ылақ ойын, кошқар урыстырма, қораз урыстырма, гүрес, алтын қабақ атыу, жырау айттырыу, барлық миллий ойышларды өткізген.

Бәхәр – шаруа халқы үшін маллардың өсип-өнетуғын айы. Мал бузаулайды, қой қозылайды, ешкі ылақлайды, ат қулынлайды, түйе боталайды... Қарақалпақтар бәхәр айын айрықша өніп-өсетуғын ай деп есаплаган. Наурыздан соң қарақалпақтар жаз жайлауына, дийхан-лары егиске таярланған.

Жазға қарай шаруалар қыслаудан жазлауға көшкен. Бул үлкен ғауасат, үлкен тәшүишли болған. Себеби қысқы жайлауға тигилген үйлерди енди жазғы жазлауға апарып қайта тигиу керек, қара үйлер қайтадан, дөрьяның ямаса қолдың бойына сууға жақын жерге тигилген. Малға жайлау болатуғын жерлерди алдын ала хәр шаруа белгилеп қойған. Көбинесе қолдың бойын ийслеген.

Ал, гүзди еккен егиннен өшим алатуғын, малдың бәхәрде тууған бузауының, қозысының, қулының, ботасының есабын алатуғын айлар деп белгилеген. Соның үшін ата-бабамыз «малды гүзде санайсаң» дейди. Сататуғынын сатады, төл болатуғын малларын алып қалады, қысы менен жейтуғын малын гүзде семиз уақтында сойып, дузлап алып қалады, семиз жылқыларын сойып, жылқының өз ишегине гөшин дузлап тыгып, қазы менен қарта қылады. «Алпамыс» дәстанында Байсын-Қоңырат ели жөнинде «Қойын сатып, қозы қылар байлары» деген қатарда мал сатыудың бизнеси (яғный малдың бас санын жоғалтпай малды сатыу) берилген. Буннан бизиң ата-бабаларымыздың мал шаруашылығын үлкен өнер, санаат дәрежесине көтергенин түсинемиз.

Уақыт өлшеми. Қарақалпақтардың уақыт өлшеми тәбияттын қозғалысы, тәбияттағы өзгерислер, олар менен бирге жасап атырған хайуанатлардың хәрәкетлери менен белгиленген. Таң қараңғысы, қулан ийек, ала геуғим, таң атыу, күн шығыу, күн арқан бойы көтери-лиу, күн таяқ бойы көтери-лиу, күн тас төбеге шығыу, күн ауа, түс ауа, күн жамбасқа ауғанда, күн бата, күннің қызылы батпай, күн уясына жақынлағанда, күн уясына барғанда, күннің қызылы батқан соң т.б. уақытты белгилеуде көбинесе таяқ, арқан, ирге пайдаланған.

Уақыт өлшемін белгилесуде шаруашылықта бар детальлар: сүт писирим, ет асым, бийе сауым сөзлерин баслы ориентир ретинде пайдаланған.

Уақыттын қанша болғанын қара үйдің ууықлары арқалы.

ууықларға күннің түсиуі менен белгилеген. Күн арасы еки ууықты шалса, сүт писирим уақыт болған. Егер жети ууықты шалса, бийе сауым уақыт болғаны. Уақыт мөлшерин белгилеуде қара үйдің шанырағы менен ууығы өлшеуіш болып қалмай, ал үй ишиндеги мүлклердің бәри де болжауға дәнекер болады. Қара үйдің затлары қәлиплескен тәртип бойынша жыйналады.

Уақыт өлшеми өз турмысы, олар менен бирге жасап атырған хайуанатлардың хәрәкети, тәбияттағы өзгерислер, космос денелеринің айналыуы менен белгиленген. Уақытты көбинесе мал менен байланысты өлшеген.

«Ет писирим уақыт» – бул еки, үш саат.

«Ет қайнатым» – бул еттиң биринши қайнаған уақытына кеткен уақыт.

«Сүт писирим уақыт» – бул ең қысқа уақытты айтқан.

«Мал гүйис қайтарғанын қойған уақыт» – түнги 11-12 шамасы.

«Қулан ийек» – күн жана саз берип ата баслаған уақыт.

Күннің шығыуынан баслап батқанға шекемги уақытты бир неше бөлекке бөлинген. Азан, түс, түстен кейин, кеш деп төрт бөлекке бөлингени менен, сол төрт бөлекти бир неше майда бөлсклерге бөлип, оны да турмыста пайдаланатуғын затларын уақыт өлшемін белгилеуге пайдаланған.

«Таң сәри» – таңның ата баслаған уақыт.

«Күн қулан ийек болды» – күннің жана жерден көтерилген уақты.

«Күн арқан бойы көтерилди» – Бул шама менен жаз айларында 7-8 болған уақыт, қыс айларында 9-10 болған уақыт.

«Күн таяқ таслам жерге келди».

«Сәске» – бул сааттың 10-11 болған уақыты.

«Тал түс», «шаңқай түс» – бул күннің қара үйдің тал төбесине келген уақытын айтады.

«Күн ауды» – адамның кейлеңкесинің созыла баслаған уақты.

«Алагеуғим» – күн батқан уақыт.

«Күн уясына барды» – бул кешки уақыт.

Түнди төртке бөлип қараған.

«Елдің алды жатқан уақыт» – бул елдің алды жана жатқан уақты.

«Қораздың биринши шақырымы» – бул түнги 2-3лер шамасы.

«Қораздың екінши шақырымы» – бул түнги 4-5лер шамасы.

«Таң сарғайып атты» – күннің ата баслаған уақыты.

Таң сарғайып атар болды,
Үркер жұлдыз батар болды,
Келген ярың қайтар болды,
Оян енді Қыз Минайым. *Қарақалтақ халық қосығы.*

«Жылқы жуўсаған ўақыт» – Жылқы таң алдында жуўсайды. Жылқы таң жуўсаўында, иңир жуўсаўында қулыплайды. Қой менен ешкиде усы ўақытта туўады. Бул жұлдызлардың туўыўына қарап белгиленеди.

«Тәрези жұлдызы туўған ўақыт» – Бул таңның суўый баслаған ўақыты. Тәрези жұлдызы туўғанда таң суўыйды. Бойын суўыққа бермеў ушын маллар оянып, усы ўақытта кыймылдап қояды.

Ўақыт пенен белгиленетуғын ырымлар. Күн батайын деп турғанда және күн шыққанша уйқылаўға болмайды дейди. Күн батып баратырғанда аўырыўлар талықсыйды, батып баратырған күн сени де алып батыўы мүмкин. Күн батып баратырғанда оған қарап тилек тилеў керек. Ертеңги күни күннің шығыўын, ертең бүгінгиден де көп несийбе әкелиўин тилеўин керек. Ал, күн шыққанша жатсаң, Аллаталаның азанда хәммеге бәлистирген несийбесинен бос қаласаң, уйқылап атырған адамды периштелер олиге ссаплайды. Соның ушын азанда ерте турып, есиқтиң алдын сыпырып, жуўынып отырыўың керек. Себеби азанда келген периште тазалықты жақсы көреді дейди. Азанда ерте турған адамның бир несийбеси артық болады, дейди қарақалпақлар.

Кеште үй сыпырмайды. Үйден берекет кашады дейди. Аўырыўы бар адамның кеўилин күн батарда, я күн батқан соң сорамайды. Егер жолаўшы далада қоныўына туўра келсе, жатқан жерин сызады, сонда шайтан сызықтан өтпейди. Жұлдыз ақса, «жұлдызым жоқары» деп тилек тилейди. Қәр бир адамның аспанда жұлдызы бар, аққан жұлдыз бир адамның өлиўи, ал өзиниң жұлдызының ақпаўы ушын, «жұлдызым жоқары» деп тилейди. Ай жаңа шыққанда «жаңа айларға жеткизгениңе шүкир» деп айға қарап қуллық етеди, тилек тилейди. Күн шыққанда күннен жақсылық тилейди.

Суўға түпиртпейди, суўға жаман нәрсени таслатқызбайды. Ол үлкен гүна дейди. Қудыққа түпирткизбейди. Күн батқан соң суўға барыўға болмайды, суў пери суўды ийслейди дейди. Егер барған

жағдайда суўдың ийеси Сулайманнан рухсат сораў керек дейди. «Суў ийеси Сулайман, Сизден суўды сораيمان» деў керек.

Елеўишти күн батқан соң хеш кимге бермейди. Жерге сүт төккизбейди. Жерге нанның усағын да таслатқызбайды.

II БӨЛИМ

ҲАЯЛЛАР

повесть

...Ҳайўанның алдындағы қазан ошақтың қасында апам гүйбеңдеп отты лаўлатып атыр екен. Буўдай қуўырмаштың ийиси үйге қайырылған табан соқпаққа түсиўден-ақ мурнымды жарған еди. Бундай буўдай қуўырмашлар тек колхоздың баслығы келгенде, я районнан ўәкил, я узақтан туўған-туўысқанларымыз келгенде чай халқасы етип қуўырылатуғын еди. Ким болса да үйдегилердің сыйлы қонақ скенин билдим. Қара үйден гүнқилдескен еркек кисилердің даўысы еситилди. Үйде ер бала болмағанлықтан гейде ағамның жоралары ғарры-ғуртаң келип чай ишип кеткени болмаса, еркек киси онша келмейтуғын болған соң буны ерси көрдим. Қыялым ушып «жигит» деген сөзди аўзыма салды. Урыстың алдында жас оспирим қыз едим, аўылда ер жеткен қызлар гештек етисип, топар-топар жигитлер келип, кесе алысып, чай ишисетуғын, тойларда алты бакан қурысып, аткөншкесте ушқашларын талай көргенмен. Ҳәзир бәри отириктей, сонда урыс болып усы салтанатты келистирип жүретуғын жигитлерге зар болып қаламыз деген ой түсимизге кирип шықпапты. «Елдің корки ел менен, көлдің корки суў менен» деген қыз-келиншеклердің долашып, той-мерекелерди қыздырып жүргени де қатар-қурбы жигитлери менен екен. Урыстан соң аўыл арасында жигит жүрмейтуғын болды. Бойы-сыны дүзиў, басына телпек кийгенди көрсек, аўылдың барлық қызы болып, кимнің үйине келген екен деп сыртынан сығаласып турғанамыз.

Апамның маған көзи түсиўден «отын әкел» деп ым қақты. Қолымдағы орақты пақсаның иргесине тасладым да, есиқтиң алдындағы ғаўаша паядан бир дәсте котсрип ошақтың қапталына әкелип тасладым. Ол «отты ысыр» деп және ымлады. Ошақтың аўзында жанып атырған паяларды атөшкир менен ысырып үстине бир қымтым тасладым. Апам үлкен ағаш қасық пенен қуўырмашты өрли-ғурлы былғап атыр. Мениң еки қулағым үйде, қара үйдің есигиниң шийи түсирилгенликтен иште қандай адамның отырғанын билиў қыйыш. Бирақ мен үйдің алдынан отып алып өткенімде олардың мени көриўи сөзсиз. Соңлықтан ба мен келгели иштегилердің даўысы бираз семейин

деди, сөзлерин туўарып, ара-тура бир-бириниң гәпин мақулласып қояды. Қонақлардың сыйлы экени апамның үйдин дөгереқлерин мал қораның алдына шекем минтаздай етип сыпырып, суў серпкенинен де белгили еди. Бастырманың астына көптен бери кийиз басаман деп түтип отырған жүнлерин әлле қашан жайға киргизипти.

Қара үйдин артында қораға илиўли турған сүзбе салынған тулыпты жасырып таслапты. Сүзбенің аққан суўларының үстине шеге тогилитти, сонда да самал арқадан ескен ўақытлары айранның ашқылтым ийиси жүрегіңе урады. Қораның түбинде жатырған мениң гөне шерим етигим, апамның ший тоқыйтуғын аўырық кесеклерине шекем орнында жоқ, әйўанның ишиндеги көринип турған нәрселерди буншама тыққышлағанына ҳайран қалдым.

Апам жамбасымнан әстен бурап және ымлады. Оның ымы менен жайға кирдим, ол да изимнен кирди.

— Мына үстиндеги кепин болғыр кийимлериңди шеш, жұпының шыға бермей, ананың ишиндеги папшайы көйлегиңди кий, — деди төрде сандықтың үстинде жыйнаўлы турған боқжаманы корсетип. Оның «папшайы» дегени шайышың гүлин салған шыт көйлек, оны былтыр сыйыр сатқанда ағам Шымбайдың базарынан әкелип берген еди. Апам усыларды айтты да, асығып шығып кетти, мен шешинип таза кийимлеримди кийип алдым. Көптен бери кийилмей боқжамаға тығылып қойылғанлықтан көйлегим де, жеңсизим де жыйрық-жыйрық еди. Оларды суўлап әри-бери жыйрығын жазғаным менен болмады, ҳәзир қонақлар ушын кийгеним билинип тур. Не деген менен таза кийимниң аты таза, шешип бурынғы көйлегимди кийгим келмеді. Сыртқа шықсам, апам қуўырмашты сары майға уўып, үлкен сары зеренге салып атыр екен. Ошақтың қапталында келиншектей сызылып турған мыс қуманның мойнынан услап, қолыма ләгенди алып ишке кирдим. Үйдеги гүнқилдиден маған үй толып отырғандай көринип еди, еки адам-ақ екен, бири — күнде көрип жүрген бригадир, екиншиси — бийтаныс жигит. Екеўи де бир-бирден дастықты баўырына басып жамбаслап жагыпты, мени көриўден олар бойларын тиклеп отырды.

— Саў барсыз ба? — бул даўыс төрде отырған бийтаныс жигиттен шықты. Мен ләген менен мыс қуманды есиқтиң қапталына қойдым да, олардың алма гезек қолларынан алдым.

— Усы қыз аўылдың пахтақешлериниң еи алдыңғылары, стахановши. — деди бригадир мени оған таныстырып. Стахановшы деген

сөздин не экенин билмеймен дэ, бирак мақтаганда айтылатугын сөз шығар деп түсинемен.

– Солай ма? – деп ол мениң бетиме тигилип сер салып карады. Еркек адам усылай қараса қызарып, терлеп кететуғын бурыннан әдетим, қысылып кеттим, көзимди мыс куманнан алмастан суў куйыўдаман. Мениң қысылғанымды сезгендей артымдағы қос бурымның биреуи алдыма сыпырылып түсти. Көптен бери дүканларда лента болмағанлықтан шашымыздың ушына қара сабақ тағып қойғанбыз, ол бир караган адамға жемеликтей болып көринеди. Әдетте бундай жемеликтерди ҳаяллар тағып жүретуғын, ал қызларға тағыў үрдис емес. Мен оның шашымның ушындағы қара сабағына көзи түсип кетти ме деп бурынғыдан да бетер қысылып кеттим, дәрриў бурымымды арқама тасладым. Бойымды тиклеп атырып мәзи көзи түсип кеткен киси қусап қонақ жигиттиң келбетине карап қойдым, оның көзлери мениң бурымымда. Ол қызыл шырайлыдан келген қыр мурынлы жигит екен, бул мениң оған берген биринши бахам болды. Қолына суў алғанда, оның көзлери ерксиз меннен тайыўға мәжбүр болды. Қолына суў куйып болғанымда, ол «рахмет» деп бетиме карады, бизлердин көзлеримиз ушырасып қалды, жүрегим бир түрли болып қорыққандай дир етти, оның дирилдиси барлық мүшелериме тәсийр еткендей албырай басладым. Сол дирилди усланылмаған дуўтардың тарларын шертип жибергендей тула беденим жуўылдап, биразға шкем өзиме келе алмай турдым. Бул мениң жүрегимде жаңа сезимнің туңғыш ояныўы, туңғыш дирилдеуи еди. Кеўлимде мыңсан нама, мыңсан ойлар толқыды, оннан соң мен бурынғы қалпиме түсе алмадым. Еки бетим дуўылдап қызарып от болып жанды. Есикти зордан таўып сыртқа шықтым. Сонда да еки қулағым иште.

– Қайсы бригадка барсаң да, қызлар алдыңғылар... Усы қызлардың көмеги менен биз жеңиске еристик гой, – деди ол.

– Курал-жарак жағынан басым болғаны менен Гитлер жүрегимизди жеңе алмады. Гәп куралда смес, барлық гәп жүректе. – деди ози жас болса да көрмегенди көрип, шешени шығып отырған ғаррылардай. Оның сөзине күлким келеди.

– Бай-бай, урыс нағыз қырғыншылық болды гой. Тум-тустан оқлар зуўылдап өтип атады, оқтың астында «алға!» деген буйрықты еситкенде оқты писент етпестен кете бересен, оқ жаўып турған жаўын шелли көринбейди. Қызып турған денеге оқ тийсе, тек қан аққанда

ғана жарадар болғаныңды билесен, жан жериңе тийсе, диңкең болмайды екен, я талып ес-түсинди билмейди екенсен... Урыста мениң тоғыз жериме оқ тийди, тоғыз рет госпитальда жатып емлендим, емленип тәўир боламан да, саўашқа түсе беремен. Иним, өзиң қайсы фронтта болдың? – деди бригадир әңгимесин туўарып.

– Көрип тұрсыз аға, фронтқа қатнасыў маған буйырмады. Мениң үлкен ағам қатнасты, ол Украина жеринде қахарманларша қаза болды. Ал мени жассаң деп алмады, газетада хабаршы болып иследим.

– Аўа, олай болса жақсы екен, Әйтеўир күни менен сын-сымба тына карап он еки мүшең пүп-пүтин болғанға урысқа бармаған шығар деп едим-аў. Бирақ урыстан оқ тиймей аман келгендер де болды.

– Мүмкин, от ишинде пахта аман қалар деген гәп бар, – деди ол.

– Мына бизиң аўылда Бектурған деген бар, урыстың дәслепки жылыңда-ақ кетип еди, урыс тамам болғанда сол турысы менен аман қайтты.

– Ол қалай?

– Хәш қалайы жоқ, урыста жүрип пленге түскен, соннан немешлер пленниктерди поезд бенен алып баратырғанда қолайын таўып поезддан жерге бойын таслаган. Жерде адам бойлы қар екен, қарға көмилгенде көринбей қалған. Поезд биротала өтип кеткен соң жақын бир аўылға барыпты, бир үй буны өз баласы етип хәшкимге көрсетпей сақлапты. Әйтеўир адамның баласы гой, мийрими түскен дэ. Үйдин ийеси партизан екен, партизанларға жәрдемге алады. Оқ тасыйды, арба айдайды. Екиншисинде, жолда баратырғанда бизиң әскерлердин топылысына ушырап пленнен қутылады. Оның менен еки жыл жасырынып жатқан әскерге хәш ким исене қоймайды, буны қатты бақлаў астында тұтады, аўылда жүргени менен хәзир де үстинен бақлаў жүрипти.

Бектурғанды сырттан келген адамға таныстырғанын ишимнен жақтырмадым, оның менен олардың сөзине араласыў қыйын.

Олардың алдына жақында озим қураған гүлжайды қурақлы дастурханды жайдым.

– Пай-пай-пай, усы қарақалпақтың қызларының кестеге шеберин-ай! – деп қонақ жигиттиң дастурханға ықласы кетти, – бул қурақларды бир сыйырға алса турады.

– Мақтаған сөзлер маған тийисли болғанлықтан ерксиз мыйығымнан күлип қойдым, ол да мениң усы мыйық тартқанымды көргиси келгендей бригадирдин көзин ала берип уриан карап қойды.

– Ҳазирги қызлар шебер болып кетти ғой, – деди бригадир оның сөзинің изин алып, – бурынғы заманда қызлардың тоқыған нағысына карап бақалайды екен. Соң совет хукимети орнағаннан кейин гана бундай сулыу кестелер дуканнан табылатугын болды, ал кесте тоқып уйинде отыратугын қызлар оқыйды, жәмийетлик жумысларға араласты. Бул кесте тигиу деген урдис болмай қалып баратыр. Ал енди кестели орамал шыгаратугын заводлар оқ-дәри шыгарып кетти ме билмеймен, усы урыс жыллары кесте қайтадан хәуиж алды. Усыны тоқып отыратугын уақыты болмаса да қыз-келиншеклер уйқысын койып түни менен тоқып шығады. Бул сәлем хаттың орнына жүрип кетти.

– Ауа, отағасы, дурыс айтасыз.

Қонақ жигит буннан соң сөзге онша араласпады, оның еки көзи менде, мениң хызметимде. Мен алдыларына чайларын койып шықтым.

Сыртқа шықсам, ағам тауықтың тамағынан қысып ғақақлатпай тур екен, ағам болса қазанға пышақты қайрап атыр.

– Қатғыбыламық кылғанда да болар еди, – деди сыбырланып, – өзи үш түйир мәкийен еди.

Дуньяға хаял адам бир ата жақын бола ма, я апам дуньяпараз ба, үйден азғантай шығын шығатугын болса, әйтеуир бир тонкылдаитугын әдеги.

– Қойсаңа? Қоразы жоқ мәкийенди сақлап берекет табасаң ба, – деди ағам да дауысын еситтирмей сыбырланып.

– Қоңсылардың қоразы бар, әйтеуир тууып жүр ғой, ол түүе биреуи курық та басып атыр.

– Қойшы апа, – дедим оның сөзин жақтырмай. Ағам қайралған пышақты алып қораның түбине жақынлады да, тауықтың еки қанатын аяғының астына басып, тамағынан пышақты тартып жиберди.

– Дийирман тартып кел, – деди апам бир желпим жүуерини қолыма услатып. Ханзаданың үйине дигирман тартыуға кеттим.

Ергенектен сыртқа шығыуым:

– Бийкеш, – деген Ханзаданын шақырыуы мени күтип алды. – Ийниң түсип кетипти ғой. – деди ол мени көриуден хәзилге шақырып. Мен өзимдеги ойды жасыра алмағаныма қысынып, аўзыма сөз түспей қалды.

– Үйге қонақ келген екен, мына жүуерини дийирманыңа тартып алайын.

– Қонақ дегениң күйеу баллар болмасын, – деди сынлы көзи мени бир шолып өтип.

– Әлим, – дедим оның сөзине жууап таба алмай.

Ауылдың бәри бир урыулы бессарылар болғанлыктан ауыл бойынша бир хаялға да ауыл адамларының атын айтыу урдис болмаған. Бессарылар қарақалпақ урыуларының ишинде қыз алыспайтуғын урыу. хәмме бир-бирине аға, ини, апа-синди еди. Сонлықтан Ханзада атымды айтпай, бәрхама мени бийкеш деп еркелететугын еди. Ханзаданың жеңге болғаны ушы ауылдың қызлары бийкеш дегени болмаса. өзи бизлердиң қатар достымыздай еди, ауылдағы жесир хаяллардың да ең жасы. Ол күйеуинен «кара кагаз» келгенде он тоғызға жаңа шыққан, еле балалығы басылмаған келишшек екен. Он тоғыз жасар келиншектің тулымында тул қалғаны хәммениң қабырғасын қайыстырған, ауылдың барлық жасы үлкенлери жыйналып, жас жан, бир күн болмаса бир күни кеуилине унағандай биреу айгтырып келсе, кетип қалыуынан қорқып, ким болса да биреуіге басын байлап койууды ойластырған. Жақсыны жатқа жиберме деген, оның үстине Шәкирден қалған бессарының қаны Кууанышбай шаңырақ ийеси, Шәкирдиң орнын басады, оны жат жерге апарып басқа урыудың есигинде көргеннен ауыл адамларына азабы барма, ким болса да, жесириңизге ийелик ете алмадыңыз, бессарының туқымын, өз қаныңызды баға алмадыңыз деуи мүмкин. Сөйтп хәмме жасы үлкенлер ата-бабадан былай сорастырып, бригадирдиң арғы атасын Шәкирлер менен тууысқан деп тапты, оған басын байлауды нәсиятлағанда Ханзада бир баламды бағып отыраман, турмысқа шықпайман, деп аспанға балта ылақтырған. Адамлар оның бул исине наразы да болып жүрди, бирок өмиринше тул өтемен дегенине исенген хәш ким болмады. Кемпир-ғаррылардың айтыуына қарағанда, ауыл-аймағымыз бойынша хаяллардың ишинде ийге тартары жас болса да Ханзада кусайды. Оның жүрис-турысын, сөйлеген сөзин, жасы үлкенге жасы үлкендей, жасы кипиге жасы кишидей етип ислеген хызметин айтып ауызларының сууы қурысып мақтасатугын. Усындай келиншекті алғанына Шәкирдиң «қатыннан салыуы бар екен» деп қызғанысып қояды. Адамлардың айтқанындай Ханзада басқа келиншеклердиң уранында смес еди, онда адамды өзине тартатугын бир жумсақлық, мийирманлық бар, өзи де адамға жүдә үйирсек, және сөзге де бир адамдай бар, ол сөзди қыңсалап айтпайды, тууысынан келеди, тууы айтылған сөз хәмме нәрседен өткир шыға-

ды ғой. Оның сөзине кулак салмайтуғын адам болмайды. Гейде жууап айтыспасаға да алып кашады, ол жууап айтса, сөзлери сондай сулыу, жумсақ, дауысы да назик ғана баязый сызылып шыға қалады, сонда ол жууап жанына рәхәт берип атырғандай қанаатланып қаласан. Адам күтә қыйналганда, я кууанганда шайыр емес адамлар да шайыр болып, үндемейтуғынлар да шешен болып кетеди дейди ғой, сол рас екен. Урыс жыллары хәмме шайыр, шешен, жууапшыл болып кетти, хаяллар ишиндеги дәртин қосық айтып шығарады, атыздың басында бир майдан хаяллар дем алып отыра қойса, дүньяның қосығы, жууабы айтылып атырғаны. Гейде ыңылдасып қосық айтады, сонда сыбызғыдай сызылған ашық дауыс хәмменикинен өзгене шығатуғын, бул Ханзаданың дауысы. Оған қарсы сөз айтып жеңе алмайтуғынымды билген соң үндеместен дийирманханасына кирдим, олардың дийирманы сейисхананың бир мушына қурыулы еди.

– Өзим тартып берейин бе? – деди. Ханзаданың бундай жұмысларын тайынбайтуғынын билемен. Елдің дәстүри қандай қыйын жағдай болса да, абысын-ажынын, бийкеш-қәйиннің жұмысын питкерип болған соң, өз жұмысына араласыуы керек, ол да бийкарға Ханзада болып кемпир-ғаррылардың тилине илишип жүрген жоқ! Жаңа дийирманханадан кирпиклери, маңлай шашлары ун болып шыққан жеңгемди аядым.

– Жоқ, өзим тартаман.

– Онда қурып берейин.

Ол сейисханаға кирди. Сейисханада бурын Ханзаданың атасы өлиминен алдын колхоздың атларын байлайтуғын еди. Онда кисинескен атлардан сейисханаға басымызды суға алмайтуғын едик. Ол атлар да урысқа алып кетилди, бийшара аткөнек те дүньядан қайтты. Сейисханаға хәр киргенімде колхоздың атларын баппап машқы етип туратуғын аткөнек атам есиме түседи. Ханзаданың күйсеуи Шәкир де атты жақсы көретуғын, удайы атлардың жалларын тарап, арқаларына шаппат урып еркелетип атырғанларын көретуғын едик. Ханзада сейисханаға киргенде соларды есине ала ма, елеге шекем атлардың тезегин, жоңышқа-ғауашалардың сүйеклерин алмаған, оның рәхәтин тауықлар корип атыр. Жайдың бир мушында ат ақырда аттың ер-турманлары, дорбасы илдириули тур, усыларды корип турып булардың ийеси хәзир бул дүньяда жоқ деуге тилиң бармайды. Ат ақырға тауықлар мөкан басып тууатуғын кетек етип алыпты, олар бизлердин

келгенимизди ерси көргендей бир ғоқақласып басылды. Дийирманның уясын өзине қаратып атырған шымшықлар да гуу етип ушып, сейисхананың пәтигине жасырынды.

Ханзада дийирманды жеңил айландырып бир ууыс жүуерини куйды да, жулқынып тартып кетти. Мен де колдасып тартқышка қолымды создым. Қолым тартқышта болғаны менен кеулим далала, жаңа ғана колларына суу алып кеткен қонақ жигитте еди, усыны сезгендей Ханзада:

– Менің жасырғаның менен бәри бир билемен, – деди күлип.

– Жасырдым ба?

– Ол «хәм дайымды көрип қайтайын, хәм тайымды үйретип қайтайын» деп келген жигит.

– Дайысы ким, тайы қәне? – дедим түсинбегенсип.

– Дайысы еки бәне, бир сылтау, районлық газетаға алдыңғы пахтакешлерди жазатуғын хабаршы қусайды, тайы сен қусаған сулыу қызлар болса көрейин деп келгени ғой.

– Сен оны қайдан билессең?

– Оны жигиттиң мени көргенде ойнақшыған көзлеринен-ақ аңлағанман.

– Қашшан сениң менен ушырасқан екен ғой.

– Бағана түстиң алдында ана «түйе мойнында» пахта сууғарып атырған жериме бригадир қайнаға ертип апарды. Мени көргенде қыз деп ойласа керек, көзлери жайнап жеп баратыр. Қайнаға «келин хәрма» дегенде есин жыйнады, өзинің жаңылысканына уялды ма, хәрмасын да айта алмады.

– Онда бир шөптин басында жүрген жеңил биреу десеші, – дедим тап сол жигитти маған турмысқа шық деп усынып атырғандай.

– Қыз алмаған жигиттің бәри сондай болады, қызыл көйлеклини көрсе, ишкен асын қояды. Жаман жигит емес, үрип ауызға салғандай екен, – деди. «Онын үрип ауызға салғандай» деген сөзи хәқыйқаттан да ол жигитке тууры келер еди.

– Тандыры шыққай, – дедим оның алдында өзимди анау-мынау жигитлерге қарамайтуғын пәк қыз тутып.

– Тандыры шықласың, қолына қонған бахыт қусы шығар, қолайы келсе, тий де ал. Сени алатуғын жигитлердің бәри урыста жоқ болды, қудай айдап келген шығар, сениң теңиң екен бийкешжан, тили сөз айтыуға жууысқандай болса, тий де ал, – деди. Онын сөзинің хәқыйқатлығы бар. Теңи болмаған соң ол күнлери қызлардың кеулиндегидей

адамды таба алмай нала шегийи ерси емес еди. Жақын арада мени де қалада бир хаялы туумаған жасы әдеуирге барған киси айттырып келди, қызды ким айтпайды, қымызды ким ишпейди деген, айттырып келген адам менен қалай урысарсаң, сонда да усы адам мени тең биліп, айттырып келгенине кеулим қабарып, көпке шекем қапа болып жүрдім.

– Усыннан қашып кетіп жүрме, маған койлек кийгизіп кет! – деди және күліп.

– Таңдыры шыққыр, аўзыңды жапсана! – дедім ашыуланған болып.

– Макаў, ишин майлы-аў!

– Саған кийгизген көйлектің садағасы кетейін.

– Буның айтатуғын гәпинс қара! Мен сени бакпай мал бағыш жүрмен бе. мениң аўзыма ылай сыйпап көр, – деди мени бир қолы менен қытықлап. Мениң жаным шығып кетти, дийирманның тартқышын ала сала изинсн кууып кеттім. Оның «сени бағып» деген сөзинің де жаны бар еди. Бурынлары аўылға келген жигит-желеңге қызларды қадирли етип сөйлестирмей ынтық ететуғын да, қызлар менен бир аўыз сөз сойлесиу үшін сарсаң ететуғын да усы жетгелеримиз. Жигитлер олардың сынауынан кейін барып қызларға аманбысаң айтқандай болады.

– Хай-хай, бийкеш, илайым қонақ жигит бүгін сениң қойныңа киргей. – деп ишек-силеси қатып күліп, сейсхананың ишин айланып қашып жүр. Мен оннан сайын оны куудым, ол зордан дегенде есикти тауын шығып кетти.

* * *

«Ха-а, малларыңызды айдаң!» деген шопан баланың саз дауысынан ояндым, қора беттен апамның сыйырды гүрпилдетіп сауып атырған дауысы қулағыма еситилди. Ағам бул күнлери суушы еди, күнде бундай уақытлары әлле қашан пахта атызында азанғы салқын менен пахтасын бир қайтара көзден өткереди.

– Зийуар, – деди апам, – енди оянсаң болмай ма, мына харамы қатқыр бузаўға күшим жетпей атыр.

Сыйырымыз быйыл биринши тууыуы, тымса болғанлықтан саўғанда қытығы келе ме, апамның бир өзине саўдырмайды, күнде екеулеп зордан сүт аламыз. «Тур-турдан хабар келсе, уйқыдан маза кашар», енди жатып берекет тапшайтуғынымды билдим.

– Бузаўды ийдир! – деди апам.

Суулыққа таслап тыпыршылап турған бузаў босаныудан анасының емшегин тартқышлап атыр. Сыйыр баласының емгенине хәз еткендей мурнын көтерип, төрт аяғын керип тур. Оның ийіп турғаны бузаўдың аўзынан аққан ақ көбиктен белгили, сүтке қунығып емип атырған бузаўдың аўзынан ақ көбик көпирип жерге торсылдайды. Көп узамай аўылдың ишин жаңғыртқан бригадирдің қадимги өзлеримізге таныс «жумысқа шығың, хаайй!» деген дауысы азанғы аўыл тынышлығын қақ айырды. Бригадирдин усы дауысынан соң атызда көринбесең, ол бир майданнан хәр кимнің атын айтып шақырады. Мен кеште қойған жеримнен кетпенімди алдым да жолға шықтым. Хәремнің ийіндеги раштын басында жалаңбас биреу аўылды сырттан бақлап турғандай силейіп тур екен.

– Саў барсыз ба?

– Шүкир, – деп төмен қарауым менен алдынан өттім. Сеземен, артымнан карап тур. Ол изимнен жолға түсти.

– Таныссақ бола ма? Мениң атым – Яқып, – ол маған жақынлап қолын созды. Ер адам менен усылай қол алысып танысуы бизлерге үрдис болмаған, қала тәртибинде оқыған жигит-қызлар усылай танысатуғынын билемен. Мен илажсыз оған қолымды создым.

– Зийуар...

– Мениң анамның аты да Зийуар еди, – деди салмақлы пишинде. Мен уялғанымнан аўзыма сөз түспеди.

– Зийуар, – деди ол сөзинің изин алып, – сизің аўыл күтә шырайлы екен!

– Тек аўылымыз ба?

Усы сораўдың қалай аўзыма келгенин билмеймен. Ол күлди.

– Кеширерсиз, аўыл дегенде усы аўылда жасайтуғын адамларды қосып айтып атырман, – деди мениң сөзимнің төркинин түсинип, – соның ишинде қыз-келиншеклери.

– Ол маған қапталласып көзинің қыйығы менен карап қойды. Мениң сөзимнің жууабы болса да, оған сөз қайтарып айта алмадым.

– Сиз оқыйсыз ба? – деди ол арадағы тынышлықты бузып.

– Оқыған едим.

– Хәзир ше?

– Қоңсы аўылдағы жети жыллық мектепти питкерген едим, енди қалаға я арқадағы аўылдағы он жыллық мектепке қатнаў керек. Узак болған соң үйдің иши оқымай-ақ кой деп атыр.

- Үйдің ишинің айтқанын қылып оқыуды қоймақшымысыз?
- Мектеп жақын болғанда әлбетте оқыр едим.
- Қалаға барып техникумға кириң, мугаллим болып келесіз.
- Үйдің иши жиберсе...
- Үйдің иши малы көп биреуге беремен десе кете бересіз бе?
- Жоқ, – дедім мен күлип.

Бизлер сөйлесип киятырып пахта атызына келгенимизди билмей қалыппыз. Жүрип киятырған жолымыз пахта атызының ийіши менен тартылған жаптың етегиндегі табан соқпақ еді. Раштың етегі адам бойлы келген боянлық, боянлықтың арасы менен адамлар сийрек жүрип, көбинесе атыздың ернегиндегі үлкен жол менен жүрер еді. Боянлардың шакасы бир-бири менен ушласып, жолдың сүлдерін ғана көрсетеді, әсиресе боянның арасы менен жүриу азанғы шықта кыйыш болғанлықтан жүрмейтуғын едик. Боян шакаларында көздің жасындай жылтыраған тынық шық суулары хәр адымға сиккинип жамғырдай шашырап үстине жауады. Боянлықтан шыққанда менің де, Яқыптың да үстиміз суу болды. Ол ауыл беттен атың жортып киятырған бригадирди күтип, атыздың шетінде қалды.

Усындай қаладан үәжиі келе қойса, бригадир гажақа-гаж жұмысты қыздырып жиберетуғыны бурыннан әдегі. Бәрха басымызда тұрып бойымызды көтертпейди. Яқып келгелі де сондай болды, бирақ ол булардың хеш қайсысына кеуіл бөлмегендей, оның көзлери хаяллардың арасын тинтип маған тигиледи. Ауа солай болды. Мен өмиримде ер адамның пешанама усылай тигилиуін көргеним жоқ, сонын ушын ба, гейде көзи менен көзим ушыраса қойса, жүрегим селкинип дирилдеп кетеді, өзимди бийжағдай сеземен. Сонда да оның көзинің астынан урлап қарағаны, атыздың шегінде айналшыклап жүрип сыртымнан хәрекетимди бақлағаны кеулиме сондай жыллы тийди... Дәслепки күңги Ханзаданың сөзлери рас шыққанына, жүрегимди әлле қандай сезимлер бийлеп, хәзир ер жеткеніме, усундай жигит пенен ушырасқаныма, оның усылай қараған көзлерін көргениме жүрегим толықсып, халлас урады..

* * *

Яқыптың «ауылыңыз сулыу екен» деген сөзи хеш есимнен кетпейди. Бәрхама қулағымның түбинде тұрып «Зийуар ауылыңыз қандай сулыу я» деп дөгерекке машқы етип қарап тұрғандай, ал мен «тек

ауылымыз сулыу ма?» деп оның маған кеуіл бөлмегеніне өкпеленгендей оған және усы сорауды беремен. Қумның етегинде тораңғыллықтың арасында отырған усы ауыл мақтанғандай сулыу ауыл еді. Ауылдың бир тәрепи пышық мурны батпастай тоғайлық, бир тәрепи камыслық көл, көлдің камыслығы тораңғыллық пенен қапқанған тоғайдан қалыспайды. Ғаррылардың айтыуына қарағанда бурынлары усы көлге жолбарыс келип қумның артындағы әулийеге түнеп кеткен деседи. Көлдің болғаны да жақсы екен, жаз болса қамысын қора-қопсыға тек бизің ауылдың адамлары ғана емес, қоңсы ауылдардан да келип алып кетеді. Сонда ауыл адамлары көлдің қамысын өзлери еккендей қызғанысып, зордан оларға орыуға рұқсат етеді. Қысы-жазы ауылдың малларының өриси сол. Көп-көмбек қамыстан көлдің шүңгил жеріндегі сууы көринбесе, нау қарағай қамыстан бети көринбейди. Қысы-жазы сорпа-саулықтан тарықпаймыз, көлдің балығы да мол. Урыс жыллары да усы көл адамларды тарықтырмаған, ауыл адамлары балықтың таза сорпасын ишсең, мың да бир ауырыуға ем деп мақтасады, бул тақыйық гәп болыуы керек. Ауылымызда ауырыушылық та онша болмайды дерлик. Ауыл көлге жақын жерге орналасқанлықтан узақтан қарасаң, көлдің үстінде тұрғандай көринеди. Өзлериміз он беслеген үйміз, ылайдан салынған хәр жайдың алдында бақаншақтай қара үйлери жаз болса тикейип шыға келеди. Жаздың ыссысында адамлардың жанын алып қалатуғын усы қара үй, түнликті азанға салқын менен жауып тасласа, азанғы қоңыр салқын хауа сол тұрысында қалады, далада мыс қайнай берсин, үйдің иши сол қоңыр салқыны менен кешке шекем турады. Жазда қара үйде жатқанның рәхәти өз алдына!

...Үйге келсем, апам үйдің түңлигин азанғы салқын менен жауған екен, арқасын түрип, алды-артына суу серпипти.. Өзи үйдің алдындағы сынада халықлап, шөжелердей бүйрегі бүлкілдеп жатыр. Үйдің дәруазасын шыйық еттирип келсем де, апам мени сезбегенсип бетин желлип жаға берди. Бийшара шаршаған. Бурын хеш уақытта балтырым сызлады деп айтқанын еситкен емес едим, соңғы уақытлары ауырыу-сырқатлы болып, тез-тез төсек тартып жатып қала беретуғын болды. Апам урысқа ер жетип теңселип тұрған азаматын атландырып, баласынан «қара қағаз» алып отырған жүрегі жаралы аналардан еді. Ана ушын перзентин жоғалтыудан артық қайғы жоқ, баласын есине алып гүроингенде жер титиркенгендей болатуғын еді.

көзинің жасын егил-тегил етип емиренип, гейде баласын жоқлап өзи солығын басатуғын. Гейде сәл жерден кемлик келсе, я бирсұ кеўлине тийсе, я оның айтқан сөзлери есине түссе, жоқлау айтып бир деб-деуін шығарып алатуғын. Ағам не деген менен еркек киси, тәуелле айтып апамды жубатауғын, еркек киси де тас емес. Гейде апамның жоқлауын тыңлап отырып, ол да маңлайына қолын тиреп, ешкілдеп жылап жиберетуғын еди. Бундай ўақытта мениң оларға қойың деп тәуелле айтып жубатыўға тилим гүрмелмейди... туўысканымның азасы менен де жүрегиме аўыр жара салған, тек қоз жасыма ғана күшим жетеди. Үйдің ишинде үшеўмиз де бир басылып жылап, шеримизди тарқатқан соң барып тәуеллеге келемиз. Олар қуры қол қалмағанына, қыз болса да, перзентинің барлығына шүкірлик етеди, мен қартайған шағында ата-анамның кеўлин қабарттырмаўға, басым жерге киргенше, баласының орнын билдирмей хызмет етиўге ант ишемен.

Бүгин апам қара үйдің керегесине илдириўли турған эжағамның сүүретин қолына алыпты, басын көтерип сүүретлерге қайтадан тигилди. Сүүретти эжағам фронтқа барған күнлери түсип жиберген еди, аўылдағысынан гөре азғын, үстінде әскерий форма, күлип турып түскен. Оны жақында қаладағы сүүретшиге апарып ағам үлкейтип әкелген еди. Апам сүүреттиң бетин бир сыйпалап, ишинен гүңиренип орнынан аўыр қозғалып турды да, сүүретти керегеге илдириди. Оның қыймылларынан күтә шаршағаны, күш-қуўатынан болдырғаны сезилди, ишимнен апамды аяп кеттим.

– Қуўатым, қыраным, дәрманым, қайсы жерде жатыр екенсең, арысланым, сени қалай душпан қози қыйып ата қойды екен, жерге қалай сыйып атыр екенсең!!! Қаршығам, жас-кеттиң-аў, он гүлиннен бир гүлиң ашылмады-аў, қулыным, қулыным! Және кемсеңдеп, жени менен көзинің жасын сүргти. – Кешеге ўәкил жигит мениң Сапарбайымды таныды екен, буның туўысқаны Сапарбайым менен Некисте бирге оқыпты, изинен барғанда талай рет көрген едим, деп кеше сүүретинен танып атыр. Оның да ағасы урыста қаза болыпты.

Апамның бул сөзи ўәкил жигитти маған бурынғыдан да ысық етип қорсетти, қыялым шарлап, кеше төрде отырған сулыўшық жигитти қоз алдыма келтирдим. Оның Яқып хакқында басланған бул гәпи мени үйирип әкетти, оның сөзин бөлмей сойлетким келди.

– Сорасып қарасаң, өзи де узақ емес, әкешин жақын яр-досларының баласы болып шықты. Кеше айтып отырғанына қарағанда, оның әкеси үйге талай рет келип қолымнан дуз ишип жүрген адам.

– Қой-ай! – дедим.

– Аўа, сен онда жуўырып жүрген қыз едің, билмейсең. Буның әкеси бийшара бир геўдиреген ақ көкирек адам еди. Анасы да қамыр-дан қыл суўыргандай биймәлел нашар еди.

– Эжағасының бизиң эжағам менен оқығаны рас па екен? – дедим.

– Рас, отирик созди айтып жини бар ма?

Ол эжағасы да мениң Сапарбайжаным менен қатар еди. Бул енди сеннен бир жас, я еки жас, я үш жас ғана үлкенлиги бар шығар деймен, оннан көп емес,

– Онда бурыннан ағайын-тамыр екенбиз ғой.

– Аўа, қатнасып отырған жеримиз еди ғой, алдындағы жасы үлкен ағасы өлип, атасы бунда, анасы онда олип, кимнің жақын, кимнің алыс екенін усы қаршадай бала қайдан билсин?! Болмаса, тап қолымызда болатуғын бала.

– Солай ма?

– Жақсы адамлардың туқымлары, баласы да шеп болып шықпаған ба деймен, газетке сөз берип жүргенине қарағанда бир әндейше болуў керек.

– Газетаға сөз жазса, жақсы бола бере ме?

– Улыўма халыққа сөзин тыңлатқан адам тек бола ма?

Апамның сөзине жуўап бериўдиң орнына күлдим. Бираз тынышлықтан кейин және апам:

– Зийўар! – деди.

– Я, – деп даўысты зордан берип үлгердим.

– Ыәкил жигит кетемен дегенше және бир аўқатқа шақырайық. Кеште келип ана буўдайдан бир желпим ун тартып қой, пәтир қатырайық, – деди. Апам да еле сол жигитти ойлап екен.

– Яқшы, – дедим бирден, расында усынысына ырза болдым.

Апам қапталында алашаның үстінде үйилип жатырған жүнлерди жерге алып сабай баслады. Алма-гезек сабаўларды жүннің арасынан суўырып алып урғанда жулқынып отырғандай коринер еди, сыртынан қарап отырып оны ғарры кемпир деп айтыўға көзим қыймас. Жаңа ғана димарсызланып орнынан зордан турған кемпирде усынышама күштиң барлығына исенгим келмейди, оның сабаўына ерген жүнлер торғайдай пәлпеллеп ушып, үй жайдың ишин тозаңғытып кетти. Ол сабаўын ыссы күлге көмип-көмип алып ояқ-буяғын пышақ пенен қырды да, және сабаўға киристи. Мениң қыялым эжағамды көрген

Ұәкил жигитте, оны және үйде, мениң шилтерлеп қойған дастығымды қолтықлап қарап отырғанын көремен, мыс қуман менен қолына суу аламан, қуманның сүмегиниң астына тутқан қолларын, еңкейгенде манлайына түскен шашларын, «рахмет» деп бетиме қараған көзлерин көремен...

– Бийкеш, хә бийкеш хуу-ў! – деп шақырған Ханзаданың дауысы қыялымды бөлди.

– Не болып қалды, ана келин сени шақырып атыр ғой!

Қуғаньшбай үйге жууырып келди.

– Апам сени қой жууыссын деп шақырып атыр!

Ханзада көптен бери түске келгенде қойларымды жууыўға жәрдемлес деп жүрип еди. Ол дизкийиминиң балақларын жууан сатанына шекем түрипти, көйлегиниң етегин белбеўине қыстырған, жеңлерин түринип, бир қара қойды белбууарына шекем келетуғын суўға апарып, жүнлерин мыжғылап атыр екен. Қой өжетленип бойын ояққа-буяққа урады, күш бермей аспанға шапшыйды. Ханзада ашыўға шыдамай оны ғарғап силеп атыр, екеўлегеннен кейин қой бираз жууасыйын деди.

– Жийен бала, хай!

Мен оның шақырған тәрәпине қарасам, жыңғыллықтың арасында ийнине белин салып кетип баратырған Бектурғанды көрдим.

– Жийен бала, көрип турсан ғой, бир қойға екеўлеп-үшеўлегенде күшимиз жетпей атыр, кел! Еркектиң туқымысаң ғой!

– Қаўын суўғарыўға баратыр едим, мейли, тағы бирде суўғараман дә.

Бектурған «қаўын суўғармақшыман» деген бригадирдиң Ұәкил жигит пенен қоңсы аўылға кеткени есиме түсти.

Бригадир барда ол тал түсте белин ийнине салып, усылай годдаслап барып қаўынның суўғармақ тўе, қаўын атаулының ийнинен жүре алмас еди. Бектурған күтә дийхан жигит еди, қыйтығын тауып қаўын, жууери, оның ийнине тары да егип қойыпты, және оның жерге таслаған туқымы таслағандай көгерип шығады. Бірақ ол қанша қийликкени менен аўылдың пахтасын пахта стип отырған усы Бектурған еди. Пахта егиси күнлери трактордың үстинде қырғын болды, ол колхоз бойынша биреў, оның гезегин күтип отырғанда пахта егисинен кешигип қаласан. Егисте пахта суўғарарда трактордың орнына трактор болып жүрген усы Бектурған. «Жигит жыйырма бесте, ел елиўде».

дейди ғой, күшине толыскан жигиттин қолында колхоздың қос огизи де, көк аты да тарта алмай қалатуғын, сонда да Бектурған шаршамас, түни менен фанс шыраның жақтысы менен жер айдайды, пахта суўғаратуғын күнлери ақсай айдайды... Бир жаман атың кешсе, адамның жүзеге шығыуы қыйын ба деймен, сонда да Бектурған немецтердин қолында болған пленник, гүманлы адам болып қалды.

Адамнар оның шаршамайтуғынына хайран қалар еди.

Бектурған бизлерге қарап бет алғаннан көйлегимниң етеклерин түсирип суўдан шықтым. Ханзада Бектурғанды жигит есабына алып уялайын демеди, Бектурған оның ессине хәм бизлерге көзи түскенде қулағының ушына шекем қызарды. Жанымызға келип, белин жерге шанышты да, оған көйлегин қыстырып, қой жууыўға кирисип кетти. Көйлегим суў болғанлықтан, денеме жабысып бойымды сып-сыйдам көрсетип тур, уялғанымнан көйлегимниң суўын ағызыуы менен жыңғыллықтың арасына кирип, қуяшламаға бетимди бердим. Ханзада жаңа ғана мени көмекке шақырғанын умытып кеткен адамдай Бектурғанды сөзге айналдырып атыр, оның сөз бенен иси жоқ, қой жууыўдың хәлегинде. Бектурғанның ийниндеги бөлсек-бөлсек булшық етлер гилтилдеп ийниниң үстинде ойнап атыр, қой күшли адамның қолына түскенин сезип, тапжылмастан тур, демнің арасында ол бес қойды қолынан өткерди.

– Ал болдық па? – деди ол суўдан шығып.

– Пай жигитсең-жигитсең-аў! – деди Ханзада жигиттин қолында топтай ойнап жүрген қойларына қарап, – сениң ғайратыңа тураман да, бірақ усы ғайратыңды жүзеге шығармай жүрсең дә.

Бектурған үндемеді. Оның үндемегенин тыңламай және:

– Сен усы қыздың атын еситкенде еңсең түседі, не бәлең бар? – деди.

– Қыз десе кеўлим бузылып қоя береді-аў, – деди күлип ол.

– Кеўлиң бузылса тәўир болғаны, жаман болмағаның, әйтеўир көкирегидиң қурты болғаны.

– Буның көкирегінде жүрген қаяқтың адасқан қурты? – дедим мен де хәзил сөзден шетте қалғым келмей. Бектурған маған жалт стип қарап қойды.

– Не? – дедим жекиринип. Бул кәдимги үйренисип қалған хәзил ме?

– Бийкешжан, бар екенсең ғой, «не» дегенше бир нәрсе айтса,

дойнағында барынды шығарса! – деди Ханзада мени қот-қотлап. Ол усындай шелкем-шалыс ғәй айтысып, кеуил көтерисип күлискенди жақсы көретуғын әдети.

– Мениң дойнағымнан бир нәрсе шығар дә, ал жийеннің дойнағынан илип алары жоқ па деймен, – дедим мен де баспалатып. Ол мениң сөзиме жууап қайтарыудың орнына күлди.

– Жийен бала, көрдин бе, усындай сөзди еситип те адам күлер ме, сирә сениң көкирегиннің курты жоқ па деймен. Пай, сениң орныңа өзим жигит болмағанымда бар бар ғой... Бир жигиттің орнына сенде жасап атырсаң-ау.

Бул сөз Бектурғанның қытығына тийип кетти.

– Сен жигит болсаң хәзир не қылған болар едің?

– Мен бе? – Ханзада ойланбастан, – сол қызды отырған жеринен көтерип, ана көлдің ортасына апарып мантықтырар едим. Бектурғанды соны ислейди деп ойланғаным жоқ, отырған жеримнен қозғалмадым. Ол жалма-жан мениң жаныма жууырып келди, қолын маған тийгизе алмай турып қалды.

– Бийкештің суыты басты ма?

Усы сөзден кейин ол еси-ақылынан айырылған адамлардай қалтырап кетти, мени жерден баладай көтерип алып, көлге қарай жууырды. Мен оның қолында балықтай туулап, бетлерин шапалығым менен урып атырман, ол хеш нәрсе кәр етпегендей, мени оннан сайын бауырына басады. Еркек адамның денесине усылай биринши рет жақынласқаным, оннан көк шөп пенен саз ылайдың бир түрли ашқылтым ийиси мурнымға келди, бийтаныс ийистен денем түршигип, мурнымды қолым менен бастым. Күшли қоллар қаншама булқынсам да, мени қушағынан жаздырмады, муздай сууға дәслең аяғым, соң барлық жерим тийди, суу бетиме келгенде, ол мени жоқары көтерип изине кайтты. Жағада турған Ханзада ишек-силеси қатып, бизлерди тамаша етип тур. Бундай ойынлардың талайын көргенмен. Бектурған жийен болғанлықтан ауылдың қалеген адамы менен ойнауына, еркинсип өз билдигин ислеуине хақысы бар еди.

– Тауырсең ғой, сөйтип қызларға бойынды үйретсе! – деди Ханзада.

– Сизлерге қосылса адамды жолдан шығарасыз, – деди ол хеш қайсысымыздың бетимізге қарамай.

– Сениң жаныңа қудайдың олими келсин! Сен кетпен менен бел-

ден басқа нени билетуғын едің! – деди Ханзада тоңқылдап. Ол бизлердің жанымыздан тезирек кетиуге асыққан адамдай дәрриу белин ийинше салды да, аяғын шаққан басып жүрип кетти.

– Сен мени жеңдим деп баратырсаң ба? – дедим артынан бақырып.

– Қызға, әкесинің үйіндеги периштеге қол тийгизгениң ушын маған көйлек кийгизесең, болмаса қыздың кебетейине ушырайсаң!

Бектурған оның сөзине кулақ салмады.

– Не, сен маған желкеңди көрсетесең, мен айтпағанда, сен бийкешке қол тийгизбек түе, көлеңкесинен жүре алмас едің.

Бектурған әллеқашан жыңғыллардың қызыл бүршиклеринің арасына кирип көзден ғайып болды.

* * *

Быйылғы жаздың өзи айта қалғандай ыссы еди, адамлардың айтыуына қарағанда усындай күнлерде егин тез писетуғын қусайды. Шығжырған күннің нурынан қумның бауырайындағы бизің ауылдың төбесінде мыс қайнады. Кешке шекем елп еткен жел болмады, теректің баслары күн ауғанша селт етпестен турды, жердің беті тандырдың хәуириңдей лапылдап аяғынды тийгизбейди, қумның басынан гейде келген шамалдан от еседі. Күннің нуры узакласып батысқа жақынлағанда барып күни мененги ысыдан халықлап шаршап қалған адамлар өзине келеди, жапырақлары солып бойын тиклей алмай атырған өсимликлерге де жан енип қайтадан бойын тикледи.

Бүгин күн ыссы болғаны менен кешки хауа маған қашанғыдан да қоныр салқың, жүрегиме қандай да бир ләззетли болып тәсийир етти. Мен буны таслап үйге қайта алмадым. Адамлардан қалып жұмыс илегим келди.

Ауыл тәреп уағыр-шағыр, өристен кайтқан жамырасқан қой-жанлықлардың, моңирескен малларды, сыйырларды сауыуға асығып, оларды шақырып, хәүкимлеген хаяллардың, малдың алдына шыққан балалардың шауқымы, атыздан қайтып киятырған бригадирдің бақырып сөйлеген дауысы еле сембеген еди. Малдың туяғынан көтерилген шаң ауылдың үстинен көшип, қумның етегинде бир бөлек шарбы булттай көтерилип тур. Атыздың ийиніндеги жаптың рашын қапалаған боянлықтың арасы қыймылдап кетти, мен жалма-жан орағымды қолыма алдым, жолға қарай жууырдым.

Изимнен киятырған кисиниң хабаршы жигит екенин билсем де, билмеген киси кусап киятырман. Оның менен сөйлесиўди көптен бери күтип жүрсем де, қызға тән әдепликти сақладым.

– Зийўар... – деген еркек кисиниң даўысы еситилди. Ким екенин артыма қарамасам да билемен. Жүрегим дүрсилдеп кетти, қаншама усы жигиттиң мениң менен сөйлесиўин күтсем де, ҳәзир сөйлеским келмеди. Өзимше, иркилсем, бир қорқынышлы ўақыяға дуўшакерлесетуғындайман, жүрегим аттай дүрсилдейди, жүзим лап-лап жанып, қолларым қалтырады. Изимнен қорқынышлы бир нәрсе қуўып киятырғандай, алға қарай тағы да жуўырдым.

– Тоқтай тур, – деди әсте еситилер-еситилмес етип. Мен тоқтап турарымды, я турмасымды билмедим, жолдағы излерим бираз сийрекийин деди. Маған қарай жүрип киятырған жигиттиң масаладай жанған көзлерине көзим түсти, усындай шоқ отлы көзди көргенмен, жүрегим үсти-үстине урады. Кебзелигимнен жүрегим шығып сыртқа атлығатуғындай. Бир түрли қорқынышлы муздай сезим тула бойымды жайлап алды, қалай болса солай аўылға қарай шыбындай уштым.

Сол жуўырыстан үйге келгенде бир демимди алдым. Апам қазан ошақтың дөгерегинде айналшықлап сүт писирип атыр екен.

– Бунша неге кешиктиң, адамлардың келгени қашшан! – деди. Ишим ала дүпилди, апамның сораўына не жуўап қайтарғанымды билмеймен. Қыялым боянлықта жаңа ғана атымды айтып шақырған жигит жүрген жерде, оның жалынышлы даўысы қулағымның түбинде және еситилди, бир неше мәртебе тақирарланып атыр... Тум-тустан ҳәр түрли сораўлар қысады. Неге каштым? Не демекши екен? Бир аўыз сөйлесип алсам болады ғой?!

Азанда таң маған пүткилшей басқаша болып атқандай болды. Күнде анасының емшегине қарай өлгенин билмей суўлыққа таслайтуғын бузаў бүгин мәнтийип қазыққа үңилип қалғандай, қызыл сыйыр да апамның шелегине гүрпилдеп саўылған сүтиниң даўысына хәз еткендей торт аяғын жерге тиреп керилип қалыпты, қораның ишиндеги қой-жанлықлардың гүйис қайырған тиелериниң ғыртылдысы да бүгин өзгеше сулыўланып кеткендей, есиқтиң алдындағы жаптың бойына егилген асқабақлардың жапырақларының хәр қайсысы себеттей болып, қолларын жайып, дүт тоғай болып кетипти, жапырақларының бушселли тойғанығын, жасыллығын.. қолларын жайған пәлектери

үй жайдың дийўалына жақынласып қалыпты, пәлегиниң ушырағының сап-сары алтындай гүли азанғы шық пенен бойын тиклеп жоқары қарап күлип тур, гүлдиң бетиндеги шық күн нуры менен қамасып, гүлдиң сары реңи менен қосылып, жылтырап нур шашады... Мурныма әлле қаяқлардан гүнжи гүлиниң ийиси келеди... Бәри көзиме бүгин сулыўланып кеткендей, буларды тап хәзир көргендеймен.

Кеште аўылдың иши түтинлик пенен сасыйды, болмаса қапталымыз көл болғанлықтан сүйир шыбын адамға да, малға да күн бермейди. Жаздың усы айы ғаррылардың айтыўына қарағанда сүйир шыбынның бири жүз, жүзи мың болатуғын қусайды. Ыңылдаған шыбын қанша түтинлик салғанын менен күнниң қызылы батыўдан ыңылдап қосық айтып турғандай. Кеште шыбыннан қашып, үйдиң иши шыра жақпайды, аўқатын ишип болғаннан соң хәмме пешеханаға кирип алады.

Түн тынышлығын қак айырған дүрсилдеген келинин даўысы қулағымға келди. Күни менен пахта отап, шаршап қалыппан, дастыққа басым тийиўден тула бойым мылжырап, көзиме уйқы тирелди. Дастығымның астынан келиниң дүрсилдиси қулағымның түбинде түйилип атырғандай, көзимди илиндире қоймады.

– Бийшара Бектурған кели түйип атыр, – деди апам, – жалғыз болса да, пайдасына пүтин, туп-туяна ғана.

Бектурғанның кели түйиўи, дийирман тартып нан қатырыўы бұрыннан таныс болғанлықтан, ағам бұған сөз қоспады.

Бектурғанның анасы Айша бизиң аўылдың қызы болып, қыятларға турмысқа шыққан. Баласы армиядан келгенде ол аяқ-қолы ләң болып, еки көзинен асылып жатыр екен. Анасы баласы келгеннен кейин төркин журтын бейим көрип қошиўди нәсиятлаған, соннан көшип келди.

Ол еки жылдан бери жазда жай салып алмақшы болады, жоқшылық себебинен қысқа жипти гүрмеўге келтире алмай қала берди. Аўылдың бұрынғыдай еркек кисилери болғанда жай салыў муң болмас еди. өзи басқа он еки мүшеси пүтини жоқ, шолақ бригадир, арба менен жүрген етикши Жумабай, қалғашлары – көкиреги шуўылдасқан ғаррылар. Олар көшип келгели жер төледе күн көрди, былтырдан бери қамыстан ийт арқа етип қақыра ислеп алды.

– Туяна болмай бәле көринип пе, ислейтуғыны өзиниң пайдасы.
– Хожалығын тиклеп, бир шүберек баслыны үйине киргизиўдин талабында шығар, – деди ағам.

– Шүберек баслы табылмай қалар дейсең бе, пақырға қайырхомлық ететуғын мийрим шәпәтти бир қолайлы нашар излеп жүргендағы. Болмаса ҳәзир қызлар бундай ғаршылдаған жигит түүе, әйтеўир биреўлерге тийип атырған жоқ па? – деди және болған соң айтқаны болмаса, апам менен ағам мен үйде бар ўақытлары бундай сөзди айтыўға ийбенер еди. Бектурғанды қолайлы қыз таңлап жүрипти деген сөз маған бир түрли тәсийир етти.

Кимди таңлап жүр екен? Сорым қурысын... Қаяктандур кеше мени баўырына басып, көлге қарай жуўырған жигиттиң үстинен аңқыған ийис және мурнымма келди. Мен оннан қутылыў ушын мурнымды бастым.

Мениң көзим уйқыға кетти-аў деген ўақытта олар гәшлерин сыбырласа қалды. Буны ерси көрип жортаға уйыклап қалған киси усап пысылдап едим, олар қаттырақ шығарып гүңкилдести.

– Мына ўәкил жигиттиң үйге келгишлеп жүргенинде гәп бар қусайды, – деди апам сөзиниң изин өзин түсин дегендей хәл салып.

– Не гәп?

– Қудайдың мәрки саған, қолыңды ер жеткен қыз бар...

– Қайдан билейин, бурыннан көз көрген болған соң бизлерди бейим көрип келип жүрген шығар деп едим, – деди ағам өзин хәклап.

– Оны қайдан билдин?

– Мына келинге айтыпты. Айттырып қойған жери болмаса, кәтқудаларымды жиберейин депти.

Күни мененги сөзи маған жаналық болмаса да, соңғысы айтарлықтай жаңалық еди. Оның мени айттырыўы ойын биринши рет еситкеним, бундай гәпти Ханзаданың ишине сыйғызып еле айтпағанына хайранман, исенгим келмеди.

– Теңи келсе, тегин бер деген, баламыздың орнына баламыз болар.

– Жалғыз қыз, қыздың қәлеўи биледи дә, кемпир-әй.

– Қыз шеп көрмейтуғын қусайды. Ол түүе аўылдың барлық қыз-келиншеклериниң аўзының суўы қурып жүрген қусайды.

– Оны қайдан билдин?

– Соны билмей дүньяға жаңа келиппен бе?

– Сөйттип мақаўлардың көзи тийер еле, – деп ағам болажақ күйеў баласын қызғанып қойды.

– Ғарры, тап бизлерге қолай емес пе, өзи де узак емес, ата тегин билемиз. Өз баламыздай болар еди.

– Кәтқуда болғанда сонда бизлерге ким келеди?

– Тамыр-таныс, жег-жатлары жоқты дейсең бе? Ғәзир бурынғы замандай жүдә сәлпеншегин салындырып жүрмейди, бирге жұмыс ислеп атырған жериңдеги жасы үлкенлеў биреўи-ақ келе қояды.

– Қыз бенен сойлесип көрейик.

Екеўи де усы шешимге келген қусап үндеспеди. Бираздан соң ағамның қурылдысы еситилди..

* * *

Бизин аўылдың лақабы «жийдели аўыл», қалалыларға «жийдели аўылданман» десең, қумның етегинде тум-тусын жийде, жигилдиклик пенен бүркелген бизин аўылды, жийде базарында жийдесин көтере сатыўшы бизин аўылдың адамларын түсинеди. Жеримиз жийдеге бай болғанлықтан адамлар да оның маманы болып кеткен, бир жийдеден тақанның түрли түрлерин ислейди. Жийдешилик көп болғанлықтан атызға мәдений шертектің де кереги жоқ, әйтеўир аўылдың пахтасы егилген қайсы атыз болса да, ийинде қапылғанда бес-алты түп жийде бар. Аўыл қумның етегинде болғаны менен, жийде шақалары удайы шамал шақырып, жаздың ең ыссы күнлеринде де қоңыр салқын тартып турады. Ыссыдан халықлап шаршап шығуўдан, хәмме жийдениң астына қарай жуўырады. Емизиўли хаяллар болмаса, бойдақ қыз-келиншеклер, бригадир айтпаса да, усы жийдениң астынан шыққымыз келмейди, түсте усылай пахтаның басында түсленемиз. Былтыр қаладан келген бир ўәкил мәдений шертек салмағаны ушын бригадирди қатты сөгипти, соннан берли үлкен мәдений шертек атыздың шетинде қаңтарылған арбадай болып тур.

Ишинде «ақшаңызды аманат қассасына салын» деген бир хаялдың сүўрети, бир-еки плакат илиўли және «Жаўынгерлик листок» деген бригада бойынша алдыңғылардың аты жазылған дийўалы газета бар. Оның ишинде жазыўлы алдыңғылар дегени Ханзаданың аты менен аўылдың қызларының атлары, ал жалқаўларға басқа хаялдар жазылған. Олардың айыбы, сыйырымды саўаман, сүтин писиремен, уйтаман, деп жүрип удайы бригадирдин бир бақыртпай атызға

шыкнайтуғын, Ханзада болса, барлығын от көмгендей демде ислейди де, хәммеден бурын ағыздың жумысын да тындырып жүргени, жумысым қалды, деп арғына айналмайды, ұақтыңда шығады.

Бүгін түсликте бригадир бизлерди мәдений шертекте болыуымызды түстин алдында зиңхарлап тапсырып кетти. Түсте Яқып пенен екеуи колхозшыларды мәдений шертекте күтип алды.

– Мына жигит бизиң бригад бойынша газетаға мақала жазбақшы ексн, – деди бригадир, буны Яқып келген күни-ақ усылай таныстырған болса да. – Минен бираз күннен бери аўылдың адамлары менен танысты, кимниң жақсы ислейтуғыны, кимниң жаман ислейтуғынын өз көзи менен корди. Бүгін сизлер менен түсликте бирге болмақшы.

Аўылдың пахтасы быйыл жылдағыдай емес, район бойынша болық еди. Соны билгендей талай рет газетадан, радиодан хабаршылар келип, аўылымыз тап дайысының аўылындай еркинсип келип кетип атырғаны. Олардың бәри де бир-еки күн болады да кететуғын еди. Яқыптың бул жүрисин аўылдың хаяллары қустаны етип, әлле қашан оның жүриу себебин болжап қойған еди. Хәмме хаяллар Яқыптың бетине қарап, сынап отыр. Ол орнынан түргелди, хәмме сес-семирсиз оның қыймылып бақлап отыр. Мен жоқары қарай алмастан, жер шуқылаўдаман.

– Алдыңғы пахтакештиң биреуин сүүретке алайың, – деди ол да қысынып.

– Хәммениң ишинде тулпар келиннен басқа кимди газетке алар дейсен, – деди жүйрикленип бригадирдин хаялы Бийби.

Буған хешким сөз қоспады. Ханзаданың күйеуи өлди дегели Бийбиниң басында кара уўайым, ол күйеуин некелейди, деп қорқады. Күйеуи оған көзин алартып бир қарап еди, ол тулланып орнынан турды да, аяғы менен жерди шаңғытып үйине қарай хайт қойды. Күйеуиниң көзинше айта алмаған сөзин жолда кетип баратырып, шерин тарқатып айтып баратыр.

– Женгей неге ашыўланды? – деди Яқып.

– Эй, алдыңғы пахтакешлердин қатарына қоспайсаң, деп маған өкпелегени бул. Өзи жалқаў аламды мен қалай алдыңғы дейин, енди солай үйге барып өзинше бир тоңқыдап, дебдеуин шығармаса шыдамайды, өзиниң жағдайын билип баратыр, – деди бригадир хаялының изинен хәзиллесин. Бул сондай сүйкимли жеңил хәзил болып шықты, хәмме бир күлисип алдык. Күлките алаң болғанынан найдаланып

Яқып маған урлашып қарап қойды, мен бурынғыдан да бетер жерге мойнымды ийдим. Бийбиниң шымшып сөйлейгени күйеуи бәрха тулпар келин деп оны мақтағанына ишинен қызғанатуғын, оның үстине өзинен анагурлым жас, сулыў, тилге алынған келиншектің жесирлиги, бир ұақытлары аўыл жасы үлкенлери оны бригадирге басын байлаў хәккында сөз болыуы оның жанын жейтуғын. Усының себебинен талай рет дәсме-дәс Ханзада менен урысып отыратуғын еди. Оның бәрха күнлегени Ханзада, ол да сөзден жеңилетуғын хаяллардан емес, Бийбиниң аўзын аштырмай таслайды. Бийби создиң мәнисини аңлап жуўап қайтаратуғын хаял емес, жөн алды қарабарақ аўзына келгенин айтып, айбаракты сала береді. Буның акыры хәр қашан да күйеуинен таяк жеў менен тамам болады, гейде таяқтың себебинен хәптелеп төсек тартып жатып та қалады. Аўырыў өлсе де, әдет өлмейди, дейди ғой, оның менен тилин тыйып атырған Бийби жоқ. Ханзада менен оты өре жанбағаны жанбаған.

Ханзада қайынағасының сөзине жуўап бериудин орнына рәхәтленип күлди. Бийбиниң айтқанындай бригадир ишимизден сүүретке түсириўге Ханзаданы көрсетти.

* * *

Жаптан суў алып атырған Ханзаданың артынан үлкен кесекти ылақтырып жиберип едим, суў шамбыр етип оның үстине шашырады. Ханзада орнынан ушып турып колындағы шәңгил қабағына суў толтырып изимнен куўып кетти. Мен де сийраңлап, оған хә дегенде жеткере қоймадым, шәңгил қабағында суў қалмаған ұақтыңда шаршап жуўырыўымды пәсеңлеттим. Ол артымнан қапсыра келип кушаклады, еки колы көкирегимде.

Женгелеримиздиң бизлерди қытықлап ойнайтуғын әдети, талай рет Ханзаданың өзи де қытықлап шаршатып таслайтуғын еди. Бирақ хеш ұақытта бүгингидей етип аямастан маған қол салған емес, көзимнен жас қалай болса солай атқып кетти, даўысымының барынша бақырдым.

– Даўысың қурысып, жараған түйснiң даўысындай. Мениң колыма буншелли шоршыйсаң, хабаршы жигит усласа, үндемес едиң аў!... – деди.

– Мақаў, ғайбар қатын екен, – деген биреудин даўысы тас төбемнен еситилди. Қарасам, Бектурған, маған ыржыйып күлип тур.

– Сен қаяқта едің?

– Мениң де қытығым келип зордан турдым, жасырынып турдым. Жаңағыдай етип мени қытықлағанын көргенине уялғанымнан, аұырған жерлерімди умытып кеттім. Не деген менен ол еркектің туқымы ғой. Ханзаданың аұзынан шыққан сөзлерди еситкен болса.

– Неге уялмай тұрсаң?

Ол жаңа еси ақылын жыйғанда жерге қойған ақсайын ийнине салып бригадирдің үйине қарап кетти.

«Хабаршы жигит уласа, үндемес едің аұ» деген созиниң де жаны бар еди. Мен ол боянлықтың арасында атымды айтып шақырған күни ишиме сыймай барлығын Ханзадаға айтқанман, оның аұзынан түспейтуғыны мениң болажақ күйеуім Яқып болды.

Яқып бизиң үйден және бир таұық жеп, ертеңине қалаға кетти. Ол маған биротала кеткендей, қайтып аұылға айналмайтуғындай, өзиниң изимнен жуұырған себебин түсиндирмейтуғындай көринеди, негедур оның биротала кетпеуін изине айналыуын тилеймен...

... Атыздағы хаяллардың басқысынан мен түспейтуғын болып қалдым.

– Мейли, айтсаңлар айта бериң, – деймен ақыры.

– Мақаұдың иши майлы. Хабаршы жигит бир күни келемен деп кеткен ғой, – деди Ханзада. Бул оның Яқыптың келиу келмеуін менен билгиси келгенги айтатуғын гапи.

– Солай шығар, бизлерден жасырғаның сол ма? – деди Захйира ашыұланып.

Захйира хәммеизден үлкенимиз, хәмме оны ғарры қыздың қатарына шығарып қойыпты. Усы сөзге шыдай алмай ол жақында «Май» колхозынан айттырып келген бир жасы әдеуирге барып қалған ки-сиге тийетуғын болып қалды. Ол ки-сиге хәзир тойдың таярлығында жүр. Соннан бери хаяллар Захйираны айтқанды қойып, тилге мени алатуғын болды. Аспаннан түскендей жас хабаршы жигиттиң келиуі хаяллардың шым-шыма сөзине от басып жиберди.

– Бийкеш, бизлерден жасырғаның сол ма деп мурныңды жыйырасаң, жасырғандай жигит болған соң жасырады да, – деди Ханзада еки қыздың ортасына от таслап.

– Жасқа жаранаман деп сүйегимди сипсе ете алмайман, кәдиримди билетуғын ғарры жақсы, – деди ол сөзден утылғысы келмей.

– Пай-пай, сөзине қарап қара, набаттай, мал-мазалы, – деп Хан-

зада дәслеңки күлки ушын айтып салған бир сөзи ушын Захйираның кеулине тийип алдым ба дегендей бетине жалтақлап.

Сөйлесип отырып бригадирдің келгенин билмей қалыппыз, хәмме орынларынан ушып турып табына қарай жуұырысты. Ол бундай уйлығысып дем алып отырғанымыздың үстине келсе, бақырып таслайтуғын еди. Бул рет сезбеген ки-сиге усап үндемеді, бираз үнсизликтен кейин қойын қалтасынан бүклеули газетаны алып Ханзадаға усынды.

– Ма, келин, сүуретің шығыпты.

Ханзада жалма-жан газетаны алды, ол бетин ашып үлгерместен-ақ, мен оның қолынан қағып алдым да, бетин ашып Ханзаданың сүуретин излей басладым. Газетаның екінши бетинде оның атыздың басында күлип тұрған сүуреті, қапталына «алдыңғы пахтақеш» деген мақала басылыпты. Дауысымды шығарып мақаланы оқыдым, мақала басқа биреу хәққинда басылса да, мениң ушын куұанышлы еди, ақыры мақала бизиң аұылға хабаршы жигиттиң келгенине, оның жүрегине, мен хәққинда сорастырғанына, мениң менен танысқанларына гүә сияқлы еди, мақаланы оның маған жазған сәлем хатындай көрдим. Мақала ушын ба, бул күни Ханзада да куұанышлы еди, газетаны ол мениң қолымнан тартып алады, оның қолынан мен тартып аламан, екеуимиз басқаларды умытып кеткендей атыздың ишинде айқаса кеттик. Бригадир ийини түсиуі менен атының басын аұылға қарай бурды.

– Бригад қайнағаның қабағы қатыңғы ғой, районнан бир сөз еситип киятыр ма екен, – деди хаяллардың биреуі.

– Усының қабағы ашылып жүрген күни барма, бәрха усы үскини куйылыуы ғой, – деди хаялы оның барлық жағдайын билетуғын ки-сиге усап.

– Ийини түспей не қылсын, бұрынғы қатар-қурбы жигитлерин жойтатуғын шығар, – деди және бир хаял.

– Оған емес, мына газетаға мени неге салмады, деп өкпелеп баратыр.

Бул сөзге дуу күлистик. Буган да кулақ қойуға болады, ақыры бригадты басқарып алдыңғы қатарына еристирген адам жөнинде бир аұыз айтпаса, хабаршы жигит сен жөнинде мақала жазаман, деп буган көпшик қойған, бул бийшара соған исенип күнде таұық сорпа ишки-зил жүрди. Оның көзи тек келинди гана көре қойыпты.

Хәмме және күлисти. Бундай жерде сөзден қалмайтуғын Ханзада сөз құлағына кирип шықпаған киси усап күлкіге қосылды.

Бизлердің сөзиміздің биреуіне итибарға алмаған кисидей бригадир көк аттың үстине мүлгиуі менен жийделиктің арасына жасырынды.

* * *

Ханзада Бектурғанды көрсе, қыз ұақтында бундай жигитлердің аманбысаңын алмайтуғын едим дейтуғын, оның бул сөзине инаныуға болады, турмыс құрған, бала тууған хаял болса да, басына қызыл тартып, тулымшақ койсаң, қыз деп ким болса да ойлағандай, бетинің қызылы кетпеген. Өзи қара пәреннен келсе де, қара адамларда сийрек ушырасатуғын кози көк еди. Адамның ең биринши сулыұлығы көзи дейди ғой. Ханзаданың күлимлеген көзине көзің түскенде бир ләззетли, сырлы сезим бойыңды бийлеп алады. Ол күлгениңде еки езиуі еркин жайылып, аппак маржан тислерин көрсетеди, езиуіндеги сүйкимли ойын көзіндеги ушқын менен қосылып бир гөззал нур төгеди. Соның ушын мен оның сулыұ күлкисин жақсы көретуғын едим. Сонда усы келиншектің тулымында тул қалған жесир екенлигине исенгим келмейди, ол өмирде он гүлинен жаңа бир гүли ашылып киятырған жас ғұмша гүлге уқсар еди.

Ол ойын-күлкіге, хәзил гәпке хәммеден куунақ, кеуиллиси еди, оның да көзинен жас ағып қапа болатуғышына, жүреги жаралы жесир екенине киси исенбейди, ал ери есине түскенде хәммеден көп сырнығатуғышы, көз жасын көл дәрья ететуғышы Ханзада еди, гейде еки-үш күнлеп изин үзбестен көзинің жасын тыя алмайды, хеш адам менен сөйлеспей, биразға шекем бир өзи жүреди де қояды. Сонлықтан ауыл хаяллары оны аяп, ол отырған жерде жоғын жоқламай, көзлеринен жас төкпеуіге хәрекет ететуғын еди. Бүгин оның жұмысқа шықпағаны хәммеге, әсиресе маған батты, күнде айқасып жүрген соң қәдириң билмейди екенбиз, жұмыс ислеп берекетим болмады, түсте үйине бардым. Ол төрдеги курак көрпешениң үстінде узынына созылып жатыр екен.

– Жеңге, – дедим әсте басын шайқап. – Ауырып қалдың ба?

Ол бетине жапқан орамалын басына тартты, көзлери исип кетипти.

– Жылаған менен жүректеги жара жазыла ма, – деди ол өзине

өзи тәселәс айтып. Хабаршы жигиттің мен хаққында жазған макаласының изинде бир сөзлер тәсийр етип кетти. Ол сөзинің изин айта алмай еңкилдеп жиберди.

– Ол қандай сөз? – дедим жаным шығып.

– Әпиұайы-ақ сөз. Бул сөзди өмиримде еки адамнан еситтим, биринши рет Шәкирден, скинши рет усы...

– Қандай сөз?

Сорауыма жууап болмады. Ол көпшигинің астындағы газетаны алып колыма берди, газетаны бир неше рет дыққат пепен козден өткердим. Сонда да Ханзаданы боз-боран еткен сөзди таба алмады.

– Жыламаса, жеңге.

– Жыламай кәйтейин, жүрегинің бир төрепи бәркулла бос турады да қояды, хеш кеулим қарар ташайды.

– «Қара қағаз» келип, изинен өзи келип атырғанлар да бар ғой.

Кеулимдеги озимнің билген сөзимди айтып, жубатып атырман.

– Бәркулла бир нәрсе жетиспей турғандай, жеп отырған нанымның дәмин билмеймен. Растан-ақ өлгениме екен, растан-ақ өмир бойы жесир қалар ма екенмен?!

Жақында самалдай ушып Шәкир менен бирге урыста болған бир жигит Шымбай беттен келипти деген хабар келди. Буны еситип Ханзада үйінде отыра алмады, соны излеп кетти. Ол урыстың дәслепки күнлерінде бирге болыпты, соң скеуин айырып жиберипти. Шәкирдің өзін көретуғындай болып кууанып кеткен хаялдың кеуили кабарып кайтты. Биразға шекем адамларға жубабастан сырнығып жүрген, соң басылып кеткен еди.

– Кой, жеңге, үйде отырсаң жабығып қаларсаң, жүр атызға, кеулин көтерилер, – деп оны алдастырып зордан үйинен алып шықтым.

– Бийкеш. – деди жолда кетип баратырып, маған купыя сөз айтпақшы екенлигин дауым толқынынан сездим. – Турмысқа күтә ерте шықтым, үйдің иши биреуіге берип койған еди, әжағаң мениң узатылып атырған тойым күни жеңгем аркалы алып қашты. Ата-анасы узатып атырған қызының аузына ылай сыйлап қашып кеткенін усы күнге шекем кеширген емес. Ханзада жесир болып отырған усы күнінде жылап жүрген қызым бар екен деп көзинің кыйығын салған емес.

Бул сөзди талай мәртебе тишинің сууын сорып ертекттей етип бизлерге айтып берген еди, соң-соң оған кеуил бөлмедим, күткенім

– Яқып жөниңде бир аўыз сөз. Бундай саўданы ҳешкимниң басына салмағай. Атызға жақынлағанда иркилип:

– Атызға түским келмей тур, – деди наилаж. Мен оның сөзиниң мәнисине түсинбестен-ақ:

– Мейли, – дедим.

Ол мойнын төмен салыў менен жолдан бир нәрсени излегендей эстен жүрип кетти. Оның ах урған наласына қосылғандай мениң де кеўлимде алағадалық бар еди. Хаяллардың сөзине еликледим бе, я апамның сөзи себепши болды ма, я боянлықтың арасында атымды айтып изимнен жуўырғаны ушын ба, билмеймен, кештеги мақаланы жазған хабаршы жигитти умыта алмадым. Хәр күни оның келиўин күтетуғын едим, еки көзим қалаға баратуғын жолда, караўытқан адам көрсем, көзимди жазбастан тусымыздан өтип кеткенше қарайман. Солай етип мен де оянған жана сезим өзине жуўап ала-алмастан тек мени қыйнады, мен оның менен алысып жасай бердим.

* * *

– Бийкеш, – деген Ханзаданың даўысын еситип иркилдим, – сениң бахтың бар екен, – деди мени туў сыртымнан қушақлап.

– Не?

– Ўәкил жигит ана бирде келгенинде сени сорап еди, жигит қызды көрген соң тек сорастырып атырғаны шығар, кеўлине алағадалық салмайын деп саған айтпаған едим. Сен де кеўли бары рас болып шықты, кеше түнде бизикине келип кетти.

– Тандыры шыққай, – дедим сөз таба алмай.

– Тандыры шықпасын, бөтекедей суп-сулыў жигит, теңиң, мине-зи де, өзи де жаман емес сияқлы. Хәзир жигит қалды ма? Буның табылғанына шүкир де, қызлар гарры айттырып келсе, яқудай деп кетип атырған жоқ па? Бүгин кеште апамнан өзим сорап алып кетемен, би-зиң үйде сөйлесесизлер, – деди.

«Тандыры шыққай» деп тек жеңгем ушын айтқаным болмаса, оның келиўин қанша күттім. Қуўанғанымнан оны қайтадан қатты қушақлап алып, өзим менен шыр гүбелек айналдырдым. Ол мени жақтырмай қолымды ийтерди, оның менен жақтырмағанын тыңлайтуғын мен емес! Яқыптың кимге болса да унамаўы мүмкин емес еди. Узын бойлы, қайыңнан келген, сүлингир, қара пәрен жигитти биринши көргениңде-ақ Ханзаданың өзи «үрип аўызға салғандай екен» деп тақыдады.

Ўәделескен ўақытты тақатсызлана күтиўдемен, үйде жуўынып-таранып болған ўақтымда Ханзада келди.

– Шеше, – деди ол ҳеш нәрседен хабары жоқ адамдай немкурайды, – ана бирде көрпе қаплап едим, еле сырылмай жатыр, мына бийкеш пенен бир майдан әңгимелесип отырып сырып таслайын деп едим.

Апам келисим берип, басын ийзеди. Енди Яқып пенен ушырасыўға көзим жеткендей жүрегим алып-ушып, ойнақлай баслады. Екеўимиз ләм-мийим деместен үйден шықтық. Ханзаданың қара үйиниң шийиниң арасынан онланшы шыраның жарығы көринди, жарық кезге түскени менен сығалап қарамасаң, иштеги адамды көриў қыйын. Есикке жақынлағанда ишке сүнгип кириўге жүрегим даўамады, терис аяқлап турып алдым.

– Кир, кире гой, иште ҳеш ким жоқ.

Әллен ўақытта көп тәуелле менен табылдырықтан адымымды атладым. Яқыптың әдеттегидей мени көрсе жаўдырап, от шашатуғын көзлери күлимлеп күтип алды, төрден орын көрсетти. Қуўанышбай қапталдағы ағаш кәттиң үстине пырылдап уйықлап атыр. Ханзада көйлегиниң етегин дүрилдетип, кирип-шығып хызмет етип жүр. Үндемейди. Ешейинде жоқ жерден гәп таўып отыратуғын жеңгемниң бүгин кем сөзли болып қалғанына хайран қалдым, түни менен уйқы көрмеген адамдай қабақлары қатып, әпшери қуўырылып қалыпты. Узак жол жүрип келген адамдай еринлери жарылып шил-пәрше болып қаязып кетипти, шаршап халдан кетип турғандай, еки көзиниң алды да көгерипти. Гейде ол сәл нәрсеге қана болып, бети андыздай сарғаятуғын әдети бар, соны билген сон онша итибар бермедим. Оның тунжыраған қабағын байқады ма, Яқып та тис жарып, буның үстинен гәп қозғамады.

– Хабаршы бала, аўзыңа қатық ұйтып келдиң бе, сөз қалтанды үйиңе таслап кеткеннен аманбысаң? – деди оған қарап мыйық тартып. Ол күлмекши болғаны менен бет алмасының терилери суўыққа қатып турғандай, сүйкимсиз қатпарланып қайтып орнына түсти.

– Сөз қалтамды сиз ашып берер ме, деп күтип отырғаным.

– Еле мениң керегим де болмас.

– Жоқ жеңге, сизди адам умыта алар ма?

Ханзада сөзге итибар бермей орнынан түргелди.

– Сүйир шыбын сизлердиң мазаңызды алар, шыраны сәл қайтарып қояйың. – деп шыраға жақынласты. Кирпиклериниң арасынан

жылтыраған жас көринди, көзін бизлерден жасырып, бетін бурды, жас ийесине де күш бермей, бетінің алмасын сызып, өңирине тамды. Буны мен де, Яқып та сезбеген кисі усадық, қара үйдің иші бұрынғыдан де геүгим тартты. Ханзада сыртқа шығып кетті.

– Зийұар, – деди ол гәпин баслап, сөзінің изін жутып, басқа үндей алмай бетіме қарады. Оның не демекші екенлігін билсем де, билегенге салып, өзімді тутып отырман.

– Зийұар, – деди ол тағы. – Сіз маған күтә унайсыз. Келешекте сиңің менен өмірімді бірге өткерсем деген нийеттемен. Бұған қалай қарайсыз? – деди хәр сөздің басын бір айтып. Сонша газетаға мақала жазып, сөзін пүтін халыққа тыңлатып жүрген жигиттің аұзынан түйеден түскендей усы сөзлерді есितемен деп ойламаған едим. Сөйлегеніне күлкім келді, хәр сөзді қыйналып зордан айтса да, сөзлері усыншама қорениш, шигиннің қамырындай ылжыраған, сауатлы оқыған жигит те қызға усылай сөз айта ма екен, бір аұыз ылайықлы сөз таба алмағаны ма?

– Сіз бұған қалай қарайсыз? – деди ол және. Бул сораұ күні менен оның үстінен күліп атырған мени пүткіллей басқаша жағдайға салды, не дерімді билмей албырай басладым.

– Мен саған айтатуғын гәлимді айтып болдым, енді маған бір нәрсе де.

– Не дейін?

– Жүрегің нени кәлесе, соны айт.

Мен оның бетіне қарағанымды билмей қалдым. Көзлеріміз ушырасқанда оған да, маған да сөз келмеді, ол қасыма жақынлап қолымнан усылады. Оның қолынан маған тоқ өткендей денем қалтырап кетті, жүрегім кебзелигімнен шығып кететуғындай үсти-үстине урады. Ол мени қушағына тартты, мен жоңқыдан ушқан қыяқтай есик бетке ушып бардым. Сыртқа қарай қояндай атлығайын деп турман. Ол да изімнен атлыға турды да, қолымнан услап алды, оның бетіне енді қарауға жүрегім даұамай тур.

– Мениң кийігім, – деди ол. Усы ұақытта адам көрмеген жабайы кийіклердей үрккенімді түсинип, уялып кеттім. Ол мени төрге қайтадан отырғызды. Ол мениң жағдайымды түсинип, қолымды және өзине тартты... Қайтадан үрккен өжет сезім мени және оның қасынан ушырып есикке әкелді, ол және мени иркіп қалды. Қолларымды қысып тұрып:

– Мениң сүйіклим, – деди. Мениң күткенім усы бір аұыз сөз еді. Усы сөзден мәс болған адамлардай дінкем кетип, аяғым қалтырады.

– Сүйесен бе мени? – деп сорады.

«Сүйемен» деп сонша айтқым келді, бірақ бул сөзі мени кеуілімдегі мухаббатты тәриплей алалмас еді. Сүйесен бе, деп сораи гөрме, бул мениң мухаббатымның намысына тийеди, қосықшылардан қосық айта аласаң ба деп сора, етикшиден етик тиге аласаң ба деп сора, бул олардың арына тийеди. Мен оннан да бетер, мен сени биринши келген күнің отырғанында, маған сер салып қарағанында сүйіп қалғанман. Бір ғана тилегім усы сораұды берме! Бәхәр жамғырынан кейін ашыған қамырдай көпшип мөлхәм болып атырған жерді көрдің бе, жамғырдан соң бір майдан рәхәтленип тым-тырыс тынышлықта саз ылайдың ийісі мурныңды қытықлаған ұақыты болды ма, сыңғырлап атызға аққан суұдың даұысы есинде ме... Мине хәзир мениң барлығым усылардың өзине айналып тур. Рас, мен хәзир анадан қайта туұылғандайман, анамнан биринши туұылғанымда тек тири жан болып, хәзир хәққыйқат адам болып туұылғандайман. Сондай сақый, хәқ кеуіл, таза, адамға тек жақсылықты тилеуши қайыркөм адамдаймай, дүньяға тек жақсылық тилеймен, тек жақсылық.

– Жигитің жоқ па? – деп сорады. Мен шоршып түстим, қалайынша енді басқа биреулер менен де усылай отырады, усылай қол алысады, деп ойлайды екен!?

– Жоқ, сениң жигитің болмаған, сен тек мениң Зийұарымсаң, – деди қолларымды бетіне басып. Мен бойымдағы толқыған сезімлердің күшинен аұзымды аша алмадым. Ол мениң қолымнан услап өзине тартты, қайтадан дирилдеген сезім мени үркітип есикке қарай сүйреді.

Бул рет мениң үркіуім соншелли тез болды, қара үйден жууырып емес, оқтай атлықтым, хәтте Яқып орнынан турып үлгере алмады. Изімнен «Зийұар, Зийұар» деген даұысын ғана есितемен. Олсыртқа шыққанында, мен әлле қашан үйге кирген едим.

* * *

Ата-анам да, аұылдың жасы үлкенлери де мениң оған турмысқа шығыуым шәрттей, бәрін өзлери бийлеп төслеп жүр. Буннан соң ушырасуы түе оның қарасын көриуден тула беденім дирилдеп қал-

тырап кететугын болдым, бурынғыдай оның бетине, кәдди-кәўметине көз жуўыртып қарай алмайтуғын болдым. Оны «киятыр» деп еситкеннен жүрегим дүрсилдеп, бетлерим қызарып сала беретугын еди... Ол турған жерден қашып кетип қалғанымды өзим де сезбейтуғын едим. Көп узамай жаўшы келип «пәтия» оқысып кетти, той ски сәршембиден соң белгиленди. Жалғыз қызынан несин аясын, ата-анам үйіндеги жақсы нәрсениң бәрин болажақ мениң үйиме бериўге таярлап атыр. Аўыл арасындағы сымсыз телефонлар мениң узатылатуғынымды пүтин калаға таратты, жақын-жуўық тамыр-таныслар үйге қутлы болсынға келип кетип атыр.

* * *

Көптен бери Ханзада пахтаға суў ашатуғын болып хаялларға қосылмай жүр еди, оның төбесин көриўден баладай тайраңлап қасына жуўырып барғанымды билмей қалдым, сырымды билетугын жалғыз сол. Ол мениң келгенимди сезбегенсип, басқа хаяллар менен әжик-гүжик әңгимеге кирисип кетти. Яқып пенен ушырастырғалы ол өзиме жүдә ысық, меҳрибан адамдай сезилетугын еди, ал өз үйим кем-кем жағ көринип баратырғандай еди. Мен де оған деген усындай сезим оянғалы, ол бойын бәнелеп меннен қашқалақлап жүр. Бурышлары ким болса да биреў кеўлине тийсе, өкпесин айтып қалатуғын еди, хеш ўақытта да баладай өкпелеп билгенин ишине сақлап жүрген емес. Ненден қапа, не жазығым болды деп ойланаман. Сер салып бетине қардым, ол усыны сезип отыр.

– Хәй, жийен бала, той қашан болады, түйениң куйрығы жерге жеткенде ме, я сур бойдақ болып, куўраған ағаштай жасай бересен бе? – деди ойлабастан аўзына түскен сөзин айтып. Бектурған иркилип турып:

– Бүгин түс көрип шықтың ба? – деди.

Бектурғанның бир аўыз сөзине хаяллар ҳәррегендей бажылдап, бетинен алып атыр, ол қайтып сөз айтпастан жолына түсти.

– Әй, сңсеңди көрсетпе бизлерге. Қыз бар екен деп дегерегине қарайын демейсең, сен де бир еркектің орнына жасап кетесең аў.

– Қойса, еситип қойса кеўлине келип жүрер, – деди ишимизден кеўилшеклеў биреў.

Усы сөзге ергендей Бектурған иркилип бизлерге қарады, күни менен оны сөйлете алмай отырған хаяллардың бәри шуўлап атызды басына көтерип атыр.

– Неге иркилдиң? Сөз шамыңа тийди ме, көйлектен қорқып жүрсең бе, қорықпай-ақ қой, қол устатар кәденди алмайман... – деди Ханзада және сөзин нықлап. Хаяллар бундай уятсыз гәплерди айта беретугын болғанлықтан қулағымыз үйренисип кеткен, олардың күлкисине қосылыўдан басқа илажымыз жоқ. Ол иркилгени менен аўзын ашпады, қайтадан жолына түсти.

– Бийшара, хәмме буган қарап аўзын қыйсайытқан соң не қылсын, қарсы сөз айтыўға да жүрексинбейди, – деди және бир хаял оны жақлап сойлеп. Ханзада бул сөзди баслап берген өзи болса да, еситпеген киши усап дегерегине қарады. Мен қаншама оның менен бир аўыз сөйлесийўге, ең болмаса, бет пе-бет бир қарасып алыўға талапшанғаным менен, ол бетиме қарағысы келмеген адамдай меннен көзлерин алып қашты.

– Мениң кетиўим керек екен-аў, отқа барған қатынның отыз аўыз сөзи бар. – Ол орнынан турды. Хәмме хаяллар оны жибергиси келмей отыра отырды салып еди, ол хеш кимниң сөзине кулак аспастан белин көтерди.

– Жеңге! – дедим изинен шыдай алмай. Ол еситпеген киши усап артына қайырылмады, изинен жуўырдым.

– Жеңге!

Ол иркилиңкиреп, меннен сөз күтип, тым-тырыс төмен қарап турды.

– Маған өкпелемең? – дедим қасына қаплығып жетип. Ол басын көтерместен:

– Жоқ, неге өкпелейин, – деди.

– Алдайсаң, маған өкпелеп жүрсең, айтса, неге өкпеледин?

– Жәға...

Бурын айқасып жүрген жеңгем болған соң оның райына қарамастан кушақлап қытықлай басладым.

– Айтса, бир жақпас ис қылдым ба?

Ол қолларымды жақтырмай ийтерип таслады.

– Қой, – деди даўысын көтериңкиреп, – мени жониме қой.

Оның сөзиниң мәнисине түсинбестен ақылым лал болып, турған жеримде қакқан қазықтай турып қалдым, ол меннен қутылғанына куўанған кисидей адымларын тез-тез басып, жолдың бойындағы дүт тоғай бояшлыққа кирип көзден ғайып болды.

Түйе табанлы еркек кисиниң жалаң аяк изи Ханзаданың үйине хәзир ғана киргени басқан топырағынан белгилі еді, изди еле самал қақпаған. Топырақларда жаңа түскен издің сүлдери қалған. Из танымалы, жазы менен аяғына кийим киймейтуғын аўылда жалғыз Бектурған бар, ол қалаға барғанда болмаса, балағын дизесине шекем түрип алады да, жалаң аяқланып дүньяшы шарлайды. Из туұры Ханзаданың үйине кирди. Ханзадалардики үй жай болғаны менен сыртын пақсаламастап камыс қора етип қойған еді. Иштеги еркек кисиниң гүнкилдиси қулағыма Яқыптың дауысына усап кетти, буннан соң мен Ханзаданың үйиниң тусынан өтип кете алмадым. Есигиниң алдындағы салмаға бойын паяпыл етип өсип турған жийдени айналшықлап шыққым келмеді.

- Төрге шық, жийен бала.
  - Жоқ, мә, – деп бир нәрсени жерге дүрс еттирип таслады.
  - Ол не?
  - Ашып көр.
- Бираздан соң Ханзада:
- Өйбей маңдайым, бул не? – деди хайран қалып.
  - Койлек.

Кешегі базар Бектурғанның бригадирден жасырынып қалаға бир ешкисин сатып келгенин, оны жолда бригадир услап алып урғанын хәмме билетуғын еді. Себеби қалада милиция бөлими Бектурғанды хәр жаққа жиберме, қадағалап жүр, деп тапсырып қойған, қалаға баруға жууап сорағаны менен, рухсат етпейди. Соны билгеннен кейин жасырынып барып келгени, сонда атыздың басында Ханзаданың айтқан сөзине шыдай алмай кеткени енди түсиникли.

- Не көйлек?
  - Ана күни есиң айтқан жеңге көйлегин.
  - Қашан?
- Озиниң сонда айтқан сөзи соң есине түсин ишек-силеси қатып күлди.
- Қайсы қызды қәлейсең?
  - Хәш қайсысында, – деди салмақты дауыс пенен изин ала әстен.
- Өзинди... – деп қойды.
- Хәу? Не дейди? – деди Ханзада бирден ашыулашып. – Мени не қыласаң? Мен хаял адамман, жүзимниң сууындай қызлар бар, биреуин айт, айналдырып алып берейин, – деди жууып-пайып.

– Қызлар бар, ыссы нанға алғысыз, жауанлар бар, қыз орнына бергисиз.

– Буның сөзине қара, үндеместен үйдей бәле шығады деген, бәринишиңе тоқып қойған екенсең-ғой.

Бектурған аўзынан сөги түсетуғындай үндемеді.

– Ал енди не қылмақшысаң?

– Не қылатуғынымды айтпадым ба?

– Мен ойнап айтып турған шығар десем, расың менен айтып тұрсаң ба, қәне, көтер өкшеңди!

– Қатты кетпе, – деди Бектурған. – Мениң де саған қаным қатып тұрған жоқ. Бирақ тилиңе бек бол, жонымды қыздырма!

Бектурғаннан бундай сөз шығады деп ойламаған едим, буны Ханзаданың өзи де ойламаса керек, қайтып оған, сөз қайтара алмады. Хәзир Ханзада женилди. Бәрқулла сөзден жендим деп жүрген Ханзада хәзир женилди, Бектурған кокирегінде қурты жоқ өлимтик емес екен, ол хакмйқат жигит екен! Ал енди халын қалай, Ханзада, сөзге шебер болсаң, бир нәрсе деп көрши! Сонда биринши рет мениң көзиме Бектурған нағыз күшли, сөзден қайтпайтуғын қайсар ер жигит болып көринди.

Қоңсы карамойынлардың аўылында Жумабай деген уллы болып, той береді деген хабар үйме-үй есиктен кирген самалдай аўылдың ишиңе тарап кетти. Урыстан соң той деген хабар еситсе, адамлар үйинде отыра алмайтуғын еді, аяқ жетер жердеги тойдан қалғысы келмейди. Тойдың хабарын еситкенде аўылдың қыз-келиншеклери қуўжыңласып қоя бердик, сайда таяқ қалмай аўылымыз бенен ешек-ли, атлы мингесип, түнде сүрмелеклесип тойға кеттик. Бизлер барғанда тойхана қызып атыр екен, аўылдың жасы үлкенлерин бир бөлек, жасларын бир бөлек үйге киргизип өз алдымызға дастурхан жайылды. Лұқатланып болған соң «ха, бақсы айттырылады, бақсыны тыңлауға шығын!» деп биреу жар салып шықты. Хәмме далаға шықтық. Ортаға отғы биреу лаулағып жағып атырған екен, оттың айналасына кийиз-лер салынған, оның үстинде астына бийик етип көрпешени салып, еки қолтығына қос-костан дастық қойып, бақсы дуўтарының тарларын шертиўге таярлап атырған екен. Хәмме отғы дөгереклеп отырдық. Бизлер жаңа жайласып отырып атырғанымызда хызметши жигит

«қалалы жигитлердің сизлерге сәлеми» деп бір кесе чайниги менен чай, үлкен жупқа орамалы толы конфет, печенье әкеліп беріп кетті. Аўылдың хаялларының бәринің көзі менде, мен уялғанымнан тығыларға тесік таба алмай, Ханзадаға жалтаңлай бсремен. Хызметши жигит шығып кеткенде хәмме ойласық құрдық, үстимизден айдалған чайникке бизлер оннан екі есе жоқары етип қайтарыуымыз керек, ортадан ақша жыйнап қоқаны орамалдың шетине түйіп қайтардық.

– Қаладан келген қонақ жигит Яқып бессарының қызларының үстинен «Бір пәрий» намасын алдырады! – деген жәрдемши жигит бизлердің келгенимизди билгендей.

– Бес жүз сом!

Ол қолына услаған ақшасын адамларға көрсетіп ортадағы орамалға таслады. Биреулер ақшаны көп көріп ишлерін тартып атыр, биреулер соған маза еткендей пай-пай деп таңлайларыш тақылдатып атыр, хәмме бизлерди излегендей тум-тусына қаранады. Бригадирдің мурты жыбырлап, бір қозғалып төмен қарады. Бектурған хеш нәрседен хабары жоқ адамдай мардыя түсти, қапталындағы ғаррылар жаслығын еске түсіргендей сақалларын сыйпап көзлерін жумды, қасымда турған хаяллардың биреуі менің жамбасымды шымшып алды, бағана чайник келгели, мен анау-мынау нәрсени сезбейтуғын болып қалған едим, құлағымның иши гүїілдеп хеш нәрсени еситпеймен, оның шымшығаны маған шыбын шаққан шелли болмады. Мен алдымда турған Ханзаданың ийнинен сығалап отырғанлардың ишинен Яқыпты изледім. Оның көзлери әлле қашан бизлерде екен. Көзім түскенде, төмен қарады, оның хәрекетін тәкирарлағандай, Ханзада да басын ийди.

– Келиң, – деп қасымда турған хаял Ханзадаға сыбырлады, ол да хеш нәрсени еситпегендей қарамады.

– Келиң деймен! – Ол селк етип артына қарады.

– Не қыламыз?

– Не қылатуғын едик? Бір наманың астында қалатуғын бизлер емес! – деди бұрыннан усыны ойластырып қойғандай.

Бақсы орнынан турып бизлердің алдымызға жақынлады да, қосығын баслады, маған хәмме Яқыптың менің ушын нама алдырып атырғанын сезіп турғандай, жоқары қарай алмай өзімнен өзім қысылып кеттім. Бақсы қосығының соңғы ырғағына келгенде Ханзада сегіз шереклі мәтири орамалдың шетине ақша түйіп, бақсының беліне байлап жиберди.

– Қалалы қонақ жигит Яқыптың үстинен бессарының қызлары «Ярдың гүлі келди, өзі келмеді» намасын алдырады! – Адамлар және шуу-шуу ғауырласып наманың орны менен алынғанына таң қалысып атыр...

Бизлер алдымызда ағамыздың отырғанын умытып кеттік, үстимизден нама алынғанына мардыйып, бұрынғыдан да бойымызды көтеріңкіреп отырдық. Бұның изинен усы қарамойынлардан Елмурат деген жигит бизлердің үстимизден «Дәрдиннен» намасын алдырды. Нама кимнің үстинен алдырылып атырғаны хәммеге түсиникли еди, ол Ханзаданың бұрын атастырып қойған күйеуі еди, Шәкирди өлди деп, ас-абаты беріліп болғаннан кейін, ол қайтадан гөне шанапты қағып, алдына адам салып, Ханзаданы айттырып келгенін, оның сөзін Ханзада тыңламағанын адамлардың бәрі билер еди. Соның ушын хәмменің көзі бизлердің арамыздан Ханзаданы изледи. Ол жаудыраған көзлерден тайсалып, хаяллардың артына бойын жасырды. Оның намасы бизлердің арқамызға аяздай батып тур, усыншама көпшиликтің ишинен баяғы ұйықтта қалыңлығым болды екен деп, нама алдырыуы жөнсіз еди, бизлер ашыуымызды намадан алғымыз келип, «Бір теңгелик намаң келди, оған қалай шамаң келди» намасын алдырдық. Наманы тыңлағаннан бетер адамлар дуу-дуу әңгемеге кирісіп кетті.

Бригадирдің бети бұрынғысынан бетер көгерди, мәлел тапқан базаршыдай ийни түсіп сала берди. Ханзаданың хәзир басы ашық келиншек болғаны менен, ол бизің аўылдың жесири, алдында бригадтай қайнағасы, сақалы ағарған аталары отырғанда, солардың үстинен атып келинінің үстинен нама алдырса! Ханзада бессарылардың жесири, аўылдан кеткенше сол аўылдың келини, оған хеш ким басың ашық деп сөз айтыуға хақысы жоқ! Халық дәстүри солай, бұл бағынбағаны, оларды көзге илмегени. Бақсы бұл жағдай менен есапласқысы келмегендей, хеш нәрседен хабарсыз, алдымызға жақынлап ұазыйпасын атқарды. Және «Қушсам нәзик беллеріңнен» намасын алдырды, бұны адамларда ерсі көріп атыр екен, хәмме оған «койсаң-о уят барма сенде!» деп шуұласып қоя берди. «Дәртиннен» бұның қасында тойға барғандай екен, бұрынғы қысылуы-қысылуы болмай қалды, хәмменіз жерге бел бұуарымыздан киргендеймиз. Бизлер бұл наманың астында қалғымыз келмей: «Уйықлап қалыпсаң гөне тамның түбінде» намасын алдырдық. Наманың аты айтылған ұақытта бригадир

орнынан ушып турып, ағаш аяғын сартылдатып, адамлардың ортасынан қақ айырып сыртқа шықты, изинен Бектурған түргелди. Хәмме изинен не болатуғынын күткендей сес-семирсиз отырмыз. Изин ала: «Қайтсын!» деген хабар келди, бизлер де жым-жыма көпшиликтен сытылып сыртқа шықтық. Бригадир атының үстінде қамшысын таулап тұр екен.

– Қәне алдыма түсин! – деди қәхәрли түрде. Аттың алдына түсип аўылға қарай тарттық. Жол бойы ол хеш гәп шашпады, барлық ашығын бизлерден алғысы келип атын жортып қиятыр. Бизлер аттың алдында жуўырып жүриўден шаршасак та, қорыққанымыздан сыр берместен жортып қиятырмыз. Бригадир күтә урыўшыл, аршыл адам еди. Аўылға бийгана келген бир адамды хеш ким соның рухсатысыз үйине қондыра алмайтуғын, аўылдың барлық хожалығының абырайы бир өзиниң басына түсип турғандай көреді. Бас көтерер жигитлердин бәри урыста құрбан болғалы, ол солардың орнына аўызлыға алдырмай, сепситпей, гәп-сөзден аман, абыройлы етип басқарып отырыўды бир өзимниң ўазыйпам деп түсинеди.

– Келин, – деди аўылға жақынлағанда, оның даўысы бир аўыз сөз айтқанда дирилдеп кетти, еле жаңа болған қолайсыз жағдайды ойлап қиятырғаны-ашыўы тарқамағаны сезилди.

– Сениң жолыңды хеш ким ирке алмайды, жас жансаң, кетемен десен, ықтыярың өзінде, жол ашық... Бирақ...

Ол сөзиниң изин айта алмай иркилди. – Бирақ, – деди өзін басып алған соң, – Елмурат қусағанларға бизлерди ермек ете гөрме...

Ханзада үндемеді. Хәмме оның аўзын бағып қиятыр.

– Кететуғын болсаң, ел-журтқа сөз етпей кете бер, бахтын ашылсын! – деди. Ашыўға шыдай алмай келинине кеўилиндегисин айтып қиятырғаны болмаса, бундай сөздиң басына барысын көрмеген еди. Ханзада сөзге шыдай алмады, даўысын шығарып, өкирип жылап жиберди.

–Қайнаға, менде не жазық бар, елдиң аўзын жабыўға елли қары бөз керек. Не қыламан? Қолымнан келсе, жесир болмас едим! — деди өксип. Бул сөзге жуўап болмады.

* * *

Қыз узағылар алдында жақын-жуўықларына барып қидырып қайтатуғын дәстүри бар, буны қыздың «танысып қайтыўы» дейди.

Анам мени танысып қайтыўу үшін қаладағы сиңдисиның үйине жиберген еди. Оның үйінде бир қондым да, аўылға қайттым. Есиқтин алдындағы топырласқан адамларды көрип жүрегим суўлап кетти.

– Не болып қалды, аманлық па?

Сораўыма жуўап берген адам болмады, хәмме меннен көзин жасырып үлдеспейди.

– Не болды?

Суў серпкендей тым-тырыс, отырғанлардың көкирегінде жаны бар демесең, бәри тас сүүрегтей қатып қалған.

Есиқтин алдындағы асқабақтың пәлеклери үстінде мал айдап өткендей айўан-жайўан, табақтай болып қалған түйнеклери үзілип, хәр жерде төңкейип атыр. Қораның артына ағамның қоятуғын арбасы жүўери атыздың шетине барып қалыпты, қасында қараўытқан ылақтай бир тири жан гүйбеңлеп жүр. Арба турған жер сонша жақын болса да, көзим хеш нәрсени көрмеді.

– Өлимди де еситтиреді ғой, неге айтпайсызлар?

Бригадир әстен орнынан түргелип үйден шығыўға бейімленди, оның изин ала отырған ғаррыларының бәри орнынан түргелди. Хаяллар сол отырысында қаққан қазықтай қатып отыр.

– Хәй, қарағым-ай, – деп биринши рет сөз баслаўға бир ғана хаял тәўкел етті, – жайшылық, мына бир абырай дейсең, ар-намыс дейсең, ел-журтқа мыш-мыш гәп бола ма дейсең, болмаса бар ғой, бәри аманлық. Бас қатты ма, тас қатты ма, дегенде биреў «бас қатты» деген сөз, иелерди көрмейди бул бас, болған исеке полат бол, полаттан да қатты бол, деген.

– Аўа, шырағым, басын жас, әйтеўир бир симильтир қапылмас, – деп және биреў оның сөзин хонлады. Хаяллардың ишинен апамды изледім.

– Апа, бул не гәп?

Апам мени келип қушақлап баўырына басты да, хеш нәрсе дей алмай жылап жиберди.

– Сен айтпы?

– Сен айтшы?

Маған тис жарып жуўап берген адам болмады.

– Лйтың!

– Шаршап келген шығарсаң, бийкени, жатып деминди ал, соң есирте берессең, – деген Бийбисниң даўысын еситтім.

– Соң еситетуғын жери қалып турма, айт!

– Баяғыда бундай урыудың абыройын түсирген бузық қатындарды сарсаң кесек етип өлтиреді екен, – деди Бийби билгишсинип.

– Хүкімет хаял-қызларға теңлік беріп қойыпты дегенге қутырып кеткен ғой, бундай бузықтарды хүкімет те жек көреді. Қайсы тесикке барса, сол тесикке барсын, бизлердің сөзіміз сөз болады. Хеш жерде оған биреудің боласынлы исин буз деп қойған жоқ, – деди сөзінің изин алып биреу.

– Өліп баратырсаң байға тийіп ал, байтал! Енди елдің бетине қарайтуғын бетіміз қалмады!

– Не гәп?

Бұл сөзлер соншелли түсиникли болса да, мен түсинбедім.

– Не болсын, айтып атырмыз ғой, мына бахты қара келин ана хабаршы бала менен..., – деп аузын енди жасқап атырғанда Бийбиге қарай жолбарыстай атылдым.

– Өтирик! – дедім барлығына гүналы Бийбидей оны қатты қысып. – Өтирик!!! Жалған!!!

– Өтирик болса усыншама дуйым журт жыйнала ма, өтирик болса, сол жезөкшени арбаға байлап қоя ма! Оны ендигилерге өрнек болсын деп байлап қойыпты! – деди Бийби өзінің сөзін дәлиллегісі келип.

– Өтирик!!!

Аузыма түскен жалғыз ауыз усы сөзді дауысымның барынша бір неше рет тақирарладым. Хакыйкатлықты өз көзім менен көргім келип хәремнің ишине қарай жууырдым. Арбаның дигиршигине байлаулы шашлары уудар-дуудар болып жатырған хаял көзіме басқа бийтаныс биреудей коринди, оның Ханзада екенлигине анықлап қарауға жүрегім дауамады. Хәмме оның кешегі мактаулы Ханзада екенлигінен танғандай сууық қарап тур, адамлардың буншелли қаталлығына шыдай алмадым.

– Шешің!!!

Түрімді хаяллар сууық көріп арбаның қасына жақынлай алмады. Өзім барып оның бетине қарамастан арбаның дигиршигине байланған кендір жипти шештім, жиптің астынан босанған хаял жаны жоқ адамдай жерге сылқ етип құлады. Арбаның жанында тұрған Қууанышбай жууырып келип оны қушақлады.

– Апам өліп қалды!!! – деп бар дауысы менен қышқырып жибер-

ди. Хаяллардың баланың жылағанына рехими келди ме, я адам өлтирйүши болыудан қорқып кетти ме, хәммеси жууырып келип Ханзаданың бетине үңилди.

– Жоғал! – деди Ханзада дирилдеп.

Хаяллар оның сөзіннен сескеніп кейін бәсти.

– Мен бузықпан, сизлер аппаксыз. Неге қарап тұрсыз?

Оның бір ауыз сөзін тыңлап уйлығысып тұрғанлар шоғын жаздырды.

– Сол рас па? – дедім бетине қарамастан.

Ол қалтыраған басын бетіме бурды:

– Рас! – деди тиеленип, – рас, қайсы қудайыңа барып айтсаң сол қудайыңа барып айт! Яқып мениң жорам! Сүйгилигим!

Мен болған истиң бәрине түсинсем де, усы сөзді есitemен деп ойламаған екенмен, орнымнан қозғала алмай тұрып қалдым.

– Неге тұрыпсаң?! Енди маған азап беріу саған қалды ма, мени жейсең бе, же, өлтиресең бе, өлтир, бәри бир! Бәлким байымды тартып алдың дерсең, ал мен байымды тартып алдың деп кимге бараман?! Кимге??!

Мен буннан басқа оның сөзлерін еситпедім, көзімді ашып қарасам, үйде жатыр екенмен. Апам басымды орамал менен таңыпты. Екі шекем сырқылдап, қатты ауырып атыр екен, қалтырақлап зордан орнымнан түргелдім, мийім айналып, көзім жер көрмей кетти. Тентиреклеп сыртқа шықтым. Таң атыуға бейім беріп, күн шығыс қызарып қалыпты, таңның жұмсақ қоңыр салқын самалы есип тур. Күндеги тиришилик мениң жүрегімді өртеген қайғыны елестирмегендей бәри өз жайы менен өтип атыр. Бир майданнан таң атады, күндеги жұмыс басланады. Адамлардың бетін қалай көремен? Мен таң атпастан бурын бұл жерден кетиуге, қарамды батырыуға асықтым. Ханзаданың есигінің алдында қазықтай байлаулы жататуғын қызыл сыйыры жоқ, есигінің алдында сабанлар шашылып жайрап атыр. Яқып оны елге-журтқа масқара еткиси келмей, бир түнде көширип әкетипти. Қайтып үйге киргим келмеді, не болса да хәзир таң атпастан бурын бир жағына шығуды, адамлардың көзіне көрінбеуді ойладым.

* * *

Мениң келгенимді Бектурған ерси көріп, жатқан орнынан ушып тұрды.

– Хаў, Зийўар, не қылып жүрсен, аманлык па? – деди.

– Аманлык, сен маған бүгін үйлен, мени қалаға алып қаш, сол жақта жасайық, бул жерден мени алып кет! – Аўзыма келген сөзлерди айтып жалынып атырман.

– Зийўар, – деди ол ойланып турып. Сен булардың бәрін ашыўға шыдай алмай айтып атырсаң. Мени хэмме пленник деп жек көреді, маған тийсең, сени де сондай жек көреді. Оның үстине Яқыпты жақсы көрсең. Сен булардың бәрін ашыўға шыдай алмай айтып отырсаң.

– Жоқ! Жоқ! – дедім оның ийнинен силкип.

– Оның атын атама маған. Оны енди өмиримнің ақырына шекем жек көремен, енди жүз, миллион есе жек көремен! Егер оны тилиме алсам, онда мен анамның перзенти емеспен! Минс усылай саған ант етемен!

Мен оны кушақлап жылай басладым.

– Ақыры мен пленникпен ғой, – деди және.

– Жоқ, сен пленник емессең, бийкар гәп, сениң ким екенлигинди билемен, – дедім өжетленип. Қаншама көз жасымды төгіп жалынсам да, ол айтқаныма ермеді. Илажсыз аўылдан кеттім.

Шымбайда немере апаларымның үйінде жатып педтехникумға оқыўға кирдим. Соң қызлар менен жатақханада турдым. Анам менен ағам базар сайын изимнен келип турады, бірақ мен қайтып аўылға қарай кәдем тасламадым. Мениң тек алданышым оқыў болды. Усылай тосаттан келген мухаббаттың тәгдийри сәтсиз питти, ол жүрегиме аўыр жара салып кетти. Оның күйиги хеш жазылмады.

Бир күни жатақханада бирге жататуғын қызлардың биреуи жуўырып келди.

– Сени бир жигит излеп келди.

– Жигит? – хайран қалып оннан қайта сорадым.

Есиме жалғыз ғана Яқып келди. Қәдимгидей күлимсиреген келбети, күлимсиреген кара көзлери көз алдыма келди. Аяқ-қолларымда диңке қалмай табуреткаға сүйенип зордан отырдым, денем қалтырап баратыр. Жүрегим «Яқып келди, Яқып келди» деп үсти-үстине урады.

– Атын сорамадың ба?

– Жоқ сорамадым. Хәзир бир майданнан келемен деп кетти. Қәне, үйдиң ишин жыйнастырайық! – деди ол. Мен я сөзге, я иске келмей лал болып отырман. Есик қағылды. Жүрсгим өзиме күш бермей Яқыпты күтип туўлайды.

– Кириң!

Ишке кара костюм-шалбарлы, кокирегине орден таққан жигит кирди. Оның Яқып емеслигин бирден-ақ сездим, бірақ қатты албырағанлыктан алдымда турған адамды көзим көрмей қалды. Жалғыз айырғаным Яқып емес!

– Хаў, Зийўар! Мени умытқаның ба? – деди ол аңырайып турғанымды ерси көрип.

Даўысынан таныдым, Бектурған. Дәслепки ойларымның бәри пуш болды, хеш жерде хеш нәрсе жоқ, босқа соншама албырағаным, жүрегим алып-ушып жоқ жердеги ойларды ойлағаным өзимнен өзим уялып кеттім.

– Хе-е, сен бе едиң? – аўзыма түскен биринши сөз усы болды.

– Мени күтпеген бе едиң? – деди сораўыма итибар бергиси келмей.

– Кел, неге снди, – дедім жағдайымды сездиргим келмей. Сөз сөйләўге зордан тилим гүрмеледи, мени излеп келген адамның Яқып емеслигине ишим күйип кетти. Көзиме лек-лек жас келди.

– Неге жылайсаң?

– Аўылды сағындым, – дедім жуўап таба алмай.

– Бәри озиң көргендей дейсең, орден алыпсаң, мен көрмегенлер көп ғой, қутлы болсын!

– Аўа, – деди күлип, – менде бираз өзгерис бар. Хақыйқатлық көмилип қалмайды екен. Бул жақта пахта атызында жүрсем, барлық жүрген жолым тексерилипти. Сөйтип соннан мына орден келди. Мен енди Бектурған Турсьиновпан! Аўылдың адамларынын да, бригадирдиң де маған қатнасы өзгерди, хэмме жақсы көретугын болды, – деди.

– Рахмет излеп келгениңе, – дедім.

– Енди келип тураман, – деди мени қошласыўға қыймай, – Зийўар, тоқтап тур азгантай.

– Жоқ, маған басқа гәп айтпа, басқа излеп келме! – дедім.

Бир ўақытлары ашыўға шыдай алмай «маған үйлен» деп оған жалынғанларым есиме түссе уялып кететугын едим.

– Баяғыда озиң айтып едиң, – деди ойымның үстинен шығып, – ол ўақытта озим жаманатлы болғаннан кейин бетине ширкеў түсирмейин дедім. Минс енди...

Ол сөзиниң изин айта алмай қызарып кетти.

– Өтип кеткен нәрсени есиме салма, берекет тап!

– Есиме салма дейсең-ау, сен кеткеннен кейін ақмақлығыма өкіндим. Ақыры адам адамнан жәрдем сорап келгенде мен болсам... билмеслик еттім. Қорыққанымнан емес, тек сени менің ушын қыйнамай-ақ қойсын дедім. Кеткеніңнен кейін изиңнен кеткім келді, буған да батына алмадым. Усы күнге шекем тек сени ойлап келдім, – деди төмен қарап.

– Қой, басқасын сөйлеме! – дедім сөзін кесіп. Ойыма хәзир ол маған бір қорықынышлы сөз айтатуғындай, сол сөзден үргін үріп, гүлдирмамалар гүрилдеп, ысырапыл болатуғындай көриніп тұр, сол сөзді еситпеуге, тезирек оның қасынан кетиуге асықтым.

– Хош бол! Баска келме!

– Асықпа, Зийұар, азғантай тоқтап тұр, – деди жалынышлы түрде.

– Жоқ, болды!

– Мен сени... мен...

– Болды! Айтпа басқасын...

Оның менен дурыслап хошласпастан жууырыуым менен жатақханаға келдім. О, Жасаған дүнья! Маған бір рет мухаббат азабын бердің, снди жетер! Енди хешкимнен сол ғарғыс атқыр сөзді еситпегеймен! Мени хешким жақсы көрмегей, мен де хеш кимди сүймегеймен, еситпегеймен, деп құдайға жалбарындым! Сонда да жүрегімнің узақ түпкирінде бір сезім өзиме бағынбастан Яқыпты күтер еди. Гейде биреудің дауысы, күлгенлери, гей биреулердің жүриси, турғаны, я келбети, шаш қойғаны уксап кетер, ерксіз сол адамға жалт етип карағанымды, қайсы жеринің усағанын таллап турғанымды сезбей қалар едим. Есик ашылып, аудиторияға биреу келсе де, сол келетугындай, есикке хәммеден бурын ерксіз жалтақлайман, бәрхама биреудің «Зийұар» деп шақырғаны маған «сени биреу ізлеп жүрипти» дегендей еситиледи, олардың аузынан шыққан сөзден усыны күтемен... Өзимдеги усындай ойларды пүткіллей умытайын, есимнен шығарайын дедім, бирақ бул қолымнан келмеді. Мен өзиме опасызлық етип жанып тұрған оттың ишине таслап кеткен адамды усылай күттім. Ол Ханзада менен турмыс қурып кетти. Арамызда болмас ислер болып өтсе де, менің буларға исенгим келмеді. Сол айтылған сөзлери, қараған көзлери растан-ақ өтирик болғаны ма? Мен усы сорауға жууап таба алмай қыйналып, оны сарсылып күтип жасай бердім.

Бир күни Яқыптан хат алдым.

«Зийұар! Мен сениң алдында үлкен жынаят ислеген адамман, саған турақсызбан, жамаңман, еки жүзлимен. Бирақ түсинсең, бәри ойламаған жерден усылай болды. Дүньяда хаял мухаббатынан күшли нәрсе жоқ екен; ол сүйсе, күйдирип жибереди, оннан адам қашып кутыла алмай ма деймен. Мен онда хаял дегеннің ким екенлигин билмейтуғын жас едим. Ол мени жүрегінде жарқыраған оты менен сүйди, ол сондай күшли от еди, оған қарсы тұрууға менің шамам келмеді. Мени кешир. Яқып».

Хаттағы сөздин болғаны. Хатты қолларым қалтырап отырып бир неше рет қайта-қайта оқыдым, бирақ излеген сөзимди таба алмадым. Бурын қанша опасызлық еткени менен мени сүйетугынына азғантай да болса үмит оты өшпеген еди. Бул жөнинде хатта бир ауыз сөз айтпапты, демек мухаббат алдамшы болады екен дә, ол өзгере берер екен, сүйген адамына деген мухаббатыңды басқа биреу менен алмастырууға болар екен, оның орнын басатуғын адам табылар екен-дә! Ханзаданың қалди-қәуметин, ақылын, сулуу күлкилерин өзимнен жоқары қояр едим, бирақ өзимдеги өзиме күш бермей толқыған сезимлеримди хәммеден жоқары қойып, хәтте оны хеш нәрсе менен теңгере алмас едим. Буны Яқып теңестире илажым қанша! Бәрине өкіндим, омиримде ғайбана бир жигитти ушыратқаным, оның қараған көзлеринен уялып қарағаным, адамлардан урланып ушырасқаным, оны ойлап атқызған уйқысыз түнлериме, бәрине, бәрине өкіндим. Ессіз көз жасларым, ессіз сезимлерим өзиниң жууабын таба алмай мени қыйнағанын бәри бир қоймады.

Техникумды пиккерип, пединститутка оқыуға түстим, соң узақ ауыллардың бирине муғаллим болып кеттім. Жыллар биринің изинен бири кууып өтип турды, сонша жыл өтсе де, менің жүрегімде бир түйин турды да қойды, усылай пүтин жаслығым өтип кетти. Сол түйин жаздырылмастан турмыс қуруу жөнинде ойламадым, биреу турмыс қурууды усыныс етсе, қайтып ол адам менен сөйлесе алмайтуғын едим. Маған сөз салған адам көзиме өтирикши, менің мухаббатым менен ойнайтуғындай, өзи мухаббаттың не екенлигин билмейтуғын жексурын адамдай көринер еди, ол адамның бетине қарағым келмес еди. Мениң бул сырымды билген Бектурған баяғыдан соң қайтып келмеді. Ол түйин узақ уақытқа шекем менің менен жасады, оны уақыт та, турмыс та жаздыра алмады.

Бир күни Яқып излеп алдыма келди. Адам дегенди қоя бер сирә. Оны көргенде бууын-бууыным босасып аяғымның диңкеси қурып кетті. Ол маған қаншама пәнт берсе де, елеге шекем оның алдында ұсындай әззилигимди тасламағаным, баяғы жаслық жылларымдағыдай оны көргеннен диземнің қалтырағанына ғайран қалдым.

– Мен келдим, – деген дауысы құлағыма келди, тилим байланғандай сөз қоса алмадым.

Ол келди! Маған деген мухаббатын мойынлап келди, жеңе алмай келди! Басымда саат тилинің сыртылдысындай ұсы сөздер ғана тәкірарланады.

– Мен сенсіз жасай алмайман. Сени бір минут та ұмытқан емеспен. Сен жүрегімнің төрінде жасап жаттың. Мейли мени іслеген жынаятым ұшын ұр, өлтир, енді кетпеймен! Болды, бәри тамам болды! Кетпеймен! – деди.

Оның айтқанларына және ісендим. Рас, ол мени шын кеуили менен сүйеди, ұсы ой өзіме күш берместен жүрегімде толқыды.

– Рахмет, – дедім.

Ғақықатында шын кеулим менен оның келгенине, ұсы сөзлерди айтқанына, оның жүрегінде де мухаббаттың жасағанына, адамды сүйе алатуғынына рахмет айттым, бул сөз мениң сонша жылғы қабарған кеулимди, ессіз көз жасларымды, бийкардан жолға қарап өткерген жылларымды – бәрін жууып жиберди. Демек, мухаббат бар екен, ол да мени ұмыта алмаған екен! Ол ұмыта алмаған! Мен мухаббаттың барлығына жаңа ісендим. Ұсы ісенімди қайтарғаны ұшын оған шексіз миннетдар едим.

– Басқа жаққа кетейік! Сол жақта биз жаңадан тұрмыс баслаймыз, сениң менен бір күн өмірімди жалғастырайын, соң өлсем, әрманым жоқ!

– Кетейік, – деди және.

Енді ғана есіме келдим. Кетеміз! Биз басқа жаққа кетеміз, теңітайы жоқ бахыт есиге ашылады! Кетеміз!

– Балаларыңды ойламайсаң ба?

– Балалы болмадық.

– Ғаялың ше?

– Ол маған өкпелемейди.

Өмірімди бирге өткеретуғын, бахыт жолына бирге баратуғын

адамның бстине қарадым. Алдымда көзлеринен ұшқын шашқан шок жигит Яқып емес, маңлайына жыйрық енген, көзлерінде нур жоқ, маған пүткіллей жат, бийтаныс адам тұрар еді. Адам баласының тәбияты қандай қурамалы, мен ұсы кисини сүйдим, оны күтип неше жыллар жолына қарадым. Жаслықтың жанып тұрған ұақтында ол жүрегімнің гилтин аңсат тауып еді, онда екеуіміз де жанып тұрған от едик, ал хәзир жүректің барлық жоллары жабылып, инсанда болатуғын кудиретли сезим комилип қалған сияқты, оны енді оятыу бирден мүмкин емес екенін түсіндим. Көзлеріндегі ұшқынлап тұрған отты ізледім, күлімлеген көзлерін ізледім. Олардың бәри жоқ еді. Ол маған жақынлап баяғысынша қолымнан ұсламақшы болды, барлық денем титиркенип түршигип кетті. Бир өшкен отты ол бирден қайтадан жақпақшы болды, бирақ ол отты қайтадан жағыу аңсат емес еді. Ол от қайтадан жанып, алыса алар ма екен?!.. Мен оған жууап бере алмайман..

– Жақынламаң! – дедім тисим-тисиме сақылдап. Ол кейін шегинди. Мен жигиттің бул дүньяда барлығын ұмытқан сияқыман. Сол мениң өкинишлерім, қайғым мениң сезімлерімнің көзлерін байлап таслағандай еді.

– Бәри ұмыт болғаны ма?

Бул мениң таза гиршиксиз, тұңғыш мухаббатымды оятқан хәм оны мезгилсіз солдырып кеткен адамның сорауы еді. Ұмыта алдым ба, ұмыта алдым ба деген сораулар басымда ғаулап, мени қыса баслады, жүрегім езилип баратырғандай зордан демімди алып тұрман. Мен оны бір минут та ұмыта алмаған едим. «Сүйемен» деген сөзлері еле құлағымда, жаңа айтылғандай. Бирақ, мен «сүйемен» деген сөздің адам баласы ұшын қандай кәдирли екенін, сол бир ауыз сөздің кудиретін, сол бир ауыз сөзге байланып адамның пүткіл өмірін өткизетуғынын тәп алдым. Ал, сол сөз хәк кеуили менен айтылған болса, соған байлансаң, өкинбейсең, ал ол өтирик болса ше? Мен сол сөздің жалған екенлігине ісенбей жасадым. Мен үмитімди өшире алмадым. Оның келгенине рийза едим. Ол және сөйлемскипи болып окталып еді, дәрриу ириктим, аузынан және тек мени жипсіз байлаған сөзлер шығатуғындай көрінди.

– Жоқ! Сорау бермең, кетің, көзіме көрінбең! – дедім қайта-қайта. Аузыма келген тек ұсы сөзлер болды. Маған пүткіллей жат болып кеткен адамның аузынан мухаббат хәккында сөзлерди еситкім келмеди, оның тезирек қасымнан кеткенін тиледім.

Ол кетти... Бәлким, жүрегимнен мәңгиге кетти... Мен оған жууап бере алмайман. Буннан соң менде дүньяға деген пүткиллей басқаша сүйиушилик оянды, ол жүдә кең, сондай шийрин, татлы еди. Көп жыллардан бери биринши рет мен жасаған дүньяда адамлардың да жасайтуғынын сезе басладым, олардың маған қараған көзлерине итибар беретугын болдым. Бурын мениң әрманларымды ұайран етип кеткен жигитти умыта алмай өзим менен өзим гүресип канша жылларды өткиздим. Бир демде сол ашшы ойлар жоқ болып кетти, мен намазшам гүлиндей кулпырып демде ашылдым.

УРЫСТАН СОҢ

повесть

...Бас врач мени майыплар үйіндеги ауырыуларды көриуге жиберди. Майыплар үйине киргеним сол, алдымнан домаланған үш адам шықты. Олардың еки аяғы жоқ, төрт дөңгелекли тақтаның үстінде отырған еди. Биреуинин бир көзи ғана бар, бет-аузынын бәри тыртық, адам сыйқы қалмаған. Бир көз маған тесилип қарағанда, жүрегим туулап, қалтырап қоя бердим. Бир көз адамға сондай қорқынышлы екен, оны тил менен жеткизип бере алмайман. Қайтып олардың бетине қарай алмай, көзимди жумып турып сәлемлестим. Аллатала адамды еки көзли етип жаратқан, ал бир көзли болғанда соған да үйренген болар ма едик?.. Ертеклерде бир көзли дәулер бар ғой. Әййемги заманларда ондай да адамлар болған ба, ким билсин?

Маған бир көзи менен қараған киси, бирден терис айналды да, арбасын тасырлатып, жолсыз айдап кетти. Жығылып қалмаса...

Мен қолымдағы «история болезнь» деген дәптериме қарадым. Жаңағы кисиниң фамилиясына көзим түскенде не болғанымды билмедим.

Атаұбай Әбдиев! Ауырыу қарғасында ата-теги жазылмағанда оны танымас едим.

– Атаұбай!!!

Изинен жууырып кеттим.

– Атаұбай!!!

Шалажан байғус қай жаққа қашсын, бир теректиң түбине барған екен. Өзиниң қандай күйге түскенин көрсеткиси келмей, бетин жасырып терис қарайды.

– Атаұбай!

Жанына жақынладым.

Ол маған қарамастан:

– Кет!! Маған жақыламаң!!! – деди қалтырап.

Аяғымның диңкеси қурып, жерге отыра қалдым...

Ах, қурғыр урыс, арысландай азамат жигитлерди қандай күйге салғансаң!!!.. Жер жарылса, ол маған коринбестен кирип кетсе, бирәк бул мүмкин емес... Қай тесикке тығыларын билмей, торға түскен торғайдай тыпырлайды келип... Сүйген қызының алдында адам сыйқы қалмаған келбетин көрсеткиси келмейди...

Мен кете алмадым. Тилим байланып, сөйлей алмайман, толғақ тутқандай ишимнен қатты түйін буратылып келип жүрегимди аўзыма тықты...

– Өтинемен, кетиң!...

Сүйген жигитимди мына жағдайда көремен деп ойламаған едим. Ол қандай жигит еді? Ол жигитлердің султаны еді, оның жигитлик салтанаты бір дүнья еді!!!

* * *

...Урыс жыллары жас өспирим қыз едим. Аўылда жұмысқа жарайтуғын еркектің туқымы қалмаған соң мени аўылға бригадир етип қойды. Танертең «жұмысқа шығыңдар-ай!» деп аўылды басыма көтеремен. Хеш кимнің жағдайына қарамайман. Билетуғыным, колхоздың жұмысы, пахта териў, фронтқа мал, дән жиберіў... Хәр бир пахтаның грамы фашистке атылған оқ, ал фронттағы әскерлерге тамақ болатуғын дән менен малдың хәр бир грамы олардың жанына жалғаў... Соның ушын күн демеймен, түн демеймен, колхозшыларды жұмысқа шығараман. Хаяллар күн бойы атызда болады, еркектің де жұмысын хаяллар ислейди. Өгизди айдап, ақсай менен жер аударады, егин егеди, каналарды қазады, суў келетуғын жапшарды тазалайды... Емизиўли балалар да атызда уйықлайды, баллардың өмири атызда, шаңның арасында өтеди. Хаяллар атызда туўады, аўырса да атызда, олсе де атызда болады. Сонына қарай еркеклер болмаған соң туўып атырған хаял да болмай қалды. Кеште аўыр жатарда гана колхозшыларды үйлерине жиберемен. Колхоздың кеңсесине барып фронттан келген хатларды әкелемен. Түнде үйме-үй жүрип фронттың жаңалықтарын айтаман. Күнделикли жұмысым усы.

Неге екени белгисиз, урыс болған барлық жыллардың қысы қатты болды. Жерге төгілген адамлардың қанынан жердің баўыры суўып кеткен сияқлы. Хәр жылы қыста түп деген түкирик жерге жетпей қатып қалатуғын еді. Суўықтан кара жер қак айырылып, жарылып жатады. Қандай суўық болса да колхозшыларды атызға шығарып, егиннің таярлығын истеймен.

Урысқа кеткен солдаттан келген хатты аўылымыз бенен жыйналып, биреўге даўыслатып оқытамыз, қанғанларымыз демимизди алмастан тыңлап отырамыз. Усы елге дәстүр болып кетти. «Советтин әдил почтасы арқалы аспандағы жұлдызларша миллионлаған сағы-

нышлы сәлемимди киндик қаным тамған туўған елге, әдиўли ақ сүт берип әлпешлеген анама, аялап еркелеткен әкеме, туўған-туўысқанларыма...» деп бир ме бир атларын айтып басланатуғын хатлар журттың жүрегине аян. Усындай хат өзине келмесе де, аўылдың адамлары хәр оқыған сайын жүреги толқып қуўаныштан өзін қоярға жер таба алмай отырады. Адамлар шаршаған ўақытта «пәленкестің хатын оқып берши» дейтуғын. Сөйтип солдаттың хатын қайта-қайта оқытатуғын еді. Байқасам, байгуслар әбден күши кеткенде сол хаттан руўхий күш алады екен. Усы ўақытта тоқсанды арқалап отырған кемпир-ғарры менен топырақ шашып жүрген балаларға дейин бир дем, бир жан болып кететуғын едик.

Қаладан киятырғанымды көрген аўылдың адамлары маған қарай жуўыра баслады.

– Кимге хат бар?

– Тек жалғыз бир хат бар.

Ол хат апамның атына жазылған екен. Адамлар өзлерине келмесе де, қуўанысып қоя берди.

– Сүйинши!!! – деп аўылдың балалары бақырысыўы менен бизиң үйге қарай жуўырып кетти. Апам басынан түскен орамалына қарамай, маған қарай өңкеллеп жуўырып киятыр.

– Оқы, оқы! – дести. Апам жуўырып келип, хәрип билмесе де, хатқа бираз қарап турды да, хаттағы хәриплерди сүйди. «Жазған қолыңнан, мышаў генже баламның жазғанына усайды» деп қойды жазыўға қарап.

Хат майдаланып көп етип жазылған екен. Фронтта көп етип хат жазып отыратуғын ўақыт қайда, бир-еки бет жазып қоя қоятуғын еди, хаттың көп жазылғанынан қорқайын дедим. Не болса да, «кара қағаз» емес, сонда да жүрегим бир нәрседен кәўетерленеди...

Даўыслап оқый басладым. Адамлар жерге дизерлесип отырып, демин ишлеринен алып, тыңлап отырды.

Хатта аманлықты сорап болған соң, былай деп жазыпты. «Апа, сени күтә сағындым. Бәхәрде әйнектің алдында гүллеп турған ериктің гүллерин сағындым. Ерик гүллериниң соншелли сүйкимлисін айтсаншы!.. Аппак аппак ... Ерик гүллегенде атыздың иши ақ гүллерге бөленип кетеди. Хәзир де солай шығар. Апа, қушақлап баўырына басқан ўақытта удайы емшегиннен сүттиң ийиси шығып туратуғын еди. Сол сүттиң ийисин сағындым. Сыйыр саўып киятырғаныңда

үстинен аңқып туратуғын жаңа сауылған сүтті ийисин сағындым. Жаңа сауылған жыллы сүтті басыма көтеріп ишкенімди сағындым. Қорадағы қошантайлардың маңыраған дауысын сағындым. Туқым тууын болған соң тауықтардың қақалаған дауысын сағындым. Бізлер оның қақалағанын «бала туудым басы жоқ, басыма бір тийін пайдасы жоқ» деп атыр деп күлісетуғын едик. Ауылдың сыртындағы көлден балық усаған күнлерімди сағындым. Қыста аппақ қарды қақ жарып қоян, қырғауыл атқан күнлерімди сағындым.

Апа, ыссы бауырыңды, мени ийискелеп еркелеткеніңди сағындым... Ақ сүтіннің ийисин сағындым...».

Мен хатқа тамған көз жасымды хешкімге билдиргим келмеді, дауысым дирилдеп, елжиреп баратыр, буны тыңлап отырған кемпир-ғаррылар сезсе де, билмегенсип, төмен қарап отыр. Олардың бәріннің де көзлерінде жас, бірақ бір-бирине көрсеткиси келмей, төмен қарасады... Арада ойнап жүрген балалар не ислерин билмей, адамларға жалтақлап қарап қояды.

«Апа, ашыұлы мушы менен тисінди сындыраман деп гижинип тұрған былшық бетли гитлершил охранниктің алдында қорыққанымнан басымды ийип, қалтыраған диземди бүгіп тураман ба? Өз Ұатанымның даңқынан және өз бахтымнан үміт етиуден айырыламан ба?. Адамгершиликтің және әдилликтің ардақты әрманларынан айырыламан ба? Мен сени, сен сияқты аналарды, балаларды газ бенен уұлап, өлтирип атырғанын қалай көремен? Жоқ, жоқ, және жоқ!!! Ұатанымды соңғы тамшы қаным қалғанша қорғайман, бір тамшы қаным қалғанша жеңис ушын гүресемен! Жоқ. Душпанға ана Ұатанымның жерин бермеймен. Өлсем де, бермеймен!..»

–Тилиңнен айналайын, жаўға берилгеннен өлген абзал, жаўдан қорқыў бизің ата-бабамызда, туқым теберигимизде болған емес. Өлип барағырсақ та, қанымызды алып өлемиз! Әттең, жасым өтип тұр, болмаса усы Гитлер менен көре қалар едим, – деп Әбди ғарры басын шайқады.

Хаттағы сөзлерден мениң аяғымның күши кетип, өксип-өксип жылағым келип тұр еді. Атаның сөзлеринен бирден бойыма күш енді... Егитилген орны толмас қайғының орнына қайсар, ошпенли бир күшли сезим келди. Дауысымды бәлент көтердим, дауысымның қалтырағанлары кетип, озимди тиклеп алдым... Усындай шаршағанда мәдет берип, босасқанда күш берип, ақыл-нәсийхатын аямаған атала-

рымның болғанына шүкірлик еттим. Дауысымнан руўхланған адамлар да басын көтеріп ошпенли көзи меңен узаққа қарады.

«Апа, усы хатты саған оқып бергенде ерке балаң сениң ақ сүтінди ақлау ушын, Ұатан тапсырмасын орынлайды. Украинадағы сендей аналарды қорғау ушын душпан менен бет пе бет алысыўға кетемен. Украин анасы, рус анасы, белорусь анасы мениң анам. Мениң Ұатаным. Қай жерде болсын, кимнің анасы болсын, бәри бир емес пе, биз топылып келген жаўдан елди қорғауымыз керек. Мендей улды тәрбиялаған саған барлық адам рахмет айтады, ал мен душпанның бир курал-жарақ қойған складын күл-талқан етип ортеймен.. Бірақ, еле көп нәрселерди ислегим келеди. Қаншама әрманларым орышланбай жерге төгилген дән сияқты, шашылып қалып баратыр. Айналайын, анажаным, саған айтатуғын қанша сөзлерим бар, илаж жоқ, ұақыт тар, хәзир сөзимнің соңғы ноқатын қояман. Сени хеш жылатқым келмейди,.. бірақ хәзир басқаша ислей алмайман. Ырза бол, маған.

Анажаным, хәзир ақ сүтіннің дәми еле аўзымда. Мамықтай жұмсақ алақаның маңдайымды сыйпалағанын сағындым.

Анажаным! Көз жасынды төкпеши, жылама! Соңғы өтинишим, жыламашы, тек сеннен кеширим сораيمان. Мен сени жылатқым келмейди. «Атам десе де, ботам дегизбегейсең» дейтуғын едің. Сениң боталағың артында әлпешлеген әруанасын таслап кетип баратыр. Сени жылатқаным ушын кешир мени. Мени сорап саған бир қыз келеди, сол қызға расын айтпашы... Оған «күт» деп кеткенмен, ол күтемен деп қалған. Ол қыздың шашын жайып жылағанын қәлемеймен.

Апа, саған айтайын деген сөзлерим көп, ұақыт аз, сонлықтан соңғы сөзимди айтайын. Апа, өтиниш етемен, жылама!..

Апа, сени фашистлердің газ печьке салып өртегенин қалай көремен? Сени соңғы қаным қалғанша қорғауым керек емес пе, мен усы жолды таңладым. Басқаша ислей алмайман.

Апа, маған берген ақ сүтиңе рийза бол. Усы хатты жазып болып, курал-жарақларымды асышаман да, жолға шығаман. Бул жақта түннің ярымы, таң алды, сен намазыңды оқып болып мениң аман-есен қайтыўымды Алладан жалынып-жалбарынып соранып, басыңды жерге қайта-қайта ийип атырған шығарсаң.

Анажаным, хош, мени шақырып атыр».

Хатты оқып болғанда хеш ким жыламады. «Қара қағаз» келиўден, бәримиз байбайлап жылайтуғынбыз, ауылдың ғаррылары

сақаллары селкилдеп, сақалына тамған көз жасын сорғалатып, олар да еңкилдеп отыратуғын. Апам хаттың соңғы сөзін оқығанда жерге жығылды. Ол жерді қушақлап күңирене баслады. Апамның үйхлеген дауысынан жер солқылдап кеткен сияқты. Үйге жыйналған хаяллар да жыламастан ишлерінен гүрсинеди. Анам барлық қайғысын жерге беріп, жерді қушақлап жатыр, жер бизлер мен бірге күңирене баспаған сияқты.

– Қаршығам, қуғатым, қыраным, тулпарым, сунқарым! – деп апам жерден бауырын алыуы менен қайта-қайта хаттағы хәриплерді баласын сүйген сияқты сүйе баслады.

Сол урысты ашқан фашистлердің аналары барма екен, олардың балалары урыста өліп атыр ма, я оларға оқ тиймей ме? Өліп атырған болса, олардың анасы қалай баласының өлімін көтеріп отыр екен? Олар да ана ғой, ана үшін баласының өлімін көтеріуден ауыры бар ма?.. – деди биреу.

– Жылама, деген екенсең, жыламайман, жаным, жылап не қылайын, ана болып дүньяға перзент шығарған екенмен, сениң ерлигің – мениң қуғатым. Мен ақ сүтима рийзаман, жаным, – деди. Дүньяда жыламай қайғыны басынан кеширген жаман екен, дауыслап жылағанда адамның қайғысы сыртқа шығады екен, ал жыламасаң, ол иште қалып адамды тек өртейді екен. Апам түні менен жүрегін жерге беріп, жер қушақтап үхлеп шықты. Оның гүрсингенінен жер солқылдап, ауыл бойынша хешкім уйықлай алмады.

Ергеніне әжағамның хатта айтқан қызы қустай ушып бизің үйге жетіп келді. Үлбиреген жас, талдырмаш бойлы, сулыұшықтан келген екі бетінен қан тамып тұрған қыз екен. Қыз уялып есіктен кірді де, анамды келип, қушақлап ашшы өксик пенен өкіріп жылады. Оның қайғысының шеги жоқ еді. Қәне, енді усы қыз мениң жеңгем болса, сум урыс аққан дәрьяны бөгедің, адамның әрманларын, бахытын, өмірдің аққан ағысын күл-талқан етіп жатырсаң. Бизің азаматларымыз Ұятан қорғау үшін оқ астында жанталасып қамыр сияқты ийленіп атыр. Ойнап-күліп елге, ата-анаға хызмет ететугын жигитлердің урыста қаны суұдай ағып атыр, оттың ишінде елге душпан аяғын бастырмау үшін соңғы қаны қалғанша қан менен қан, жан менен жан болып атыр. Урыс гөш шайнағыш машина сияқты, азаматтарды шайнап жеп атыр, шайнап жеп атыр... бірақ жанын берсе де, қан менен аралас жент болып қалса да, бизің азаматтарымыз бір сүйем жер

ушын жан беріп атыр. Әттен...қәне мына қыз бснен тайрандап анамның алдында туратуғын ағам сол гөш шайнағышта шайналып кетті.

Өзи зордан тұрған анам қызды баласын көргендей қушақлап бетлерінен сүйіп жылады.

– Қызым, сени келин етіп, басыңа ақ орамал салып, есікте ийилдире алмадым...

Екі байғус, бири бауыры қан жылаған ана менен сүйген жигитінен айрылып, әрманлары пуш болған қыз көпке дейін өзлеріне келе алмай бир- биріне ийін тиресіп жылап отырды. Олардың екеуіне де урыс болып атырған жер алыс еді, егер жақын болғанында олар өзлерін урыстың отына қарай уратуғынына сөз жоқ еді.

* * *

Ойда жоқта сыртқы қораның есігін ашып, сүріне қамыла биреу ишке қарай оқтай атылып кіріп келді. Сырттан келген хабар жүрегімізді жарып таспаған, ауылдан кеткен азамат жигитлердің бәрінен тек «қара қағаз» келип тұр, жаманлықтан басқаға кеуіліміз бармайтұғын болып кетті...

– Жақсылық хабар бола қойғай-дә, биреу жерден жеті қоян тапқандай қиятыр ғой, – деди апам. Бизлердің бәріміз демимізді ишимізден алып, қорқып тұрмыз.

– Сүйінши, сүйінши шеше, үлкен балаң тири екен, қиятыр, – деди сырттан жууырып кірген келиншек. Апам албырағанынан тилге келе алмай аңырайып қалды. Төрт улын теңдей урысқа атландырып, ски баласынан хә демей «қара қағаз» алып, қара жамылып отырған анамның тили байланды да қалды.

Жеңгем:

– Аузыңа май, сүйіншіне көлегенінди ал!

Апам орнынан атлыға тұрды да, далаға қарай жууырды. Сыртқа шығамаң дегенше екі рет жығылды. Жеңгем апамның артынан жылауы менен жууырып кетті.

– Бәле, қуғансаң да жылайсаң, бир сидик көз екенсең келин, сениң сүйіншіңди өз алдына аламан, – деп келген хаял жеңгемнің мурнынан шымшып қойды. Ағамның алты жасар қызы Гүлайым секиріп қуғанасы.

– Ағам қиятыр, яшақай!

Ол ауылдың балаларының алдында ылақтай секиріп жолға шықты.

– Қәне, киятыр ма? Сыртқа шыққан менен жолда хеш ким көрине коймады. Сыртта бираз турдық та, қайта ишке кирдик.

– Киятыр, жана бизиң үйдеги ағаңа қаладан телефон еткен, сонда айтыпты, жолға шыққан екен, шеше, балаң аз ғана жарадар, дейди.

– Әй-бей, шырағым, тири келсе болар, еки аяғынан айырылып, мүгедек болып келсе де, тири келсе болар. Қай жақта, қәне, – деп апам сөйленип жүрип айналасына қарайды, не излеп жүргенин өзи де билмейди.

Бригадирдин хаялы жеңгемди ымлап шақырды.

– Аяғынан оқ тийген, аяғын кестирген қусайды, – деди. Жеңгем ойланбастан:

– Өзи аман келсе болды, оның аяғы болмаса, мениң аяғым бар ғой, арқалап жүремен, – деди.

– Бир аяғы емес, еки аяғы да...

– Мейли, аман болса болды.

– Тек аяғы емес, қолы да...

– Мениң қолдарым екеуимизге жетеди...

– Басы да аман емес...

Жеңгем аңырайып оған қарады.

– Сонда не, басы да жоқ па? Ол басы болмаса, қалай тири болады? Онда өлди десеш, – деп жылап жиберди.

– Жоқ, тириси тири, бірақ көп жери жарақатланған...

Жеңгемнің ақылы алты бөлек, буны неге жорырын билмей, аяғының динкеси кетип отырып қалды.

– Бул қалай болды, айтыуына қарағанда ол тири адамға усамайды, өлген ғой, өлисін алып киятыр демейсең бе?! – деди өксип.

– Жоқ, қайдағыны шығарып жылама, журт қандай болса да, кеткенлердің тири келиуін тилейди. Ал, сен болсаң жылайсаң, қуған байсаң ба? – деди жекиринип.

Жеңгем келептің ушын жоғалтқан адамдай ақылы ар-сар, буны неге жорырын билмей, бала сияқлы адамлардың бетине жалтақлайды.

– Киятыр! – үйдің төбесине шығып жол қарап жүрген баллардың биреуі бакырып жиберди. Қара үйдің ишиндегилердің бәри далаға қарай жууырды, үйдің ишин айлана қармаланып есикти таппаймыз. Күнде кирип-шығып отырған есигимиз көзимизге көринбей қалды. Зордан дегенде есиктің тутқасына қолым илинди. Далада ауыл адамларының бәри бизлерге қарамастан «орыс жолға» қарай жууырысып

баратыр. Бул урыс басланғаннан бери ауылдан кеткен жигитлерден бириншисиниң елге оралуы еди. Урыстан тек «қара қағаз» қардай борап, тынбастан келип тур. Ауылда қара байланып аза тутпаған үйдің өзи жоқ. Енди жана ғана «солдат киятыр» деген жақсылық хабардың келиуі.

Киятырған түйеге көзимиз түсти. Түйениң үстинде көринген адам жоқ. Түйеге еки жағына теңдей етип ящик байланған. Түйени жетелеген жас орыс қыз ғана көринеди. Қыз түйени үйдің жанына келип шөктирди. Хәмме жән-жағына қарайды. Түйениң үстиндеги ящикти байлап қойған жиплерди жаздырды. Ящикти жерге түсирди. Ящиктиң еки қапталын ашып жиберди. Сонда ғана ишинде домаланып отырған адамға көзимиз түсти. Оның басы ғана адам екенлигин аңлатады. Басты орап таңылған ақ сийлениң арасынан жылтыраған көз ғана көринеди. Көзди көргенде бул отырған адам екенлигин аңлады. Күни менен оны көриуге асығып отырған адамлар бирден кейин қарай серниле қашты. Адам баласының усындай әүере болған келбетин көрмеген екенбиз, адамлар бул сумлықты көрип, бул дүньядан қашып кеткиси келген сияқлы, қаяққа қашарын билмейди. Кими үйлердің арасына қарай жууырды. Хаяллар қораның түбине барып қуса баслады. Бәримиздің жүрегимиз шоршынып кетти. Адамлардың арасында хәр кимге бир қарап жалтақтап жүрген ийтимиз түйсін көргенде шабаланып қәдимгидей үрип тур еди, ол да ящиктеги адамды көргенде қацсылауы менен қашып кетти. Жеңгем ағама жете алмай, аркасын қораға берип жығылды. Биз қайтып оған жүрексинип қарай алмадық. Биринши жүрексинген апам болды.

– Ах, қулыным!! – деп апам зордан өзине келип, ағамды бара қушақлап, бауырына басып жылап жиберди. Жеңгем отырған орнынан еңбеклеп жетти, ол да отырған ағамды қушақлап алды. «Ағам келди!» деп жүреги жарылып ушып жүрген Гүлайым қашып қой қораның ишине тығылды. Ол қалтырап тилге келе алмайды, нәрестениң тек тислери сақылдайды.

– Мына қызды алып кетиндер, – деген биреудің дауысынан соң Гүлайымды биреу басқа үйге алып кетти.

Мен қорыққанымнан жанымда турған Әбди атаңы қушақлап алдым. Денем тынбастан қалтырайды.

– Ата... Қорқып баратырмын...

Көпте көрген Әбди ата «қорықпа, балам, қорықпа» дегеннен

басқаға тили бармады. Байқасам, оның өзі меннен де бетер шоршып, қалтырап тұр екен. Көзімнен жас шықпады. Жүрегім тас болып қатты да қалды. Адамды усындай жағдайға салған урысқа, урысты шығарған адамларға мың-мың нәлет айттым. Ишимдегі ыза сыртқа шықпай, безгектей қалтырайман. «Адам баласын мына жағдайға салған адамлар жер бетінде қалай жасауы керек. Ертеңнен қалмай фронтқа кетемен, соңғы тамшы қаным қалғанша фашистлер менен урысаман» деймен қалтырап.

– Нәлет болсын, Гитлерге, нәлет фашистлерге! Урысты шығарған адамларға нәлет! Мынандай урыстың кимге керегі бар еді? Урысты есайте жүріп мынандай урыс көрмедік, – деди биреу шыдай алмай. Олар урыстан тири келгеннің бәрі усылай келетуғынын ойлап тұр. Хеш ким ағамның бетине қайтып қарай алмады.

Әбди ғарры ортаға шықты.

– Қойыңдар, келин неге жылайсаң, балаңның тири болғанына шүкірлік ет, балам, сенде бизлерди кешир, биз бундай урысты көрмеген халықпыз. Бсндешилик, бұрын қолымызда өскен баламыз едің, сени қалай шығарып салдық, сол турысында келеди деп ойлаған шығармыз, – деди Әбди ғарры сөзин салмақлап. Оның сөзинен күни менен есин жоғалтып, не ислерин билмей тұрған адамлар өзине келди, ағамның алдында өзлерин гұналы адамдай бәри жерге қарады.

– Құлыным, сениң аман келгениңди айт, аман болсаң болды балам, сениң дауысыңды еситтим, кордим, енди мениң әрманым жоқ,.. – деп анам ағамды кушақлап қайта-қайта бауырына басып атыр. Ана ушын баласы тири болғаннан артық бахыт бар ма, ол қандай бола берсин, оған тири болса болды.

– Байғус-ай ана деген, – дести қарап тұрғанлар.

Ағам аузын ашпады, түтенип бираз төмен қарап тұрды да:

– Бийқарға келген екенмен, – деди ишинен гүрсинип. – Мен туўған жеримди, ата-анамды бир көрсем деп сағынып келген едим. «Сағынып» деген сөзди айтқанда көзинен жас тырсылдап жерге тамды. Журт жым-жырт, силтидей тынып демлерин ишлеринен алып жокары қарай алмай түнериўде. Салысы суўға кеткен сияклы, бәриниң ийни салбырап, руўхы түсип кеткен. Адамлардың жүрегінде душпанға деген ыза пысықш тұрған түтин сияклы, түрлери кап-қара болып тунжырайды.

– Мен қайтаман, сизлерди бир көрсейин деп келип едим, көрдим, енди қайтаман.

Адамлар жаңа есин жыйды. Бәри шуў ете қалды.

– Қайтады деген не? Қайда бармақшысаң, өз үйиңе келмедің бе? Әбди ғарры хасасын көтерип ағамның жанына барды, хасасы менен жерди урып:

– Балам, сен кешир бизлерди. Биз урыстың адам баласына не беретугынын көрип соннан шоршындық. Биз бундай урысты көрмегенбиз. Бул қорқыныш урыстан қорқыныш. Сеннен емес, урыстан шоршынғанбыз. Бул урыс өзиниң сұмлықлары менен бизди шоршылдырып отыр.. Ол урыс буннан да бетер болады. Бул урыстан қайтқанлар бар. Ал, ол урыстан адам изине қайтпайды. Бул урыстан биз дүньяда адамларды сонша жек көретугын адамлардың бар екенін билдик, адамды қыйнап өлтириўдиң неше түрли жолларын ойлап тауўш қойған адамлардың бар екенін билдик, олардың илими, билими тек адамды жоқ етиў ушын хызмет ететуғынын билдик. Бул есинен айырылған адамлар хұкимет басына келсе, хәр қашан да усылай болып бара береді. Келешек әуладты не күтип тұр, егер илим усындай адамлар ушын хызмет етсе, олар хұкиметтиң гилтин қолына алса, не болады. Мен алдымыздағы келешектиң жасларын ойлап қабырғам қайысады. Биз келешектен де шоршынып отырмыз. Жас балаларды, хаялларды пetchке салып өртеў деген – не деген сұмлық!? Газ бен уўлап өлтириў деген – не сұмлық!? Адамның терисин, шашын, сүйегин пайдаланыў деген – не сұмлық! Буннан артық сұмлық бар ма?! Ал, енди усындай адамларды хұкимет басына адамлардың өзлери әкелди! Китап услаған алымлардың усы адамлар ушын хызмет етиўи сұмлық! Усылай усы сұмлыққа адамзат жол берди, усы сұмлық адамлардың арасынан өсип шықты, демек, бул сұмлықты жоқ ете алмайды. Бул сұмлық буннан соң да балалап, түрли реңдери менен жасайды, оның тамырын суўырып алып таслай алмайды. Мен соннан қорқаман. Биз алдымызда болатугын сұмлықлардан қорқамыз. Бунда сениң айыбың жоқ. Сен бизлер ушын урыстың. Мына бала-шаға, бизлердей сақалы көкиреғиң жаўған ғаррылар ушын урыстың. Мен саған усы жерде отыра сала аяғымды берер едим, ол мүмкин емес. Мына тұрғанлардың бәри сениң ушын жанын аямайды. Ал, енди, кетемен, деген сөзди екинши аузына алыўшы болма, кеткени неси? Не деп кетесең, аяғымды урыста қалдырып келип, адамлардың көзине көрингим келмеди, деп кетесең бе? Буның болмайды. Бизлердиң бәримизди, мына төринен гори жақын ананды, жолыңа айдай қарап жүрген бала-шағанды,

тууысқанларыңды, аүйиласларыңды тирилей жерге комип кетесен, соны түсин? Биз сени тириликте энди хеш жакка жибермеймиз. Сени хэр қайсысымыз хэр күни арқалап жүрсек те саклаймыз, – деди. Оның сөзин тынлап турған адамлар жабырласа мақуллады.

– Балам, ладан аүйиласларыңды кешир, олар сешпен емес, урыстың адамды қандай күйге салғанынан үркип кетти. Хәзирги урыстың адам баласының басына салған қайғысы менен биз бетпе-бет ушырастык. Бул қайғы узак жылларға кетеди. Оның жарасы жазылмаса керек. Егер усыны адам баласы умытса, онда адамның адам болғаны бийкар. Бурын өлди, деген хабарды гана билетугыш едик. Ал, хәзир бул урыс адамзатқа не әкелетуғынын көрдик. Сендеги тән жарасы, ал жүрек жарасы канша... Усындай урыс адам баласына керек пе еди? Урысып жер ийелеу, ел ийелеу, байлық жыйнау... Буның не кереги бар? Ол фашистти де ана тууды ма екен? Оның анасы бесик таяшып баласына ақ сүтин берди ме екен? Бул қайдан шыққан жексурын адамлар..

Ол фашистке деген жек кориушилигин қалай айтарын билмей, қолларын әри-бери силтеп тығылып қалды.

– Эй, халқым, сизлер мени қыймағаннан айтып отырсыз. Сизлерге өкпелегенимнен, я биреу кеуилиме тийгенликтен кетпекши емеспен, тек өзим тыныш қысынбай жасауым ушын. Мен Ұатап ушын бәринен айрылдым, денемнен, жаслығымнан, адам есабында жасау хуқықымнан. Енди мен қандай етип сизлердің араңызда жасай аламан. Мени басқалардың аяп қарағанын көргим келмейди... Аллатала қандай етип дүньяға шығарса, солай жасағым келеди. Баяғы күнимдей, баяғы өзлериниздің алдыңызда жүргендей болып жүргим келеди. Илажым канша, урыс мени мына жағдайға түсирди. Буны хеш ким қайтарып бере алмайды, – деди катал түрде. Оның мына сөзи бәримиздің кеулимизди бузды, еситкен журт еңкилдеп жылап жиберди. Әбди ата ағама ақыл-нәсият айтып қалдыраман деген ойы пыт-шыт болды, ол аүйызын аша алмады, аүйызы жыбырлап бир затты айтпақшы, сақалына сорғалаған жасына буулығып тығылып қалды.

– Апа, ақ сүтиңе рийза бол, хаялым, қызым, қарындасым, ел-халқым, бәриңиз меннен рийза болың! Мен қолымнан келген ұазый-памды иследим. Еле де көп хызметлерди ислермен деп едим, ол болмады. Бала-шағамды, анамды, хукимет бағады. Хош болың!

Ол айтатуғынларын айтып, тезирек арамыздан кетиуге асықты. Әкелген медсестраға ым қакты, ол әжағамды қайтадан сандыққа сал-

ды, түйе жай орнынан қозғалды. Бәримиз түйениң аяғына жармасып қушаклап жалына басладык...

– Кетпе!

Жеңгем түйениң алдына шығып жылап турып:

– Мениң тек табытымды атлап кетесен, мен тирилей сени жибермеймен! – деди. Жеңгемнің бул сөзине ағам еленлемеди де. Түйениң басын тарт, деди.

Апам түйениң алдына шықты.

– Балам, ақ сүт берген анаңды таслап кетпе, маған кара, мениң сени емизген емшегимнен сүт шықты, кара...

Оның койлегинен сүт жерге қарай тырсылдап тамар еди. Журттың бәри таң қалды.

– Мине, балам, сениң келгениңнен қақсап қалған сүйсклерим жибиди, сени емизген емшегимнен қайтадан сүт шықты, мине, балам...

Ағамның жан-ийманы қалмады. Ол түйеге «шөк» деп бақырды. Түйе шөкти. Апам жууырыуы менен барды да, ағамды бауырына басты.

– Балам, жүрегимнің бир белеги, жаным, жигерим, димарым, кууатым.

Ол аналар айтатуғын сөзлердің бәрин жаудырып баласын қушаклады, оның емшегинен аққан сүти ағамның бетине тамар еди.

– Апа, сениң көкирегің маған ийип атырған жоқ па? Мине, мен қалдым, сениң жанындаман. Енди кетпеймен... Сениң ақ сүтиңнен күдиретли не бар?..

Биз бәримиз жууырып барып ағамды көтерип алдық, баладай қушаклап бауырымызға басып оны сүйе басладык.

Сол күни уйықлай алмадым. Урыста жүрген сүйген жигитим Атаубайды ойладым. Егер ол усндай болып келсе... не қылар едим? Әлбетте, жеңгемнің сөзин айтқан болар едим, деймен.

* * *

Ағамды әкелген медсестра әскерий госпиталына қайтып кетти. Ағам қалғаны менен қабағы ашылып бир жадырап отырмады. Бәримиз оның бетине қараймыз, ол оннан сайын түсерип жерге қарайды. Үйде тек қызы Гүлайым гана әкесинің мына жағдайына көпе коймады, қатты жаны ашыды ма, усндай адамды көргенге сескенди ме, ол уйықлай алмайтуғын болды. Түни мен шоршынып, жылап шығады.

Оны ауырыуғана жатқызып, емлетип алдық. Соннан соң ол әкесінің жанынан шықпайтуғын болды. Бір күні азанғы шайдың үстінде ағам жеңгеме:

– Шабазым, тәғдир шығар, саған өкпем жоқ. Меннен рухсат, төркініне кете бер. Бахтыңнан көрерсең. Еле жассаң, жасың быйыл жигирма беске келди, бахтың алдында. Өмірлік жолдас болып екі арыстың бирін көтеріп жүрмеген соң өмірлік қостар бола ма, мынау отырысым, бахтың ашылсын, саған рухсат, – деди. Жеңгем жалт етип әжағамның бетіне қарады да, қатып қалды. Апам да, мен де демимзди ишимизге тартып төмен қарадық. Ошақта пақырлап қайнаған қумандағы суудың дауысы ғана еситилип турды. Бәримиз жеңгемнің бир ауыз «болады, кетсем кете берейин» деген сөзін күтип отырмыз. «Кетпей не қылады, дүньяға шыққан соң оның да өнип-өскиси келеди, кетемен десе не илаж бар» деп еди апам кеше маған сырласып. Сонда да жеңгемнің кететуғынына исенгим келмеді. Олар қандай ашық болып қосылысып еди, қалай енді қыйып таслап кетеді! Сонда сүйгени кәне? Егер менің Атаұбайым усылай келсе, мен сүйегим сипсе болғанша оны күтемен, деймен ишимнен.

Жеңгем үндемей бираз отырды.

– Усы сөзінди рас айтып отырсың ба? – деди ол ағамнан көзін алмай. Менің жүрегим суұлап кетті. «Рас айтып тұрсаң ба?» деп қуұанып отыр ма дедім ишимнен. Апам да усыны ойласа керек, гүрсинип артына қарады. Үйдің ишине бир түрлі жағымсыз муздай самал келип ошақтың басының берекетін қашырып жиберді. Жеңгем кетсе не болады деймен. Егер кетсе, үйдің барлық сәни кетип, бул тири адамлар жасап атырған үй мазарға айналатуғын сияқлы. Буны еситип қызы Гүлайым анасының арқасынан түйгешлей бастады.

– Кетпейсең, кетсең өзің кете бер, мен әкемди таслап кетпеймен, – деди.

– Усы сөзди айтыуға қалай тилиң барды? Мен усындай жағдайға түскенімде сен мени таслап кетер ме едің? Менің ар-намысымды аяққа баспа! Бул сөзін уят, хеш ким еситпесин! – деди ол сол қарағанын жаздырмай. Апам да, мен де жалт етип жеңгемнің бетіне қарадық. Жеңгемнің мыша сөзлерінен апамның жүзі жайнап қоя берді. Дүньяға қайта келгендей қуұаныштап көзлеримизде от ушқынлары жарқылдап кетті. Үйдің ишине периште киргендей болды. Гүлайым әкесін барып қушақлап «мен кетпеймен, аға, мен сени таслап хеш

жакқа кетпеймен» деп бетлерінен сүйіп алды. Апам орнынан тұрып жеңгемнің маңлайынан сүйди. Ағам сол отырысын бузбастан жеңгеме қарап тек күлди де:

– Әй, заңғардың қызы, айтатуғын сөзіне қара! – деди.

Оның үйге келгели биринши күліуі еди, оның қабағының жазылғанына, күлгенине жүрегимиз жарылып қуұандық. Жеңгемди ушығадай қадірлеп қай жерге отырғызарымызды билемей, апам екеуіміз асты-үстіне түсіу менен болдық.

Ағам төрт дөңгелекли арба менен жүретуғын болды. Екі аяқ, бир қолдан айрылған, ол аздай басының бир жағының сүйегін оқ қағып кеткен. Сол жери удайы лоқылдап туратуғын еди. Дәслең үйренісе алмай жүрди. Көпке дейін шоршып оялатуғын. Ағам қарап отырмайтуғын болды, арбасын айдап, атыздан шықпайды. Бир қолы менен жүріп атыздың ишінде бир нәрселерди егип жүргени. Ауылдың адамдарынан бурын пияз шығарады, гешир, картошка егеди.

* * *

Ауылда гаррылардан баска еркек адам қалмады. Ауылдың қызларының бәрінің де урысқа кеткен бир жигити бар әйтеуір. Фронтта жигити жоқ қыз жоқ. Жигитлерине күтеміз, деп үәде берип хошласқанлары да бар, ал хат арқалы танысып, фронтта оқ астында жүрген жигитлерди күтемен деп жүргенлерди де бар. Менің де жигитим бар, мен де күтемен деп үәде бергенмен.

Атызда жұмыс ислең атырған колхозшыларға газета әкелдим. Газетаның ишин ашып өзим көрмеген едім. Қызлардың бәри газетаны биринің қолынан бири тартып алып сүүретти көрди.

– Қәне, – мен газетаның жоқарғы бетінде тұрған үш летчикке көзім түскенде жүрегим силкинип кетті. Летчиклердің ишінде көзлери қысық томпақ жигиттен көзімди ала алмадым: Атаұбай!

Сүүреттің астында «қарақалпақ жигити Атаұбай душпанның еки пунктиге топылыс жасап, жеңіс пенен қайтты» деп жазылған екен. Усы Атаұбай «күтемен» деп үәде берген жигитим еди. «Рахмет, саған Атаұбай» деп жүрегим алып-ушып қуұаныман келип. Маған усыдан артық қуұаныш жоқ сияқлы. Мен сени сүйегим сипсе болғанша күтемен, аман есен келсен, төбеме көтеремен, деймен ишимнен. Оның менен тек бир рет сөйлесип үлгерип қалғанман. Ол былай болған.

...«Ауылға Атаұбай каникулға келипти» деген хабарды еситиу-

ден қызлар қуўжынласып қоя бердик. Бир аўылдың қызы болып усы журттан озып Ташкентте университетте оқып атырған жигитке сырғынан ашықпыз. Оқыў, жоқары қалаларда институтқа түсиў, бәримизге арман. Сонда да Атаўбайдың аты қызлар арасында айрықша ҳурмет пенен тилге алынатуғын. Ақыллы, сын-сымбаты келискен бул жигитти аўыл болып ҳурметлейтуғын, оның келешегин ойлап журттың бәри оған жақсылық тилейтуғын еди.

Атаўбай баяғы аўылдағы кара бала емес, ағарып, шырайланып кетипти. Кийимлери, жүрис-турысы, бәри өзгерген. Оқыў, оның үстине дүньяға белгили қала Ташкентте оқыў оны өзгертп жиберген. Қызлар оның келгенин еситип бәримиз көргимиз келди, жақыннан сөйлескимиз келди. Сөйтп Атаўбайдың келгенине байланыслы аўылдың қыз-жигитлери гештек еттик.

«Гештек» – бул жаслардың отырыспасы. Жигит-қызлар гейде бир бири менен ойнап- күлисиў ушын өзлери үйлеринен түрли тамак болатуғын қаражетлерди әкелип отырыспа етеди, қосық айтады, әңгемелеседи, түрли ойышларды ойнайды.

Гештектә жигитлер бир тәрәптә, қызлар екнши тәрәптә отырады. Алды мен чай ишиў болады. Жигитлер өзлериниң қәлеп жүрген қызына чай береди. Қыз орнынан турып жигиттиң кесесин алып, артқа жүрип өз орнына отырыўы керек. Бул қарақалпақлардың ески дәстүрлериниң бири.

Атаўбай гештекке келди. Ол маған чай берди. Қуўанып кеттим. Қызлар мени қызғана қарасып қояды. Әсте орнымнан турдым да, жай салтанат пенен жүрип барып, кесени алдым, артым менен жүрип орныма отырдым.

– Сеинен айырмады көзлерин, – деди жанымда отырған Сәнем маған сыбырлап. Мен оннан сайын қысындым. Отырыспа тәўир қызып түнниң жартысы болғанда үйлерге тарқастық. Үйге қарай баратуғын табан сокпақ пенен жуўырып баратырғанымда биреў артымнан шөплерди қалай болса солай жапыра басып, жолсыз изимпен жуўырды.

– Айсулыў, тоқтай турың, – деген таныс даўыс еситилди. Не қыларымды билмеймен. Үйде жигит ағаларым бар, үйдиң жанында түнде жигит пенен қалай сөйлесип турайын.

– Не керек сизге? – дедим бирден. Ол қолымды усады, қолымды тартып алдым.

– Сизге айтар сөзим бар, – деди.

– Айта бериң, тыңлап турман...

– Мен сизди, мен сизди... унагаман. Көптен бери..., – деди.

Жигит сөзиниң ең тийқарғысын айтыўға жүрексине алмады.

– Сизиң менен жақыннан сөйлесиўдиң рети болмай жүр еди. Мен қобинесе оқыўдаман. Бирақ, қай жақта жүрсем де, сиз..

Сөзиниң изин айта алмай албырай баслады.

– Көргенсизлик ислесем, кеширерсиз, – деди.

– Қызык екенсиз, – дедим хеш нәрсеге түсинбегендей.

– Неге қызык, – деп күлди. – Жақсы көриў қызык па?

Ол айтатуғын сөзин айтты. Жаныма жақынлап келди, қолымды қатты қысты. Күш пенен қолымды және тартып алдым. Екеўимиз де бир-биримизге жақынласқанымызға албырақлап, қалтырап кеттик.

– Маған турмысқа шығың...

– Мениң оқығым келеди, – дедим, хеш кимге айтпаған сырымды айттым. Ол қуўанып кетти...

– Оқығаның жақсы. Ташкентке алып кетип оқытаман. Екеўимиз бирге оқыймыз.

– Мен Ташкенттиң оқыўына жарай ма екенмен? – дедим.

– Неге жарамайсаң, жарайсаң? Мен жарадым ғой.

Ол мени қушақлап баўырына басты да. «әрманымсаң сен» деди сыбырланып. Бир аўыз сөздиң күшине шыдай алмай, үрккен кийиктей атлыға алға қарай жуўырдым. Жигит не ислерин билмей қалды. Күтилмегенде қушағында турған қыздың шапшып қушағынан атлыға шығып кеткенине ҳайран. Изимнен әри-бери жуўырып, жете алмады. Оған «қал» деп қолымды былғадым.

«Ертең кеште усы жерде күтемен»... – деди.

Жуўап берместен үйге кирип кеттим.

Түни менен ертеңниң болыўын асыға күттим. Түў, қарашы, елтан ағады, түс болады, түстен кейин, соннан соң кеш болады... Барайын ба, жигит шақырғаннан ушырасыўға барған уят емес пе? Не қылсам екен? Бармасам, оқыўға кетип қалады, ушырасқым келеди. Барсам, жигит таба алмай өлейин деп жүрген қыз екен демей ме? Усылай еки ой мен айқасып танды атқыздым. Бирақ екеўимиз де ертең бизди не күтип турғанын билмедик....

Кеуилим әлұан қубылып үйге сыймадым, басымдағы орамалымды бетимди күн алмасын деп төменирек тарттым да, далаға шықтым. Бүгін күндегидей қызларға қосылып шомылыуға барғым келмеді. Кеулимде өзгеше сезім, өзгеше толқын, толқып өзимди қай жаққа қоярымды билмеймен.... Енди мектеп пенен хошласыуымызға санаулы күнлер ғана қалды. Соңғы имтиханды тапсырғанмызға бираз болды. Аттестатты күтип жүрміз.

Атаұбай менен ушырасқалы бери өзимди жерде емес, аспанда ушып жүргендей сеземен. Ташкент, Ташкент көшелери, университети көз алдыма келеді. Врач болыу эрманым. Атаұбай менен бирге қол усласып Ташкентте жүргеним көз алдыма келсиді. Күндегиден басқаша ойлар, бир күннің арасында өзимше ересек болып кеткен сияклыман...

Азанда ерте турдым да гүнжи гүллерин теріуіге кеттім. Аппақ гүнжи гүллери самалға желбиреген жипектей суудырласып кеуилиме үн қосқандай. Гүнжи гүллерин биримлеп алдым да, етегиме салдым, гүнжи гүллерин езип бас жуу мақшыман. Бул кеште жигитим менен ушырасыуға таярлық. Гүнжи гүлине жууылған шаштан гүлдің жұпар жағымды ийиси аңқып турады. Гүнжи гүли және шашты өсиреди. Ауылдың қызларының бәри гүнжи гүллегенде гүлге шашымызды жууатуғын әдетиміз.

– Айқыз! – деп шақырған жеңгемнің ашшы дауысы жүрегимди суулатып жиберди.

– Не?!!

Үй жаққа қарасам, бир қоңыр атлы киси ауылдың арасында атын патырлатып шауып қыйқыу салып жүрген екен. Адамлар үйлеринен далаға шығып лал болып, турған жеринде қозғалмастан қатып қалған. Жүрегим жаманлық хабарды сезе қойды, үй жаққа қарап шыбындай уштым.

Жеңгем мени қушақлап жылап қоя берди.

– Урыс басланыпты! – деди.

Мен түсинбедим.

– Қандай урыс?

Жолдың ортасында лал болып турып қалдым. Етегимдеги гүнжи гүллери жерге сау етип төгілди. Оны самал үрлеп жолдағы топыраққа барып былғасты.

– Урыс!!!

Қулагымның иши гуулеп әлем «урыс» деп жар салып атырғандай. Неге скенин билмеймен, Атаұбайдың үйине қарай жууырып кеткенімди сезбей қалдым. Ойым, Атаұбай урысқа кетип қалатуғындай, оның менен хошласып қалайын деймен.

– Айсулыу, – деген Атаұбайдың дауысынан иркілдим. Ол маған қиятырған екен.

– Еситтің бе? Жаман хабар келди. Хәзир жолға шығаман. Сизди көриу ушын қиятыр едим. Ташкентке кетемен. Мени ізлеп атырған шығар. Оқыуға бараман да, өз арзам менен фронтқа кетемен... Ол биразға дейін тығылып, үндемей қалды.

– Кеше дурыслап сөйлесе алмадық. Мен сизди...

Ол және тығылып, сөзин жутып айта алмады. Сизге бир нәрсе айтыш кетейін деп келдим... Сиз жүрегимнің төрінде бәрқулла жасайсыз, мектепти питкеріуінди күтип, усы сөзди айта алмай жүр едим... Сиз мениң аңсаған эрманымсыз, көптен усы сөзди айтыудың рети келмеді, – деди және толғанып. – Бул урыс, түрлі жағдай болыуы мүмкин, мени күт, деп айтпақшыман. Мен келемен, әйтеуір сизге жетемен. Сүйгеним болып күт, жесирим болып күт, жолдасым болып күт, басқа хеш ким күтпесе де, тек сен күт!

Урыс ойламаған жерден басланды. Сонын ушын эрманларым сиңиң менен қалады, мени күт, өлди, деген хабар келсе де, күт, көкірегимде жаным турса, мен жетемен. Басқаша болмайды... – деди.

Мына сөзлерин еситкенде жер-жәхәнге сыймай кеттім. Бар дауысым менен «күтемен!» деп бақырғым келди. Оның қолларыш қатты қысып, бетимди жууған көз жасларыма буулыға «күтемен» дедім.

Екеуіміз де алдымызда не күтип турғанын билмедік.

Ол тууысқан қарындасындай бауырына басып, шашымды ийіскеледі. Бизлер усылай қушақласып, бир биримизден ажыраса алмай бираз турдық.

Ауылдың қызлары «фронттағы әскерге» деп жазып бет орамалын нағыслап фронтқа жиберіу дәстүр болды. Жүн шулық қолғап тоқыймыз. Атыздың басында қолымыз сауа болса, тоқыуға отырамыз. Фронттан қызларға хат келеді, қызлар хат жазады. Сөйтип бир-биреуіге мәдет берип, душпанды жеңіуіге рууқландырар едик.

Түски дем алыста гүл тоқып, қосық айтысып отыр едик, қуанышы қойнына сыймай баслық келди.

– Қызлар, келиңдер, – деди қуаныштан алып ушқан көкірегін баса алмай. Шолак қолын аттын ерине тиреп турып аттан зордан түсті. Бизлер жабырласа оны қоршап алып еситкенше асығып турмыз.

Ол қойын қалтасынан газетаны шығарды. Енди оның не айтпақшы екенлигі бәримізге түсиникли болды. Бизің солдатлар бир аўылдан фашистлерди қуып шығарса, усылай қуғанар едик.

– Мынаң қараң, Атаўбайдың сүүрети шығыпты, – деди бизлерге газетаны берип.

Атаўбайдың атын еситкенде қызлардың бәри газетаға қарай қолын созды. Мен де қызлардың қолынан газетаны алыўға асықтым.

Атаўбай сөзинен шықты. Ол урыста тек гана ерлик көрсетти. Ол маған «күт мени, меннен хабар келмесе де, күт, қара қағаз келсе де, күт, хеш ким күтпесе де, күт» деген сөзлери қулағымның түбинде айтылып турғандай. Сүүретти қолым менен сыйпалап қызлардың көзін алып, оны баўырыма бастым. «Күтемен, өмиримше күтемен, басым жерге кирип, сүйегим сипсе болғанша, шашларым апшак болғанша, тозып кемпир болғанша күтемен, өмиримди сени күтпә менен өткиземен» деймен толғанып. – Неге усы сөзлерди өзине айтпадым?

Қулағыма қызлардың Атаўбайды еле мақтаған сөзлери келеди.

– Қызлар Әбди атамды қуантып келейин, – деп аўылға қарай шыбындай уштым. Әбди ата атызында жұмыс ислеп атыр екен.

– Қызым, аманлық па?

– Аманлық, ата! Мынаў Атаўбайдың сүүрети, газетада шыққан, соны көрсетейин деп келдим, – дедим. Ол жуўырып келип газетаға үнилды.

– Көзим илмейди, қара қызым, азып кетпеп пе? – деди. Күлдим.

– Азбаған, – дедим қызарып.

– Мениң балам сымбатлы ғой, солай емес пе? – деди.

– Балаңыз өзинизге әлле қандай, – дедим күлип.

– Неге олай дейсең? Мениң баламдай жигит жоқ, мениң балама тең келегуғын қыз да жоқ...

Ғаррының сөзине ишк-силем қатып күлдим. Газетада жазылған сөзлерге қосыңқырап өзимнің сөзлерим менен Атаўбайды мақтап оқып бердим. Ғаррының жүзи гүлдей жайнап, көзлеринен нур шаша баслады. Жетпистен асқан ғаррының бетиндеги жыйрықтары жа-

зылып, қуысырылып турған еки ийни жазылып, жигирма жасқа жасарып кетти.

Сол күни Атаўбайдың сүүретин баўырыма басып уйықлап кетиппен. Түс көрдим. Түсимде Атаўбай терезени қағып, мени сыртқа шақырады. Жуўырып далаға шықтым. Атаўбай гилең қызыл гүлдердин арасында турған екен. Маған бир қушақ гүлди береді. «Усы дүньяның барлық гүлин саған сыйға беремен» деп күледі. «Басым жолыңа құрбан» деймен. Гүлин алмақшы болып, алға умтыламан, бирақ гүлдер қолыма тиймейди. Атаўбай бирден гүлдердин арасына сиңип, жоқ болып кетти. Мен айналып оны ізлеймен, «Атаўбай» деп шақыраман. Үйди айналып, зыр жуўырып ізлеймен, таба алмайман. Сейтин оянып кеттим. Түсимнен қорқып кеттім. «Түс – түлкиннің боғы» дейди деп жақсылыққа жорыдым...

* * *

Әбди атаның қуанышы қойнына сыймай үйге жетип келди.

– Қызым, – деди асығып-үсигип, – кешегі мениң жыйнап жиберген посылкамды солдатлар алыпты, бизің аўылдың адамларына рахмет айтып атырған дейди, мынаң қарай ғой, жаңа гана баслық бала бизің үйге берип кетипти, оқы мына хатты, солдатлардың жазған хаты екен.

Ол маған шекпениниң қалтасынан үш мүйешли хатты алып усинды.

«Хұрметли Әбди ата! Сизің жиберген азық-аўқатларыңызды алдык. Рахмет! Сиз бул саўғаңыз бенен руўхымызды көтердиниз, сиз хәзир фронтта он фашистти өлтирдим, деп есаплай берің. Себеби сизің посылкаңыз келген күни бизің штабқа он немец офицери тутқышға алып келинди. Әлбетте, бунда сизің үлесиниз бар. Сизің мөртлигинизди биз барлық ўақытта қадирлеймиз. Оқоптан сәлем. Сталинград.»

Әбди ата хатты оқып болғанша демин ишинен алып қозғалмастан тыңлап отырды.

– Қудайға шүкір, мен де урысқа үлесимди қосыппаң. Тезирек фашистлерди жеңип, балларым келсе екен деймен!

Ол жай қозғалып, төсекке жайласып отырды. Әбди атаның әбден қартайғаны және болдырып соңғы күни гана қалып, қаўсап турғаны хәрекетинен сезилип турды.

Мен оны Атаұбайдың әкесі болғаны үшін ишимнен жақсы қорып, өз әкемдей құрмет ететугын едим. Апам оның жүрис-турысына қарап тұрып басын шайқады.

– Кишкене дем алып отырсаңшы, чай-пай ишиң, сонынан-ақ барарсыз, – деді апам оның менен отырып чай ишкисі келип.

– Усы күшпери отырып берекетім жоқ, бір жерде бір чайник чай ишип отыра алмайтуғын болып кеттім. Бұрын дәрья тасса, тобығыма келмейтуғын еді, енді бір жерде отырсам, жұмыс тоқтап қалып, фронтқа жәрдем нашарлап қалғандай коринеди, жууырып кеткенімди билмей қаламан. Адамларға мен сорап барсам, бермейтуғын затын береді, бір солдатқа жәрдем берсем, өзимнің балама жәрдем бергеним ғой, сыйырым буұаз болып тұр, туұғанын күтип турман, туұған соң оны да фронтқа – солдатларға жиберемен.

Әбди атаның сөзі барлығымызды толғандырып жиберді.

– Мен атымды фронтқа берсем болар еді, аұылдың арасында ешек пенен жүргенде не, күніне қалаға бір барып хат әкелсем болғаны ғой, маған ешек те болады, – дедім.

– Қасқырдан ешек сени алып қаша алмайды ғой, балам. Түни менен районнан келсең, – деді апам.

– Әне, қызым, таптырмайтуғын ақыл, урысқа ат қандай керек. Қәнекей, сениң атың менен қосыла беретугын және жигирма ат болса, атларды «Бозатау» аұылының адамларынан деп апарып таптырсаң, жақсы болар еді.

Аұылдың адамлары фронт үшін жанын аяйтуғын түри жоқ. Күніне жарап отырған жалғыз атларын берді. Аұылдан жигирма бес атты жыйнап военкоматқа апарып бердим.

* * *

Урыстың екінші жылында да суұық ерте түсті. Атыздағы егинлер лиспей қалды. Қаұын мен қабақлар сол теңкейіуі менен суұық урып кетті. Жұуери жана дәнге отырған ұақтында солайы менен қалып қойды. Суұық урса да, адамлар жыйнап алып атыр. Суұық урып, суұ болып кеткен қабақларды писирип жейди. Аұылдың адамларының салысы суұға кеткендей, ийни түсип, түрлерінде рен қалмады. Ойын-күлкі деген ұмытылып кетті. Ең болмаса, қалтада дәннің болған да жақсы екен, енді ол да болмайтуғын болды. Журт ашырқай баслады. Не болса да, атыздағы пахтаны жыйнап алыұға отыр-

дык. Ашпақ болып ашылатуғын пахталар қорегі менен қалған. Енді биз күни бойы қорек терип, түни менен соны қолымыз бенен пахта қылып, азанда колхозға таптыратуғын болдық. Бұрын атыздағы адамлардың дем алмай жұмыс ислеуін бақлайтуғын болсам, енді түни менен үйлерге кирип, пахта тазалап отырғанын барлайтын болдым. Аұылдың адамларының терезелерін қағып шығаман. Аұылды бір қайтара араласам, күни менен шаршап жүрген адамлар скинши арадағанымда бәри ұйықлап қалады. Ұйқыда, күлкіде, тамақта ар жоқ, деген рас екен. Азанда пахта таптырыұ керек, қайтадан жаңағы адамларды оятып шығаман. Өзим қашан ұйықлайман, билмеймен. Сөйтип жүрип бір ыңғайлы жер болса, қыйсая кетемен...

* * *

Нәбийралардың үйи аұылдың ең шетінде еді. Нәбийра меннен бираз үлкен, аұылдың қызларының ишинде ең шырайсызы еді. Кишкенесінде көп аұырып, бойы да өспей қалған. Өзинің кемшилігін билип, қызларға да онша қосыла бермейтуғын еді. Нәбийралардың терезесінен үнилдим. Ол ошақ басында пахтаны тазалап отыр екен. Соған қуұанып үндемей кеттім. Екинши келгенимде Нәбийра сол отырысында отыр. Гұманландым. Ұйинен ишке кирсем, ошақ басына суұ қабаққа орамалды жаұып, адам сияқты етип отырғызып, өзлери ұйықлап атыр екен.

– Әй, онбағанлар, уялмайсызлар ма? Ертең терезиге не бересіздер? – дедім қатты бақырып. Қабақты есик жаққа ылақтырып жибердим. Қабақ жарылды да қалды, қабақтың ишиндегі суұ үйдің төсеклеріне төгилип, көл етті.

– Әй, бийхая, көк бет! Сен бе аспанды тиреп тұрған! – деді Нәбийра сөзден қалыспай. Ашыұ менен қолымдағы қамшы менен тартып жибергеним, Нәбийра қышқырып жиберді. Апасы өрре түргелип, менің менен айкаса кетті. Нәбийраның апасы аұзына келген жаман сөзлерди айтып ғарғап атыр. Тилим байланды да қалды. Қулағым да еситпейди. Және бір зат илеместен бұрын бұл жерден кетейін дедім. Адамлардың бетине қарай алмадым, далаға қарай зыттым.

Олардың үйинің алдындағы үлкен жолға жеткенімде, түн тынышлығын қақ жарған ашышы даұыс еситилди. Изиме қарасам, Нәбийра оттың арасында шыбындай ұшып баратыр екен. Көйлегінің етегінде гүулеп жанған от, ол жууырған сайын күшейе түседі...

– Услаң! Услаң! – деп қышқырды апасы. Изинен жууырган адамлардың биреуі де оны услай алмады. Адамларға қосыла мен де жууырдым. Ол қалаға қарай тартылған «орыс жолға» түсіп құстай ушып кете берді. Биз бәримиз жыйналып оның изинен жете алмадық. От қойлегін болып шашына тийгенде, аяғын бір нәрсе қағып жығылды. Мен бара қыздың үстине қуладым. Отты топырақ пенен ууқалап сөндирип атырман. Адамлардың бәрі оны топыраққа көміп таслады. Қыз есінен танып қалды. Түни менен ауылдың адамлары жыйналып оны кийіздің үстине салып қалаға, ауырыұханаға алып бардық.

Нәбийраның анасы маған алып топылды.

– Бахты қара болғайсаң, қызымды сен күйдирдин, – деди артымнан. Бирге қиятырған адамдардың жаны шығып кетті.

– Неге олай дейсең? Айсулыұда не жазық бар, бул колхоздың тапсырмасын орынлайды, – деди ортадан биреу.

– Усы қыз қызымның басына жетті. Буның берген азабына шыдай алмай қызым тез пахта тазалайман деп печьтиң үстінде турған шыраға қолы тийіп кетті. Керосин қойлегине қуылды, соннан от лап етіп алысып кетті.

Адамлардың сөзинен соң Нәбийраның апасы ғарғағанын қойды.

Ертеңне бийтаптың изинен барсам, бет-аузын таңып таслапты, тек мурны, көзі гана көринеди. Врач мени көриүден:

– Ма, мына орамалды саған бер,- деди. Врач нағыс ойылған орамалды маған берді. Ашып қарасам, Атаұбайдың аты ойылып жазылған, шетін моншак пенен тоқыған орамал екен.

– Сениң атыңды көп айтады, кирип шыға ғой, – деди врач.

– Денсаулығы қалай?

– Үмит аз... – деди врач.

Шоршып кеттім. Тез палатаға қарай жууырдым.

Палатаға кирсем, уйықлап жатыр екен. Тубереткада отырдым. Ол сандырақлай баслады. Сөзинің бәрі «Атаұбай» болды. Аң-таң болып қалдым. Қайсы Атаұбай? Және бул ашық болған Атаұбай бар ма екен деймен. Бет орамал қайсы Атаұбайға арналған? Арасында мениң де атымды қосты. Сол ўақытта оның аузында мениң Атаұбайым екенін түсіндим.

Бул қалай болды? Неге оның атын айтып атыр, хеш нәрсеге түсінбеймен, басым мен-сен болып кетті. Ертеңне барғанымда ол өзіне келген екен.

– Нәбийра қалайсаң? Тәуирмисең?

Ол көзин меннен айырмады.

– Врачтан сора, тәуір боламан ба?.. Жасағым келеди, тәуір болып ауылға қайтқым келеди, жеңисти көргим келеди. Өлгим келмейди, арманыма жетким келеди, – деди.

Не деримди билмедим.

– Жок жердегини айтпа, еле жасайсаң, бирге той тойлаймыз, – дедим. Баска аузыма сөз түспеди. Тилимнің ушында «Атаұбайын ким?» деген сорау тур. Бирақ бере алмадым. Егер ол хәзир «Атаұбайдан мениң ушын кеш» деген де, кештим деп айтып та салар едим. Себеби оның мына жатысына қатты жаным ашыды. Оның өзи сөз баслады:

– Айсулыұ, мени кешир, билемен, бәрін билемен. Атаұбай сени унатады, ал мен оны кишкене бала болып ойнап жүрген гезимнен жақсы көремен. Бирақ ол билмейди. Билмей-ақ қойсын, ол қыз сүйетугын жигит. Тек мен емес, ауылдың қызларының бәринің жүрегінде Атаұбай. Жүрекке буйрық бере алмайсаң, ол бәримиздің ишимізден тек сени ташлады, – деди.

Соншама бирге ойнап өсип, бирге жүрген Нәбийраның ишинде мына құпия сырдың жатқанына таң қалдым.

– Мен усыннан тәуір болып кетсем, саған айтқан сырым болсын, өзишпен баска адам билмесин. Ал жасай алмасам онда Атаұбайдың өзине айтарсаң, ол аман-есен келсе, – деди.

Жүрегим дүрсилдеп үсти-үстине ура баслады. Нәбийраның кроватиның жанына отырдым, көрпесин қатты услап жылап жибердим...

– Кешир мени, Нәбийра, кешир мени...

Мына еки дүньяның ортасында жатырған қызға баска не айтар едим? О дүньяның есигинің алдында турған адам не сора, соны бергін келеди екен...

– Неге кеширим сорайсаң? – деди.

Қызлардың сүйген жигитине ең болмаса кеулин билдире алмайтуғынына күйиніп кеттім.

– Неге оған айтпадың? – дедим.

– Оны қалай айтаман? Қыздың жигитке сөз айтқанын еситтің бе? Ол болмаған. Бул қыздың намысына тиймей ме? Өзи умтылып турмаса, пайдасы не...? Бул мениң биринши намазшам гүлиндей ең таза, тунғын мухаббатым, ол мениң менен бирге мәңгиге кетеди, – деди.

Нәбийраны тымсырық мишезди, ишиндегисин хеш кимге айтпай-

туғын қыз деп ойлайтуғын едим. Өз сырларын хәзир маған жайып салғанына, оның ишінде усындай әжайып мухаббаттың барлығына таң қалдым. Хәр бир қыздың усындай айта алмай жүрген сыры бар, оны биреуге аңсат ғана айта алмайды, жасырады. Басқа уақытта Нәбийра усы сөзлерин айтқанында «бийкар сүйесен, ол мениң жигитим» деп айтар едим. Ал, хәзир оның мына жатқанында аяғанымнан дүньядағы барлық нәрсени Нәбийраға әкелип бериуге таяр едим.

– Нәбийра, – дедим, – Атаұбайға хат жазаман. Сени айтаман, – дедим.

– Жоқ, жоқ, олай ислесен, қапа боламан. Жаңа айттым ғой, – деди.

Оның сөзлери кем-кем мени қыса баслады, өзимди биреудің мухаббатына қол салған жийеркенишли адамдай сездим.

– Неге кеширим сорайсан? – деди. – Терезеден қарап жиберши, – деди сөзди басқа жаққа бурып. Терезеден далаға карадым.

– Күн қандай?

– Қадимги күздің ызғырықлы соңғы сууық күни.

– Тереклердің жапырақлары сарғайып түсип атыр ма?

– Ауа, әсиресе ериктің жапырақлары сап-сары алтындай болып төселіп атыр.

– Тырналар қайтты ма?

– Қайтқанына бираз болған жоқ па?

– Тырналардың қайтып баратырғанын жақсы көремен. Бир сызық пенен сызып қойғандай болып дизилип баратарғанын айтса...

Ол көзин жумды.

– Рахмет, сениң жұмысың көп, қайта бер, ауылдың терегинен баслап барлығына меннен сәлем айт, – деди көзи жаудырап. Көзине көңгейленіп жас келди. Ол көзиндеги жасты көрсеткиси келмей, көзин жумды.

Ертеңине ауырыұханаға барсам, врач әйел мени көриуден түри өзгеріп кетти.

– Қанша хәрекет еткенимиз бенен болмады... Жаңа ғана... – деди.

Маңлайыма биреу тас пен урғандай болды, басым зеңіп бираз козғалмастан турдым...

Нәбийраның өлимин үйине айтыудан ауыры болмады. Анасы мени көриуден байбайды байбайға қосып жылай баслады. Усылай адамлардың үйине тек өлим хабарын жеткизиушиге айналып кеттім. Адамлар мени көрсе, қудайым бизің үйге қарай жүрмегей дегендей илажсыз терис қарайтуғын болды.

Бүгин ауылымыз бенен Мырзабайдың ийтинің улығанынан уйқылай алмадық.

Мырзабайлардың жайы ауылдың шетіндеги шоқ гүжимнің астында. Усы гүжимди адамлар Мырзабайдың әкесинің әкеси екен деп айтысады, ким ексе де, гүжим бир әсирдің гүжими емес, еки-үш әсирдің жүзин көргенин гүжимнің аспан менен теңлескен бойынан билесең. Гүжимлердің жууанлығы бир кишигирим қара үйдей бар. Оның шақаларына балалар аткөншек қурып ойнайтуғын еди. Гүжимнің тум-тусқа таралған шақаларына көрпеше төсеп жата бересең. Гүжимнің шақаларына қурқылтайлар да уя салып, салбыратып қойыпты. Оның жазда қоңыр салқын самалды шақырып турған қойыу саяман көлеңкесінде жатсаң, жаның жай табады. Гүжимнің астында кишкене салмада удайы суу ағып турады. Гүжимнің астына Мырзабай ағалар қара үйин тигеди. Қара үйде олар күздің соңғы айларына шекем болатуғын еди, қыс түскеннен оны қайта жығып, үйдің ууықлары менен үзиклерин, шаңырағын склад жайының ишине апарып қояды. Бузып хәлекке қалмағанда не қылады, бәхәрде бәри бир тигеди ғой, деп ойлайтуғын едим. Қара үйди қайтадан тигиу оларға үлкен салтанат еди. Ауылдың хаялларын жыйнап, үйдің үзиклерин, ууықларын тазалап, қайтадан тигеди. Шаңырақты котериуге хаяллар еркеклерди шақырады. Шаңырақ пенен есикти еркеклер, ергенеклерди еркеклер қурады, басқасын хаяллар ислейди. Хаяллар ушын қара үйди тигиу үлкен байрам, олар өсек сөздің базарын қыздырып қалай тиккенін билмей де қалады. Хәзийра апа ол күни үлкен бир түйе тауыкты қазанында қайнатады. Мырзабай ағаның үш қызы да бизлерден үлкенлеу еди, олардың барлығын қутлы жерине қондырды. Балаларын ертип үш қыз қыдырып келип турады.

Хожабай Хәзийра апаның сүт қуртқаны, ал кеттім дегенде тууған баласы. Ол екеуинің жаны өзлерінде емес, усы жалғыз баласы Хожабайда сияқлы. Күнине неше рет Хожабайлайды, бир қудай биледи, екеуинің аузынан Хожабай түспейди. Келиссе де, келиспесе де, еки ауыз сөздің бири Хожабай. Ауылдың адамлары ермеклеп Мырзабай ағаның атын «Хожабай» деп жүрди.

Мырзабай аға ауылдың ең қурғын хожалығының бири еди. Үш қыздан соң көрген жалғыз перзенти Хожабай фронтқа кеткеннен Мырзабай менен Хәзийра биринің изинен бири қайтыс болды.

Хожабайга Мырзабай ага қаладан ийт әкеліп берген еді... «Орысы ийт» деп берді, бір танысым, деди. Орысы ийти өсіп, орысы емес, қарақалпақы қәдимги бөрибасар болып шықты. Хожабай ийт десе жанын береді, сол ийтти сақлағалы аўылдың балалары Хожабайдың үйіне барыўды қойды. Себеби ийти үйіне адам киргизбейді. Үйінің тусынан өтип баратырғанға үрмей қалмайды. «Жеген наныңды ҳадаллап жеп атырсаң, маладес» деп қояды көрген адамлар.

Урысқа Хожабай алынғанда олар халық пенен қатар бизің баламыз да ел қорғап жүр, деп мақтанатуғын еді. Қүтпегенде Хожабайдан хат келмей қалды. Мырзабай менен Хәзійра буны көтерс алмады, биринен соң бири қайтыс болды. Олар өлген соң ийти есикги қорып қала берді. Қызлары әри-бери ийтти алып кетпекши болып еді, ийт олардың изине ермеді. Хәш кимнің үйіне бармайды, үйге адам киргизбейді, есиктиң алдында жатады да қояды. Аўылдың адамлары ийтти обалсынып, тамақ әкеліп қуяды. Күнде ийт усылай жата беретуғын еді, бүгін түни менен аўзы тынбастан аспанға қарап улып шықты.

– Мына ийтке бәле көринеме, қутырайын деп тур.

– Атып таслаў керек.

– Ийт атаатуғынларға хабар бериў керек.

– Қутырса адамды да, малды да қабады, қапқаны қутыра береді, – деген сөзлерди еситип қорқып кеттім. Не ислеримди билмеймен. Не болса да, аўылдың аманлығына мен жуўап беремен. Районға қарай уштым. Кимге жолығыў керек, билмеймен де. Не болса да военкоматқа барайын дедім.

– Не жұмыс пенен келдіңіз?

– Аўылда биреўдің ийти қутырмақшы, соны не қыларымызды билмей атырмыз.

– Кимнің ийти?

– Ол үйдің ийелери олип кетти. Мырзабай дегеннің ийти, баласы фронтта, – дедім.

Военкоматтың хызметкеринің түри сурланып, қабағы қарыс жаўылып, тунжырап қоя берді. Оның бетине қайтып қарай алмай, дийўалға сүйендим.

– Ол ийт қутырған емес. Бүгін баласы Хожабайдан «қара қағаз» келді. Кимге береримизди билмей отыр едім. Ийт соны биліп улыған.

Не ислеримди билмей албырап қалдым.

– «Қара қағазды» маған бере берін.

– Оны кимге бересіз?

– Бәри бир ол үйдің азасын көтеретуғын мен ғой, – дедім.

«Қара қағаз» бенен аўылға жеткенше асығып қиятырман.

Бөрибасар есиктиң алдында жатыр екен. Ол маған бир қарады да басын жерге қойып жата берді. Күнде үйінің алдынан мени өткізбей үретуғын ийт маған үрмеді, я қуйрығын сыйпаңлатып алдымнан шықпады, үндеместен жата берді. Ийттиң бетине қарайтуғын бетим жоқ. Барып ийтти қушақлап, жылап жибердим. Ол да мениң қайғымды түсингендей, тапжылмастан жата барды. Көзіне қарасам, ийттиң көзлеринен аққан жаслар жол жол болып жүнлерине қатып қалған екен. Ертеңине ийт ушты-күйді жоқ болып шықты.

Аўыл адамлары жыйналып Хожабайға қуран оқыдық.

* * *

Бүгін аўылдан дән жыйнаўға киристім. Дән тапсырыў планымыз толмай қалды. Адамлардың қапшығындағы барын алып тапсырмасам болмайды. Тапсырма сол.

– Хинжигүл жеңге!

Есигін қақсам, есик ашылып кетти. Хинжигүл күйеуі менен ски қәйнисинен «қара қағаз» алып, «қара» жамылып отырған хаяллардың бири.

Хинжигүл жеңгейдің үш жасар баласы ешкинің жанынан шықпады. Мен оған:

– Апаң қайда? – деп шақырдым.

Баланың мениң менен жұмысы жоқ, еңкейіп ешкини қушақлауы менен тура берді.

– Не қылып атырсаң?

Баланың жанына бардым. Бала ешкинин емшегин емип тұрған екен. Таң қалдым. Бундайды көрмеген екенбіз. Аржағынан Хинжигүлдің даўысын еситтім.

– Ешкини саўатуғын менде күш жоқ, соны баламды емизип аламан, – деди Хинжигүл жеңгей.

– Өйлбей, таппайтуғыныңыз жоқ, сирә адам ойлап таба алмас!

– Мең де емемен. Адам баласы шөп жесең, ишимиз исип кетеді, асқазанымыз синире алмайды. Қудайға шүкир, мына мал шөпти жей береді ғой. Оның жеген шөби сүт болады, ал мениң нәрсе тамағымнан өтпеген соң емшегимде нәрсе жоқ. Я дастурханда нан жоқ.

– Мен дән жыйнап жүрмен, – дедим миңгирлеп.

– Дәннен ски кесе жууерини ендиги жылга туқымға алып койып-пан, соны аласаң ба? – деди.

Ол басы калтаңлап жүрип сандықтың төрине тығып койған шүберекти әкелип мениң алдыма атып урды.

Жууери түйилген шүберекти алып қапшыққа салдым. Хинжигүлдің түрінде түр жоқ, ски кози қапшықта. Берерин бергени менен иши ала-ғула кайнап атыр. Ол кайтадан қапшыққа асылды.

– Фронттағы солдатларға жыйнап атырман, – дедим.

– Түсинип турман ғой, бирак... бере алмайман!

– Сениң мине ешкиң бар, ал фронттағы жигитлерде хеш нәрсе жок.

– Мен туқымға.. сол болмаса бәхәрде не егемиз? – деди.

Туқымды еситкенімде жүрегим дир етти. Туқым жалғаспаса не болады? Жер байғус бәхәрде маған таслаған бир түйир дәннің гүзде мың түйир етип беремен, ал бәхәрде маған дән тасламаса, гүзде мың есиктің алдына барып, нан сорап, дийғанашылық етесен, дейди екен. Қапшықтағы жууерини қайта шығардым. Ашып, ски қосыуысын алып оған бердим. Ол қолымнан жууерини жулып алды да, үйіне кирип кетти.

* * *

Жаңа аўылдың ишине киргеним, Әбди ғарры мени көрип өкирип қоя берди. Биразға дейін аўызы кемсеңлеп, тилге келе алмай отырды. Оны қалай жубатарымды билмей, албырақлай басладым.

– Қызым, қурып қалдым.

– Не болды? – дедим ақ сақаллы ғаррының жылағанына жаным шығып.

– Келиним кетип қалды. Кемпирди ертерек қудай алды, енди күнім не болады?..

Әбди ғаррының үлкен баласы хаялы менен он жыл турмыс күрса да, балалы болмаған соң, олар соңғы жыллары бир бирине кеуили болмай жүргенин аўылдың адамлары айтып отыратуғын еди. Адамлар Әбди ғаррының баласын баскаға үйлендирип, өнип-өсиуін айтып та жүрген. Арыўхан түбинде күйеуінің солай ислейтуғынын билетуғын еди. Оның үстине Әбди ғарры үлкен баласы урысқа кетиу бойына «қара қағаз» алды. Енди келиннің жолы ашық. Бирақ, хәзир ол әнгимени айтыудың уақыты емес. Мен сақалы көкерегин жапқан

ғаррының жылап отырғанын көрип, жүрегим езилип кетти. Секирип ешегиме миндим де, Арыўханның изинен қудым.

Арыўхан бир өзи емес екен. Жасы алпысларға келген биреудің артына мингесип алған. Ешегим аттың изинен жете қоймады. Олардың изинен «тоқтан» деп бақырдым. Тоқтады. Бийтаньс киси мени көрип албырап қалды.

– Арыўхан, атанды зар жылатып кеткенін уят емес пе?

– Неси уят, ең болмаса, соқыр қызым болғанда соны ермек етип отыратуғын едим. Енди не деп отыраман. Қәйниме басымды байласа, отырар едим, атам оны тилине баспайды, кимнің жолына қарап отырамаи? – деди. Қәйниси Атаўбай еди. Сүйгенимди және бир хаялға беріуіге кайыа емес едим.

– Баска әнгименің бәри урыстан соң айтылады. Хәзир биз тек ғана урыста жеңисти ойлаймыз. Хәзир Әбди атаны таслап кете алмайсан.

– Кетемен! Неге кетпеймен? Ерким өзимде. Кетемен! – деди ерегесип.

– Елдің басына кыйын күн тууып турған уақытта қалай тек өзінди ойлайсан? Хәзир байға тиймейсен, кетпейсен. Көрмейсен бе, хеш ким той да бермейди, кетпейди де, қыдырмайды да. Бәримиз дем алмастан тек жеңисти ойлаймыз. Сен фронтовиктің жесирисен. Урыс шиткенше үйінде отырасаң!

– Ақылыңды басына жақ! Буның ерки өзінде! – деди оны алып қашып баратырған киси.

Не деримди билмей, бара Арыўханға асылдым. Оны аттан аўдарып алдым. Қолынан түйишигин жулып алдым да, шекесине салып жибердим. Күйеу болмақшы кисини ийтерип жибердим, ол жерге домаланып қулап еди, бара үстине минип алып тамағынан қысып бууындыра баслаппан.

– Уай, өлдим! – деген дауыстан өзиме келдим. «Күйеу» орнынан тура сала атына асылды..

Оны көрип Арыўхан өкирип сала берди. Оның жылағаны жүрегимди езип жиберди.

– Жыламашы... мен қызып кетиппен...

– Мени қудайдың урып қойғаны аз ба? – деди жылап.

– Хаялым өлип, алты балам қалды. Соларға ана болсын деп әкетиң баратыр едим. Жағдайың аўыр екен, хош бол, кошшым, енди сени әкете алмайман! – деди де бийтаньс киси ағының басын жолға салды.

– Жок, алып кетиң мени!

Арыўхан аттың изинен жуўырды, бирак ол киси тоқтамады. Арыўхан жолдың ортасында отыра қалды.

Не ислеримди билмей, Арыўханды кушаклап орнынан турғыздым. «Кешир» дедим, сени жолдан қалдырдым...

Ол үндеместен түйиншигин қолына алып үйине қарай кетти.

* * *

Колхоздың кеңсесине барсам, колхоздың баслығы Бекнияз аға кеңсениң ишинде теңселип жүр екен. Түри қутырған түйеге усайды.

– Не болды? Аманлық па?

– Сууық хабар келди бүгін. Атаўбай, Әбдинің баласы пленге түсипти!

Жүрегим суўлап кетти.

Бекнияз ағаның шолақ қолынан услап:

– Мүмкин емес! Мүмкин емес! Өтирик!!! – дедим бар даўысым менен бақырып.

– Өтирик болса жақсы болар еди, бирак, тилекке қарсы, бул рас, – деди үмитсиз көзлерин жерге қадап.

Мен басқа хеш кимге қарамадым, сыртқа шықтым. Далада қатты борап борап, қар жаўып турған екен. Түни менен жаяўдан жаяў районлық әскерий комитетке келдим.

– Атаўбай Әбдиевтің хабарын билгим келеди, сол рас па? – дедим әскерий комиссариаттағы гезекши жигитке.

– Рас, ол бизиң бәримиздің жүзимизди төмен қаратты. Пленге түсип те қоймаған, ар жаққа өтип кеткен, деген хабар бар. Бизиң халқымыздың бетине күйе жақты. Оңбаған, харамы...

Ол тислерин қышырлатып тисленип және гүбирленди.

Аяғымның диңкеси қурып жерге отырдым. Барлық денемди услап турған бір нәрсе үзилип кеткендей болды, барлық денем саўсап, ыдырап, дал-дал болып шашылып кеткен сияқлы өзиме.

– Сизиң кимиңиз еди?

Үндей алмадым. Тезирек ол жерден кетиўге асықтым.

«Пленник» болып тири жүргенинен немистің қолында олгениң мың есе абыройлы еди! Сени шашым сипсе болғанша, басым қара жерге киргенше күтетұғын едим. Енди не деп күтемен?! Кимди күтемен? Сатқынлығыңды жүрегиме жаббар етип түйемен бе, Атаўбай, бул не қылғаның???

Көзимнің алды тынып, мийим айналып кетти.

«Сатқын» деген сөз буншама сууық екен. Ол сөзге қарсы тура алмадым. Оны еситип тұрып «жок, мен сатқын болмадым» дегенде де, ол адамды бұрынғыдай қабыл етиў қыйын екен. Усы бир аўыз сөз адамның етин титиркендирип, аспан мен жерди аударып жиберетұғын сияқлы. Солай болды. Неге? Атаўбай исенимли еди ғой, неге Атаўбайға емес, усы сөзге исендик. Билмеймен, усы бир аўыз сөздің сууықлығы жүрегимди қан жұттырды, мен өзимдеги Атаўбайға деген мухаббатымның қайда кеткенин билмей қалдым. Ол «мени өлди десе де, күт» деди, ал «мени сатылып кетти десе де, күт, мен сатылмайман, ол хабар бийкар болады, сен күт» деп айтпапты. Оның атын айтқанда жүрегимде гәўхардай удайы нур шашып турған сезимлер демде өшти. «Таўды тасты жел бузады, адамзатты сөз бузады» деген рас екен. Бир аўыз сөз өмиримди аударып таслады. Сүйген жүрегим енди бир түрлі жийиркенишли, жек көриўшилиқ сезими менен қыйналды. Оны сүйгениме оқиндим... Буннан соң Атаўбай деген атты адамлар сууық түрде еске алатұғын болды. Илажы болса, бул атты айтқысы келмейтұғын болды.

Әбди ғарры буннан соң төсек тартып жатып қалды. Ол баласының қуўанышы менен жүрген екен. Көп узамай қайтыс болды. Арыўхан төркинине кетип қалды. Солай етип, Атаўбайдың да есигине шеңгел көмилди.

* * *

Фронттан тек ғана «қара қағаз» келип тур. Аўылдың хаяллары қыздан көре улды көп туўған ба деймен, себеби қызы жок үйлер бар, ал улы жок үйдің өзи жок екен... Урысқа еки, үш баласы кетпеген үй жок. Неше бала кетсе, сонша «қара қағаз» келген үйлер бар. Балаларының қайғысын көтере алмай байғус ата-аналар да өлип атыр, көп үйлердің түңдиги ашылмай, есигине шеңгел де көмилди...

«Қара қағаз» келиўи менен аўылдың иши қараңғыланып кететұғын еди. Бир-биримиздің бетимизге қарамаймыз, қарасақ, қайғыдан түнерип турған көзди көрип, көзден жас ағады...

Сталинград фронты бизиң аўылдың барлығының қазанында үш-төрттен қан қайнағты. Және «қара қағаз», және «қара қағаз»...

«Қара қағазды» көргенимде жүрегим суўлап кетеди. Енди және кимди жылатаман, қудайым-ай, деп қоя бердим. Конвертти ашып, онда жазылған сөзлерди оқығанымда жүрегим тилким-тилким болып

тоқсанға бөлінгендей болды. Жерге отыра қалдым. Адамлар екі қолтығымнан көтеріп турғызды.

– Жан ағам-ай, жан ағам-ай, сен де кеттиң бе, – деймен сыбырланып дауысымды шығарып, ең болмаса, бір ишимдегі дебдиұимди шығарып жылайын деймен, дауысымды шығаруға күшим жоқ. Басымды ол жаққа, бул жаққа былғап сыбырланаман, көзімнен хеш жас шықпайды.

– Қызым бүйтип нашар болма, сени биз жылағанды жубатады десек... – деп биреу сөзинің соңын айта алмай жутып жиберди.

– Қалай шыдарман, бул мениң ағам, – дедім сыбырланып.

– Ойбой, жақында ғана соңғы фронтқа кеткен балалардың ишиндегі ең жасы, ана бір қара бала екен ғой, фронқа жиберің деп мазамызды алып еді.. Бала болғанда қандай, мениң балам болса екен дейсең, – деди жаңағы адам.

– Қәне қызым, ешегіңе мин, – олар мени сүйеп ешектің жанына әкелді. Зәңгіге аяғымда сала алмадым. Олар қолтықлауы менен көтеріп ешекке отырғызды. Ердің үстінде отырғандай да күшим жоқ еді. Арман-берман ауып, отыра алмадым.

– Бул кызды биреуимиз үйіне апарып салмасак, өзи бара алмас, – деди турғанлардан бир ғарры. Сөйтти де ол ердің артына минди.

– Апама билдирмей-ақ койың, – дедім артымда отырған кисиге, апам мына хабарды көтере алмас... Соңғы ұақытта апам өзіннен өзи балаларын жоқлап, зарланып отыратуғынды шығарды. Буны еситсе билмеймен не болатуғынын, – дедім.

Ауылға араласқанымда жүрегім бурынғыдан бетер қыса баслады, өзимди қанша беккем ушлап отырайын десем де болмады, көзімнің алды тынып, жер көрмей кетти. Апам далада қораның түбинде мениң келиұимди күтип жолыма қарап отыр екен. Жууырып алдымнан шықты.

– Не болып қалды, жаным? – деди үрейи ушып.

– Қалада талып қалдым, – дедім оны бир нәрседен сезикленбесин деп, усылай дегенім менен көзімнен жаслар қалай болса солай төгилип кетти.

– Сонда неге жылайсаң? – деди.

– Апа, қызың шаршаған, күни менен колхоздың жұмысы, және аштан аш жол жүрген, – деди мени әкелген ғарры. Айтқанымды тыңлап болған жағдайды билдиргиси келмеді.

– Берекет табың, – апам оны шығарып салып.

Жеңгем менен ағам бетіме қарап, не болса да жақсы жағдай емес екенлігін түсинисти. Жеңгем салған көрпешеге жатқан гезімде койын қалтамдағы «қара қағаз» жерге түсіп кетти.

Үйге кирип келген апам оған бірден көзі түсіуден жууырып келди де, жалма-жан конвертті қолына алып майда-майда етип жыртып таслады.

– Мен балаларымды фашисттин өлтириуі үшін туумаған едим, қайда сол фашист деген ийт, көрсет көзіме, көрсет!

Ол бар күши менен мени жулқып жиберди. Жеңгемнің үрейи ушып апамның екі қолына асылды. Ол ийтерип жиберип далаға жууырды. Қолына үлкен таяқты алып, қалаға баратуғын «орыс жолға» шығып сөйлесіуі менен жууырып кетти. Қайғының да шеги, шегарасы болады екен, сол шегарадан шығып кетсе, адам баласы оны көтере алмайды екен.

– Апаааа!!!

– Бар күшимди салып изинен бақырдым. Ол хеш кимнің бақырған дауысын еситетуғын түри жоқ, қолындағы таяғы менен хәзир фашист көзіне көрінсе өлтире қоятуғындай. Бир-еки адым атып едим, аяғым уйып басылмады, жерге қуладым. Көзімди ашып қарасам, ауырыұханада жатқан екенмен.

– Бүгін шығарың, – дедім врачқа, – фронтқа кетемен.

– Шығарамыз, – деди врач мениң көзіме сынап қарап.

– Деним сау, – дедім врачқа.

– Шаршағансаң, бир күн жатып тур, жиберемен.

– Жоқ, жата алмайман, тәуірмен, мени шығарың.

Врач не ислерин билмей албырақлай баслады.

* * *

Ауырыұханадан шығып, үйге қарай шыбындай уштым. Қатты-қатты адымымды атаман, атқан адымым артыма қарай кетеді, жол өнбейді, жалғыз-ақ ойлайтуғын ойым, анамды бир көріп, ертеңине фронтқа кетиу. Аяғымда динке жоқ, бир тураман, азғантай жүріп отырып демімди аламан, қалтырақлап зордан киятырман.

Ауыл иши тым-тырыс. Майда балалар аналарына ерип атызға кеткен, сылт еткен жанның дауысы еситилмейді. Еситің алдында жыйналыұсыз жатырған нәрсе-қараларды көргенімде жүрегім суұлап кетти. «Апам қайда, өлин қалмады ма екен?». Даладағы қара үйдің есиги сырттан илиуі екен, тартып жибергенім, иштен апамның дауысы шықты.

– Мырзамурат, балам есикти аш, есикти аш, мени камап таслады ғой, балам, Айтмурат, я сен бе келген, Баймурат, Султамурат, аш есикти, – деген апамның дауысы еситилди. Есикти кушақлап, сңиреп жыладым.

– Анажаным, қандай жағдайға түскенсең, бауырманым, жаным анам, сңди сени не қыламан, қалай еткенде қайғыңды жеңилетемен, қалай қыламан? – деймен ишимдеги дәртлерімди кара үйдің есигине айтып.

– Апа, бул мен, қызың, – дедим таныр ма екен деп.

Ол танымады, атымды тилине де баспады.

Анам менен есиктің сыртынан усылай сойлесип тұрсам, даладан аттың дүрсилдиси еситилди.

– Бул сен бе, бармысаң? – деген колхоз баслығы Бекнияз ағаның дауысы еситилди. Ошы көриүден алдына қарай жууырдым.

– Сени алып қайтайын деп барып едим. Апаң күйиктен усылай болып тұр, басылып, жақсы болып кетеди.

– Мен фронтка кетемен...

– Фронтта жүргенің жоқ па? Сен фронттасаң... Мына кара, мына хатты оқы. Москвадан келген. Оқы, ол конвертти маған берди.

«Хүрметли Айсұлы! Сизиң жиберген буұдайыңызды, жылы носкийиңизди алдық, бизлер оны әке-шешесиз қалған жетим балаларға бердик. Бир қалта буұдайды еки хәпте тамақ еттик. Егер ол болмағанда бизлердиң тири қалыұымыз қыйын еди. Сизге, мың миллион рахмет. Хүрмет пенен, Иванов И.И.» деп жазылығты.

– Енди фронтка қандай жәрдем берип атырганыңды түсиндиң бе? – деди.

– Бәри бир фашист пенен бетпе-бет ушыраспай тыныш таба алмайман. Мени қайтара алмайсыз, – дедим өжетленип.

– Аұылда фронтка сңди кететуғын жигит жоқ, атызда жұмыс илететуғын адам қалмады. Мен тек әйтеуир атқа мингеним болмаса, бүгин бе, ертең бе, қулайман. Мурныма удайы фронттағы адам қанының ийиси келеди де турады. Мениң өмирим санаұлы... Сонда мына аұылды кимге таслап кетесең?

Бекнияз ағаның сөзине жууап бере алмадым.

Апам озине келип есин жыйнай баслады.

* * *

Урыстың себебинен колхоздың барлық адамлардың қаны аз, жүйкеси нашарлап кетти, олардың не сау, не жинли екенлигин билмей-

сен, еки дүньяның ортасында қалды. Көзлери шүнирейип, тислери ахшыйып, еки жағы қуұсырылып кеткен. Адамға уксамайды, түрлері сондай қорқынышлы болып кетти. Фашистлердің концлагеринде жүрген адамлардан кем емес, барлығының түрлері карауғытып кетти. Үйлеримизде тұрған бир кило да дән жоқ, бәрин фронтка жибергенбиз. Адамлар мал сияқлы қолына илинген шөшлерди де аұзына басады, буршығы малдың терисинен тигилген тонларын, етиклерди қайнатып жеуге каралды. Урысқа енди жасларын үлкейтип берип жас оспирим балалар кете баслады. Төрт жылдан бери бала да тууылмады. Келешекти жалғастыратуғын еркектің туқымларынан усы сонғы ер балалар кетсе, аұылдың адамларының да жұбы үзиледи, хаялларды туұдыртатуғын еркек туқымы қалмады. Аұылдан кеткен тоқсан жигиттен келген тириси мениң әжағам менен бир қолсыз бригадир. Балаларының қайғысың кетере алмай көпшилик ата-аналар бул дүнья менен хопласты. Ата-аналардың өлими фронттан келген «кара қағаз»дан кем болмады.

Колхоздың кеңсесиниң алдына ешегимди байлап атыр едим, телеграм ағашқа илиули тұрған, үлкен қалпақлы радиодан Левитаның қатал дауысы еситилди. Барлық адам қыймылдамастан демин ишисен алып тыңлап тұр.

– Тыңлаңызлар, тыңлаңызлар! – деди қайта-қайта. Аяғымның дишкеси қурып кетти. «Тыңлаңызлар» деп урыс басланған күни айтылып еди.

– Бүгин фашистик Германия үстинен жеңиске еристик! Бүгин жеңис! – деди қуұанышлы толқын менен.

– Жеңис!!!

Бар күшим мен қышқырып жибердим. Фронттан қолсыз қайтқан колхоз баслығы менен аяқсыз бухгалтери жууырыуы менен сыртқа шықты. Басларындағы малақайларын алып аспанға ылақтырды. Олар бир бириң кушақласып жылайды, жылап турып күледі. Бәримиздиң көзимизде жас, езиуимизде күлкі, көз жасымызды тыя алмай атырмыз...

Парахат омир, қаншелли қымбат екенсең!

Буны тил менен жеткізе алмайман. Енди «кара қағаздан» қу-тылғанымға қуұашдым. Мен тұрғанларды кушақлап бетлеринен сүйип шықтым. Хәпте ешегимниң де бетинен сүйиппен.

– Жеңис! Сениң ушып қанша адамлар өмирин қыйды, қанша жинштердиң сүйегі оттың астында қалды, биз барлық күшимизди.

барлығымызды сениң ушын қурбан еттік! – деймен дауысымның барынша. – Усы сөзди еситетуғын күнлер бар екен ғой!

Мен және турған биреуді қушақлап бетинен сүйдим. Қарасам, қушақлаған адамым шолақ қолы менен басымнан сыйпайды. Мен танымайтуғын басқа колхоздың еркегин қушақлап тур екенмен.

– Ойбуу, мына хабарды ауылға жеткізейін.

Ешегимнің жанына келдим, бірақ ешекке мине алмадым. Аяғымды көтерейін деймен, күшим жоқ... Биреу ақсақ балдағын тарсылдағып келип аяғымнан көтерди.

– Байбай, күшиң жоқ ғой.

– Жоқ болса, жоқ болсын, жеңсек болды! – деймен не сөйлегенімди де билмей.

Зордан ерге отырдым. Енди ауылға жетіуім қыйын болды, ешегі құрғыр жүре қоймайды. Әри-бери ураман келип, ол жарытып жүре қоймайды. Маған ауылға жететуғын жол бір өмірге татыды. Үйме-үй кирип сүйінші сораын деймен. Қарасам, ауылдағы үйлердің көбисинің есигіне шеңгел көмілген еді. Адам кирип-шығып турғаны бирли-ярым ғана. Далада тири жан көрінбейді. Сонда да:

– Эй адамлар, эй халайық, биз жеңіппіз, жеңіс! Жеңіс! – деп дабыл қаға ауылға кирдим...

Атызда жұмыс ислеп атырған хаяллардың бәрі не айтып турғаныма түсинбестен жұмысын қойып лал болып қалды.

– Жеңіс!

– Жеңіс?!!

Олар атызды таслай сала маған қарай жууырысты.

– «Жеңіс» деген сөзди айтқан аузыңнан айнанайын, қайта айтшы! Жеңіс, ақыры, ақыры жеңдік пе? Ақыры күткен күнімиз сен келдің бе?

Атыздағы барлық хаяллар менен кемпір-ғаррылар мени жабырласа қушақлап алды. Барлығының көзиңде қуаныш жасы! Қуғанғанынан не ислерін билмей, тек бир-бири менен қушақласа береді. Адамлардың дауысын еситіп әжағам арбасын айдап, есіктің алдында жолыма айдай қарап отыр екен.

– Әжаға, жеңіс!

Бара сала әжағамды қушақлап алдым. Ол қуғанғанынан қайта-қайта маңдайымнан сүйді.

– Ақыры жеңілдің бе? – деді ашыу менен.

– Апа, жеңіс! Жеңге, жеңіс!

Апам менен жеңгем келе қушақлап атыр. Биз бәриміз дүньяға жаңа келген сияқты, барлық қайғымызды ұмытып, қуаныштың қушағында жер-жәхәнге сыймай турмыз, бир күлеміз, бир жылаймыз..

Жеңіс қуанышы бәриміздің есимізді алып, сол күни қолымыз иске бармады, бәриміздің екі көзиміз жолда, жеңіс болыудан кеткенлер қиятырғандай. Келген «қара қағазға» исенбейміз. Бірақ, бәринің де жүрегінде қорқыныш бар. Фронтқа кеткенлер менің әжағамдай болып келеді деген... Не деген менен, қандай болса да тири келгенин күтеді. Бәриміз кешегі қайғымызды ұмытып кеткен сияқтымыз. Бірақ, жұрт қанша толып-тасып қуғанса да, менің қуанышым жарты еді, басқалардай толық қуғанса алмадым. Жеңісті сатқынның қалыңлығы болып күтип алғаным... және адамларды қыйсағаным...

Жүрегімнің төрінде бир ауыр тас турғандай. Урыс басланып ауылда бас көтерген ер тұқымы қалмаған соң мен ауылымызға бригадир болдым. Душпанды тезирек жеңсек деген мақсет пенен ауыл адамдарына тынышлық бермей, атыздың жұмысына айдадым, урыстым, соқтым, урдым, еркектерше сөгетуғын болдым, қараптан қарап тұрып ұсындай қатал, рехимсиз адамға айналып кеттім. Усылардың бәрі тек ғана тезирек жеңсек деп иследім. Ұақыт меннен соны талап етті. Енди жеңіс. Ал, хәзир сол ислегенлерімди ауылласларым кеширмейтуғын сияқты. Олар маған сууық қарағанын қоя алмады. Кеуіл бир атым насыбайдан қалады, бир атым насыбайдан қалған кеуілди алтын менен алып болмайды, деген рас екен.

– Мени кеширегөрің, жасы үлкен, жасы киши, кеуіліңізге көп тийдим, кешириң мени. Кешир мени, Арыұхан! Сени жолдан қалдырғанын ушын кешир... Нәбийраның, Әбди ғаррының руұхы, кеширегөрің... Адамлар, сизлер де кешириң мени...

Көз жасыма буулығы ауылласларымнан кеширим сорадым.

– Неге кеширим сораисаң? Қыйын ұақытта бир ауылды басқардың. Сениң арқанда жаман атымыз шықпады, бәрқулла мақтау еситтік. Бәри сениң арқанда. Қашқан, не урлық қылған, не бузықлық ислеген адам болмады. Бәриміз сениң «эй» деген дауысың менен жасадық. Қайтама саған рахмет, қыз бала болып тұрып, бәримізди бир шыбық пенен айдап, бир адамның баласындай қылып басқардың. Бизлерге бир жеңнен қол, биз жағадан бас шығарттың. Қайтама саған рахмет, қызым, – деді ауылдың жасы үлкенлері.

Усы сөзге терім жайылып, кеуілім көтерілгени менен өзиме

келе алмадым. Бәри бир мени көргенде аўыл адамларының көзиндеги қатал нур кетпеди. Олар мени көрсе тек «қара қағаз» әкеліп турған әзирейлидей көретуғын еди, сол суўықлық көзлеринде қалып қойды. Олардың көзлерин көрмейтуғын узақларға кетсем бе екен, деп ойланатуғын едим.

Урыстан соң өзимди таный алмай қалдым. Еркеклердей болып сөгінгенімди қоя алмадым, қызға уксаған минезим қалмапты. Қыз сияқлы айнаға қарап, шашларымды тарағым келмейди, бәрқулла урысқым келеди де турады. Сондай турпайы, жексурын минезимди таслай алмадым. Қыздың сәни, қыздың салтанаты әлле кашан ушып кеткен сияқты, қыз сыйқым жоқ, кийген кийимлериме де қарамайман, узынлы-келтели етип қолыма илингенин кийип жүре беремен. Ержеткен қызларда болатуғын етек кирип де келмей қалды. Емшеклерим семіп жоқ болып кеткени қашшан! Сонда енди ким болғаным, еркек геширдей, тек собырайған бойым бар. Қаял болып бала туға алар ма екенмен? Өзимнің қандай адамға айналғанымды түсинбеймен. Бурынғы күйиме түсе аларма екенмен? Буны кимге айтаман? Урыстан соңғы өмир усылай өте берди.

* * *

Аўылдың балалары бирден шуўлап қоя берди:

– Солдат киятыр! – деп олар аўылды басына көтерип жолға қарай шыбындай ушып жуўырысты.

Жүрегим узактан Атаўбайды күтер еди. Бирақ оны ойлаўға жүрексине алмайман.

«Солдат киятыр!».

Аўыл адамларына усыннан қуўанышлы сөз жоқ. Еситкен адам жүрекleri жарылысып жолға қарай жуўырысты. Онысыз да бәримиздің көзимиз жолда еди. Тири жан кеткенін келеди, деп күтеди. Өлгенін көзің менен көрмесең, солай болады екен. Аўылдың гаррысы менен жасы, бәри сүрниге жолға шықтық. Бәримиздің жүрегимизде бир ой, кеткен жақшымыз келетуғын сияқты.

Жолда шинелин арқалаған бир аяғын жерге тиреп балдақ пенен киятырған солдат көринди.

– Бир аяғы бар!!! – деп мениң ағамды көрген балалар солдаттың бир аяғының болғанына қуўанып бақырып жиберди.

– Аяғы бар! Аяғы бар, урра!!! Бир қолы бар! – деп хәмме солдаттың бир аяғының, бир қолының болғанына қуўанысты.

– Бул ким екен?

Солдатка бәримиз қушағымызды аша жуўырыстық, бирақ оны бир де бир адам танымады. Танымасақ та, өзлеримиздің баўырымыздай көрип қушақлай сала бетинен сүйіп атырмыз.

– Апа, – Ол мениң апамды усылай қушақлап алды, – мен Дәўлеттің баласыман ғой.

– Дәўлеттің? Шырағым келдің бе? – Апам оны қайта қушақлады. Дәўлет апамның дайы апасы еди, ол Әмиўдәрьяның арғы жағы Шоманай жаққа турмысқа шығып, жолдың узақлығынан олар менен оңша араласа алмаған еди. Апам дайы апасының узаққа түскенине жаны ашып, гейде жақын жерде болғанда барып келер едим деп отыратуғынын талай еситкенмен. Дәўлет апа усы баласын ертип бизиң үйге менен кишкене ўақтымда келгени ядымда, ошан соң Дәўлет апам баласы урысқа кеткенде аўырып қайтыс болды. Күйеуи де қайтыс болды. Апамлар ағам менен барып келген. Олардың изинен мениң әкем де қайтыс болды. Усы баласы фронтта жүргенде бир рет апам хат та жазған. Ағаларымның күйиги менен оны бизлер ядымыздан шығарып жиберген екенбиз.

– Шырағым, туўысқанымның көзи, мени ізлеп келген баўырымнан айналайын, – деп оны аймалап, маңлайынан қайта-қайта сүйди.

Сол күни аўылдың адамлары, гаррысы-жасы, тири бенде қалмастан бизиң үйге келип таң атқанша отырысты. Үйинен шыққаннан баслап усы аўылға келгенине дейин не ислеп, не қойғанын бәрін түсиги қалдырмастан Бегжаннан сорап атыр. Аўылдың адамлары солдаттың жанынан шыққысы келмейди. Бегжан тап өзлериниң фронтқа кеткен адамларын көргендей келип, пәленшени көрмедің бе, деп сорады. Усылай олар таңның алдына дейин отырысты. Күни менен колхоздың аўыр жұмысында шаршап жүрген адамлар отырған жерінде көзleri илинип кетипти. Бегжан да сөйлеп отырып уйықлап қалған. Бир ўақытта:

– Огонь! – деген даўыстан шоршып ояндық. Бегжан бир қолына балдағын, екінши қолына балтаны ала сала далаға қарай жуўырды. Бизлер де қолларымызға илинген нәрсени ала изинен жуўырыстық. Фашистлер келип қалған сияқты..

– Вперед! Огонь! Ложись! Огонь! – деп өзи үйдің мушына бара жасырынды. Адамлар оның айтқанын тыңлап, тап фашист келе қалды деп ойлап, бәри жерге жата қалды. Қолындағы балтаны маған қарай ылақтырып жиберди. Мен қаймығып кеттім, балта маған тиймеді. Балта тийгенде мениң де аяғымды ала түсер еди.

Ол артына қайырыла беріп қолындағы балдағы менен мени бас демей, көз демей ура баслады, хәр урганында көзимнің алдынан жарқылдап от шығады. Тышқан тесиги мың теңге болды, қай жаққа қашарымды билмеймен.

– Атаңның қызын,.. дурак, шешенди,.. бул мен, фашист емес, мен! – деп дауысымның барынша боқланып бақырдым.

Ол селк етип өзине келди. Бетін басып жерге отыра қалды.

– Мен контуженныйман! Мен адамшылықтан шығысқан адамман. Усылай биреуді өлтирип қойыуым да мүмкін. Буннан мениң өлгеним жақсы еди, – деди. Мениң таяк тиймеген, көгермеген жерім калмапты. Басым мең-зең. Козимнің алды көгеріп кетишти. Аузым толы қан түкирдим. Буны көріп Бегжан әбден састы.

– Кешир мени...мен контуженный...

Урыстан «контуженный» болып қайтқан аз емес. Бул сөз бизге таныс. Фронтта болмасақ та, бизің хәр биримиз «контуженный» деген ауырыуға тап болған едик. Қанқызба емес, адамың өзи жоқ. Бурынғыдай дәрья тасса, тобығына келмей жүрген кең минези бар адам калмады. Адамлардың бәри еси ауан, қанқызба болып кетти, адам сияқлы не тури, не минези калмады.

– Қойың, бизің сеннен артық жеримиз жоқ! – деп адамлар оны жубатып атыр. Усылай деген менен адамлардың қол аяғы қалтырап, көпке дейін өзине келе алмай аң-таң болып отырып қалды. Хәммениң ойы түпсиз тунғыйықта, ендиги солдат қандай болып келеди? Адамлар бир-бирине қарамастан сүмирейисип үйлерине таркады.

Ертсине Бегжан үйине қайтпақшы болды, оны апам алдына шақырып алып:

– Қарағым, Бегжан, жағдайыңды түсинип турман. Сени енди өзим үйлендирип жиберемен. Ыссына, сууығыңа қарайтуғын, тамағыңды писирип, кириңди жууатуғын шүберек баслы жаныңда болмаса, болмайды. Қәне, кешеден бери ауылдың қызларын көрдің, қайсы қыз кеуилиңе унады? Айт маған, саған тиймеген қызды өзим көрейин. Қалеген қызыңды алып беремен, сендей душпаңды жеңип келген жигитке қызлар садака! – деди.

– Апа, қайдағы қыз, маған қыз тийетуғын ба еди? – деди.

Солай да Бегжанға апамның сөзи унады, күлип қоя берди.

– Биз өмирди жалғастырыуымыз керек.

– Өмир меннен қайтадан жалғасатуғын болса, ол қандай өмир болады? Мынау сықылым. Не он еки мүшем сау емес, не басым.

ақыл-ойым дурыс емес, бәри бузылған. Адамшылығынан айрылған, тек адамға ұксаған мақлуқпан. Кешегини жордың ғой. Мени адам деп есаплауға бола ма? Ендиги адамзат өмирін жалғастыра аламан ба? Қудайдың берген барлық барлығым бузылған. Меннен қандай дурыс бала тууылады?

Апам үндемей бираз отырды.

– Қудайдың жаратқан биз бенделеримиз, Аллатала бизди өссин, өнсин, бахытлы болып жасасын, деп бизге керекли барлық нәрсени жаратып қойыпты. Аллатала адамлар бир-бирин өлтирсин деп урыстың куралын, мылтықты, оқты, пушкини, бомбаны жаратқан емес. Буның бәрін адамлар ойлап тапқан. Бизің тиришилигимизди фашистлер тоқтатып тасламауы керек. Биз адамбыз ғой ақыры. Мына бир қора қызлар бала емизип ана болмай дүньядан өте ме? Жерге ингалап түскен нәрестениң дауысын енди биз еситпеймиз бе? Буларға үйленетуғын жигиттин өзи жоқ.

– Ол айтқаның дурыс қой, бирақ... мен барлық адамшылығымнан айрылған адамман... Мен жигит емеспен....

– Қой, баска гәпти! Үйленесен! Қәне айт, бүгин бир қызды келин етип түсирип, ертең изине ертип жиберемен, – деди.

– Апа, мединститутта оқыйман ғой, соны питкерип алайын. Хэ-вир үйленбей тураыыншы, апа, – деди ол жерди сызып.

– Қой, қой, тоқтат сөзди! Оқыу бир жаққа қашпайды, хаялын менен оқып бересен. Урыста жылаудан бери кетпедик, енди той тойлап та көрейик. Той ядымыздан шығып кетти. Жоқлаудан аузымыз босамады. Фашистлердің берген қайғысы менен жасауға болмайды. Биз жылау үшін, қара жамылып жоқлау айтыу үшін дүньяға келмедик ғой. Қәне, бир той қылайық, тойды сағынып кеттик. Адамға усамай кеттик. Енди бир адам болып жасайықшы, бурынғы күйимизге түсейик. Болды, үйленбей кетпейсең. Саған тиймеген қызды көрейин, қай қызды қалейсең?

Апамның сөзинің де жаны бар еди, урыс басланғалы той бериу, қыз узатыу дегенди умытып кеттик. Қара мийнет пенен жылаудан басқасын билмеймиз. Адам екенимизди де умытқан сияқлымыз.

– Сонша қызлар келди, биреуине көз салмадың ба?

Байғұс үйленсе хаялын өлтирип қояды ғой, буган қорықпай ким тийеди, деймен ишимнен.

– Усыншама үлкен ауылдан кеулиңе унаған бир қыз болмады ма? Ол бул сөзге қызарып кетти...

– Бир кыздың атын айтшы! Атын билмесең, ана жерде отырған кыз деп көрсет!

Ол қайсы кыздың атын билсин, келген қызларға көзинің қырын да салмады. Оннан нан испейтуғынын билген соң, апам бір майдан ойланып отырып қалды.

– Болмаса, мениң мына қызымды қалейсең бе? – деди түйеден постын таслағандай етип. Мен селк етип апамның бетине қарадым. Атаұбай жонинде еситкен сууық хабардан соң хожалық болыұды ұмытып кеткен едим. Апамның айтқаны төбеме муздай суу куйғандай болды.

– Апа, қойшы! Апа, мен мени қыз деме,.. – дедім тығылып. Ол мениң айтқанымға түсинбей бетіме адырайып қарады. Апама көп нәрсени айтқым келеди, бірақ ол тыңдағысы келмеді.

– Апа, мен.. мен..

Апам мени сөйлетпеді. «Апа, мени ерге бергенше, мениң руұхымды емлетип ал, алды менен мени хаял, қыз етип алың, мен бұрынғы қалпиме түсип алайын» демекшімен, бірақ қалай айтарымды билмеймен.

– Сендей шүйке бас кыз усы жигитке садақа. Енди бұны сизлердей қызлар күтпесе, ким күтеди. Басың қара жерге киргенше, усы жигитти күтесең. Жолын кирпигиң менен сыпырасаң, оты менен киресең, күли менен шығасаң. Болды, басқа сөзди қой. Қәне қолларыңды жайың, ақ пәтиямды берейин, – деди.

Қудайдан жер жарылып, мен кириұимди тиледім.

– Қазир мухаббат айтатуғын ұақыт па? Қазир тек жасаұды ойлайтуғын ұақыт. Жасаұдың қанша қымбат екенлигин көрдинизлер. Бул ким ұшын аяғың, қолың берди, мениң, сениң душпанға қул болмаұымыз ұшын. Усы жигитке тиймесең, оны басың қара жерге киргенше күтпесең, берген ақ сүтима рийза емеспен!

Бірақ апамның айтқанлары дурыс еди. Мен илажсыз орнымнан түргелип, қолымды жайдым...

Бизлерге аұылдың жасы үлкенлерин жыйнап, апам және пәтия алып берди. Арадан бир-еки күн өткен соң Бегжан ексеұмиз оның аұылына келдик.

Бегжанның аұылының адамлары үлкен етип той жасамаса да, келиншекти шымылдыққа киргизип, бетин ашайық, деп ойласты.

Мени шымылдыққа киргизип, жанымға үш-төрт кызды қосып қойды. Бегжан бир аяғын жерге тиреп, балдағы менен тарсылдап

тынбай кирип шығып жүр. Балдағының тарсылдағанына қарағанда кеуили көтеринки, кууаныштан өзін қоярға жер таппайды. Мен сиңдиги өмирди қалай өткизеримди көз алдыма келтире алмайман. Түпсиз туңғыйыққа түскен сияқлыман. Жаралы жигитти аяйман. Анамның айтқан «бұны ким күтеди, сизлер ұшын аяғың, қолың берди, енди бұны күтиұ сизлерге парыз» деген сөзи қулағымнан кетпейди.

Усылай отырсам, сырттан келген қызлардың биреуи қалтама хат салып кетти. Мен таң қалдым. Кимнің хаты? Конвертти аштым. Хатта жалғыз бир аұыз сөз жазылған екен. «Мен келдим» деген. Атаұбай келген! Демек, ол тири! Демек, ол сатқын емес екен! Бәринен бетер оның сатқын болмай ел алдында басын көтерип жүре алатуғынына күтә кууандым. Ол өз намысын сақлап қалғанына, абыройы менен келгенине кууанышымның шеги жоқ еди.

Орнымнан атылып турдым да, шымылдыққа асылдым. Шымылдықты ашып сыртқа шықпақшыман. Бірақ шыға алмадым. Бетимди басып, еңиреп жылап жибердим. Жаралы жаұынгерди таслап қалай кетемен? Оннан соң қалай журттың бетине қалай қарайман? Орнымнан бир турдым, бир отырдым, не ислеримди билмей толғанаман, толғатаман.

Жанымдағы қызлар мени айналып, хеш кимге көз жасымды көрсетпестен, қайтадан шымылдықтың төрине, орныма отырғызды. Олардың хеш қайсысы мениң неге жылап отырғанымды сорамады, оларға айтпасам да, барлығы түсиникли еди. Көзлерин сүзип, қызларды сүйгенинен айырып, жүрегіне қан жуттырған урысқа нәлет айтып, ишлеринен гүңиренисип сууық демин алады. Қудайым-ай, бул не? Енди не қыламан? Айтыңдаршы, адамлар, енди не қыламан?

«Мен сениң садақ мухаббатыңның ийеси бола алмадым. Сен ұәдеңнен шығып, жеттин. Мен басқа шымылдыққа киргенде жеттин. Бизлердин қосылыұымыз тәгдийримизге жазылмаған екен. Хош, бахытлы болғайсан» деймен ишимнен.

Атаұбайды буннан соң фронтқа кетипти деп еситтим.

Мен күйеұимди жетелеп оқыұға кеттим. Екеұмиз де оқып врач болдық. Бекжанның хожалықлы болғанына кууанышының шеги жоқ еди. Ол өзине келип, қан қызбалығын қойды. Биразға дейин бала көтермедім. Ана бола алмайтуғын шығарман деп қапа болатуғын едим. Ана болып, бала емизиұ хаялдың бахыты екен. Мен усы бахыттан бийнесип болдым ба деп едим, болмаған екенмен, мен көтердим... Бир кызлы болдық.

Бирақ Бекжанның «Өмир меннен қайтадан жалғасатуғын болса, ол қандай өмир болады» деп айтқаны ырас екен. Қызымды туған соң врач мени алдына шақырды. Ол бір нәрсени айта алмай біраз отырды. Мен оның бір сөзді айта аймай қыйналып отырғанынан шоршйнайын дедім.

– Қызымның дени сау ма? – дедім.

– Сау, бірақ кишкене кемислиги бар, – деди. Көзи... көрмейди...

– Мейли, тири болса болар.

– Тек кози емес, еки колы... қысқа...

Не деримди билмедім. «Қызымды көрейін» дедім. Алдыма жөргекке оралған қызымды алып келді. Көздің орнында тыртық бар, тыртықтың арасынан кирпичкери ғана көринеді, еки колы шығанақтан баслап жоқ, домалақ бір зат сияқты. Қызымды корип, жылап бауырыма бастым. Жаным, саған өзимнің мүшелеримди берсем алар ма едің, көзсиз қалай жер басып жүресең, қолсыз қалай күн көресең... Бурынғы қайғым аз ба еди, қудай-ау, мынау не қылғаның... тек жылайман. Бүйтип ана болғаны қурысын, мынандай перзентти дүньяға неге әкелдим?! Буны бул дүньяға қалай таслап кетемен?..

Дүньяда нәренжап бала туғаннан анаға қыйышы жоқ екен. Бул қайғының шеги жоқ еди. Қолдан келетугын нәрсе емес. Барлығы қудайдың қолында. Қудайға налып, зар-зар жыладым. Илажым қанша, көндім. Бекжан қызын көргенде, қап-қара болып түтенип кетти.

– Меннен дени сау адам туғылады деп пе едің? Себеби бул мийримсиз урысты көрген адамның перзенти, адам өлтирген адамның перзенти, печыке балаларды салып өртегенди көрген адамның перзенти, адамды ашылыққа таслап, қуу сүйек қылып өлтиргенди көрген адамның перзенти, адамның терисинен сумка ислегенди көрген адамның перзенти, соларды көрген адамның пүткіл барлығы, адамшылық жан дүньясы бузылмай ма? Усы көргенлерим жүрегимде, басымда, адымда тур ғой, ол мениң балама берилмей ме? Баяғыда ата-бабаларымыз адам өлтиргенди көрсе «қаны бузылған» деп жанына жақышламайтуғын еди, ал мен қанша фашистлерди өлтирдім. Сондай адамнан дурыслы адам туғылады деп ойлайсаң ба? – деди ол қалтырап. – Ендиги өмирде биз денемізге, руұхымызға салынған жарадан қутыла алмаймыз, биз әуладымызды, адамзаттың келешегин буздық, адам деген атымызға жазылмас дақ салдық. Қудай бизди қол аяғымызды пүтін етип жаратты. Адам болып жасауға барлық имканият берди. Ал, адамлар ше, оларға барлық нәрсе аз. Ашқозлық пенен, биринин

байлығын бири тартып алыу үшін тынымсыз урысып келеди. Адамзат бинә болғалы тынымсыз қан төгіспе... Қашан адам хақыйкый адам болып жасайды. Адамзатқа кереги усы ма еди?– деди.

Бекжанның дауысы дирилдеп, денеси қалтырап кетти. Ол майып қыздың әкеси болғанына қатты күйинип, не ислерин билмейди. Туғылған нәрестениң не гүнасы бар, ол алдында турған ашшы өмирден бийхабар..

Қандай болса да мыша қыз мениң перзентим. Көзимнің тирисинде оны аузыма тислеп жүрсем де бағармап. Бірақ биз мәңги емеспиз ғой, биз өлсек оны ким бағады? Сол адыма түскенде не болғанымды билмеймен. Ишимдеги усы дәртілеримди Аллағала ғана айтып «Аллажаным, адамларға инсап берің, урыстың аты өшсин, урыстыра көрмең!» деп жалынып хәр танды атқызатуғын едим.

Арадан жыллар өтті. Тау тау мен гезлеспесе де, адам адам мен гезлеседи деген рас екен. Жер қаншама кең болса да, адам баласына ол соншелли тар екен.

* * *

Сум тәғдийр мени сүйген жигитим менен және ушырастырды. Бірақ мына жағдайда енди ушырасыудың не кереги бар еди? Мүгедек күйеуім менен майып қызым маған аз ба еди? Рейимсиз тәғдийр-ай, қатал тәғдийр-ай, деймен.

Екеуіміз де тилге келе алмай біразға дейін жылап отырдық. Сонынан ол мени жағатуғын бөлмесине алып барды. Үлкен бир чемоданды ашты. Чемоданның иши толған орденлер еди. Атаубайдың самолетына оқ тийип, тоғайға түскен. Ол самолет жанып кеткен, ал ол батпақлықта қалып неше күн бойы қайың ағашының тамырына асылып жасапты. Сол уақытта оны дүшпан қолына түскен деген хабар тарап кетипти. Ол ақланып, маған жетиуге асыққан. Ол жағдайымды көрген соң, екінши рет өзи соранып Япон урысына кетипти. Сол урыста ол усындай болып жараланыпты. Оның Уатан алдындағы хызмети жоқары бахаланған. Бул берилген орденлери екен. Ол қарапайым адам болып жасау үшін дүньяға келген емес пе? Адамның адам болып дүныядан жасап өтиун не деген қымбат? Оған кереги туғылған жери, халқы, хаялы, он жағы менен сол жағында отырған ул-қызлары, басқа хеш нәрсе керек емес еди.

Урыс оны усы бахытынан, барлық адамшылық хуқықшанайырды. Оның бул хуқықларынан айырыуға кимнің хақысы бар еди?!

Мен оны таслап кете алмадым.

Бегжанға қоңырау еттим. Ол жетип келди. Атаубайды көріп, әбден албырады, жаны ашып, қалай жәрдем берерин билмей «алып кетейік» деди...

Түсинбеген адамға бизің жағдайымыз адам инаңғысыз.

Атаубай – сүйген жигитім. Бегжан – өмірлік жолдасым. Би-рақ екеуіміз де басқаша ислей алмадық. Оны алып кеттік. Бегжан екеуіміз оның денсаулығына қарадық. Оның кетемен дегенине карамастан, жибермедік. Екеуіміз ойласып, Бегжанның агаинлеринен турмысқа шықпай отырып қалған қыз таптық. Қызды Атаубайға турмысқа шығыуға көндірдік. Екеуін қосып, Атаубайды бұрынғы әкесінің жайына апарып той бердік. Адамның бахытлы болуы үшін көп нәрсенің керегі жоқ екен. Атаубайдың бахытының шегі жоқ еді.

Ауылдың адамдарының бәрі қолында барын әкеліп, қулап қалған үйди тикледі. Қорасын малға толтырды. Дастурханын нанға, үйін дүньяға толтырды. Ел елшилигін етті. Ауылдың адамдарын көріп бір жасап қалды. Мен оның менен тынбадым. Балалар үйінен егіз бір ұл, бір қыз әпердім. Атларын Юсуп және Злийха қойдық. Екеуі ата-ана болып қалды. Усыдан соң барып мениң жүрегімнің жарты жағы толды. Дүньядағы ең күшли бахыт бул сениң жәрдеміне мүтәж адамға жақсылық етип, оны бахытлы етиу. Жыйған дүнья, ақша, алтын, бриллиантлар бундай бахытты саған бере алмайды, олар саған тек тәшүиш, машақаттан басқа не береді? Себеби олардың жаны жоқ гой, олар сойлей алмайды...

Урыстан соңғы өмір, ол қандай болсын! Қыйралып қарабақанасы шыққан үйлер, ийесіз қалып, шеңгел көмилген есиклер, нерви бузылған адамлар, түни менен бақырып шығатуғын мүтедеклер, жатырда жатып урыстың азабынан қыйналған перзентлер,.. Бул гөззал дүньяны қарабақанасы шыққан қыйралған дүньяға айналдыруы кимге керек еді? Бул жийеркенишли оңбағанлықты адамзат келешекке қалай алып кетеді?

Маған тынышлық жоқ, түни менен күйеуім менен инвалид қызыма тынышландыратуғын укол салып шығаман. Қатты шаршадым. Далаға шықтым. Узақтан шыраның жақтысы көринеді. Бул Атаубайдың шырағы, екі баласы оянып, оларға сүт беріп атыр деймен ишимнен. Илайым, оның балаларының дени сау болғай.

ҚАРАӨЗЕККЕ ҚАЙТПАҒАНЫҢ ЖАҚСЫ БОЛҒАН ЕКЕН...

Елдеги жаңалықлар, соңғы хабарлар менен оқыушылық әдетиміз бойынша танысуы үшін «Еркін Қарақалпақстан» газетасының нәубеттегі санын көзден кешіріп отырсам, «Мениң үшін Мысыр шәхәрисен, Қараөзек!» деген тема астындағы көлемлі мақала дыққаттымды тартты. Шынын айтыуымыз керек, айырым уақытлары газета мақалаларын ким жазғанына қарап та оқыймыз. Жоқарыдағы мақаланың авторы филология илимлериниң докторы, профессор, Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери, Беруний атындағы мәмлкетлик сыйлықтың ийеси Сарыгүл Бахадырова екен. Онда автордың тууылған жерине, елине, оның мийнеткеш хәм қарапайым адамларына, билим берген бауырман мектебине умытылмас ұстазларына хұрмет хәм сүйиспеншилик сезимлери ширели тил менен берилген. Автор тулымшағы салбыраған кишкене оқыушы қыздан дүньяның илим жәмийетшилигине мәлим болған филология илимлериниң докторы, профессор дәрежесине шекемги аралықтағы өзиниң өмір жолы хаққында сөз етеди. Дуз тартып дүньяның көп елдерине барса да, көздиң жауын алатуғын не бир сулыу орынларды, қалаларды көрсе де, оның жүрегиниң торинде тууылған жери Қараөзек хәм караөзекшилер туратуғынын автор мақтаныш пенен айтады. Қараөзекти «мениң Мысыр шәхәрим» деп мақтаныш етеди (Еслетпе: күтә ерте замалардан бери Мысыр шәхәри Шығыс халықларында молшылықтың, абаданышылықтың, кут-берекеттиң тымсалы болған. «Хәр кимниң өз үйи – Мысыр шәхәри» деген карақалпақ халық мақалы ұсыннан қалған). Қуласы, мақаланы оқысаң, ашық минезли, кең пейил, нан-дузлы миймандос караөзекшилерге ықласың оянып, хұрметиң артады, олар арқалы халқымыздың миллий характери бериледи. Мақаланың күши де, хызмети де усындай сезимлерди оята алыуында деп бақаласа болады. Бирақ мақаланың айырым орынларында өткенге өкиниу, тәғдирге налыу сияқлы түскинлик сезимлери де барма деп қалдым. Төмендеги үзиндиден бундай кейипти аңлауға болады: «Институтты питкерген соң илиминиң айдын гузарына түсип кетти. Сол гузарда еле киятырман. Мен Қараөзекке қайта оралмағаныма, өзимниң тууылған үлкеме барып муғаллим болып, жерлеслериме бивимниң бере алмағаныма өкинемен, әлбетте, өкиишишим қол... Қараөзекке бармағаным менен не арттырдым?»

Бул катарларды оқып отырып ойланып калдым. Қараөзекке қайтқан жағдайда ол айрықша не арттырыуы мүмкін? Қыялпаразлық етип, Сарыгүлдің тууылған жерине қатқан жағдайдағы тәғдири туура-лы ойлап көрдим. Мейли, Сарыгүл институтты питкерип, тууылған жерине қайтты дейик. Мектепте жақсы мугаллим болып ислейди. Су-лыу мугаллим қыз бенен бас қосып сапалы өмир сүриу ушын оған қардар жигитлер болар. Турмысқа шығады, түскен елине де, есигине де жарасатуғын арзыулы келин болады. Үйли-жайлы, дәскели болып, үлкен хожалықтың ийеси болар. Жасы үлкейип, хұрмети артып, келинлер менен кейуаныларды үйирип жүретуғын кәткуда абысын бо-лар. Хызмет мүддети шитип, хұрметли демалысқа да шығар, хәзирги уақытта кең тарқалған «кемпир отырыспақлардың» бас қахарманы болар. Сарыгүлдің Қараөзекке қайтқан жағдайдағы тәғдиринің бун-нан басқа вариантларын мен көз алдыма келтире алмадым хәм оның окиниши орышлы ма деген сорауға жууап изледим. Оның не артты-рғанын айтыу ушын ол ислеген жұмысларды, ел алдындағы хызмет-лериң таллап, илим тәрезисине тартып, олардың ҳақыйқый пыркын шығарыуымыз, жәмийетке келтирген пайдасын анықлауымыз керек.

Сарыгүл Бахадырова пединститутты питкерип, илимге араласқан өткен әсир 70-жыллардың басында қарақалпақ әдебиаттаныу или-ми көркем әдебий шығармаларды бурынғы фактологиялық таллау баскышынан өгип, енди оларды теориялық таллау усылына кирисип атырған уақыты еди. Қарақалпақ классикалық әдебиатының, фолькло-рының жыйналыу, басып шығарыу жағдайлары, хәзирги әдебиаттың рауажланыу дәрежеси, бундай теориялық жантасыуды көтеретуғын еди. Әдебиат илимине бул дәуирде Камал Қудайбергенов, Жаңабай Нарымбетов, Камал Мәмбетов, Қонысбай Камалов, Қырықбай Бай-ниязов, Әдилбай Қожықбаев, Зоя Насруллаева сияқлы талантлы жаңа толқын кирип келди. Олар қарақалпақ лирикасы, қарақалпақ класси-калық әдебиатының көркем-әстетикалық дереклери, қарақалпақ ро-маны, қарақалпақ повести, қарақалпақ халық шайырларының дәре-тиўшылық стили сияқлы қызықлы мәселелерди теориялық аспектке изертледи, кандидатлық диссертациялар жақлап, әдеуир табысларға еристи. Мине, усындай шынланған илимий-әдсбий орталыққа, та-лантлы илимпазлар топарына кирип, олар менен тең кәдем таслап, табысларға ерисиу ушын тек көзсиз тәуекелшилик, романтикалық әрманлар, жақсы ниетлердің болыуы еле жеткиликсиз еди. Бунын ушын кең көлемдеги әдебиатларды, теориялық билимлерди ийеләу.

илимий ойлау, илимий изертлеу көнликпелерин менгеру талап ети-лип, ең баслысы, мийнет қыйыншылықларынан, хәр қыйлы тоскын-лықлардан қайтпайтуғын қайсар характер керек еди. Мине, усықәсий-етлер Сарыгүлде жәмленген еди.

Сарыгүл өзиниң илим жолын қарақалпақ гүрриңлерин изертлеу-ден баслады. Олардың әдсбий жанр сыпатында пайда болыу, қәлип-лесиу, рауажланыу тарийхын үйрениу, сол жыллардағы қарақалпақ әдебиаттаныуының әхмийетли уазыйпаларанынан еди. Жас илимпаз бул уазыйпаны өз мойнына алды хәм академик М.К.Нурмухамедов-тың илимий басшылығында оны инабат пенен орышлап, 1970-жылы Ташкентте Тил әдебиат институтының Қәнийгелестирилген Илимий кеңесинде қарақалпақ гүрриңлери мәселеси бойынша кандидатлық диссертациясын жақлап шықты.

Уллы ойшыл хәм сыншы В.Г.Белинскийдин пикири бойынша роман халықтың көркем-әстетикалық, философиялық ой-пикирле-риниң, улыуама оның рууқый дүньясынын рауажланыу дәрежесин белгилейтуғын факторлардың бири. Усы пикирдің бир көриниси ре-тинде өткен әсирдин 70-80 жылларындағы қарақалпақ әдебиатында роман жанрының күшли рауажланғанын атап өтсек болады. Изерт-леушилердин мағлыұматына қарағанда, тек ғана 80-жыллардың өзин-де 50 роман, 70ке шамалас повестьлер дәреген. Әлбетте, олардың бар-лығы жокары сападағы шығармалар емес. Бирақ, сапанын да саннан шығатуғынын есапка алсақ, усы жылларда пайда болған Т.Қайып-бергеновтың «Қарақалпақ дәстаны» роман-трилогиясы, Ш.Сейитов-тың «Халқабат», роман тетралогиясы, С.Бахадыроаның «Тәғдийр», К.Мәмбетовтың «Посқан ел» роман-диалогиясы, усы автордың «Хұж-дан», А.Садықовтың «Ғас та гүллейди», «Бостансыз бұлбил», О.Әб-дирахмановтың «Босаға» романлары әдсбий сын, яки илимий ана-лиздің қатан талапларына жууап бере алатуғын шығармалар болды. Романлардың бундай рауажланыуы өз нәубетинде илимий таллаулар-ды талап етти. Илимпазлардан М.Нурмухамедов, Ж.Нарымбетов, З.Насруллаева, Ә.Қожықбаев, Т.Қурбанбаева, Қ.Султановлардың қа-рақалпақ романларының түрли мәселелери менен шуғылланыуы усы жағдайлардан келип шықты. Усындай уқыплы кәнийгелерден роман туура-лы не гәп аүйсып қалады? Бирақ, Сарыгүл өзи ушын жаңа или-мий бағдар болған қарақалпақ романын изертлеуге қол урды хәм ол туура-лы бурын айтылмаған жаңа пикирлер айта алды. Қарақалпақ ро-манының миллий көркем сагалары, яғный эпостан романға шекемги

эволюциясы, онда миллий характердин жаратылыуы, улыўма инсандыйлық идеялардың берилиўи, баянлаў усыллары, жазыўшылық шеберлик, тағы басқада мәселелер оның «Роман хәм дәўир» (1978) монографиясында сәўлеленди. Бул мийнет роман туўралы изертлеўлер арасында көрнекли орын ийеледи хәм илимий процессте итибарлы жаңалык болды.

Қарақалпақ романларын изертлеў барысында илимпазды айрықша қызықтырған мәселе олардың миллий көркемлик сағалары болды. Бул мәселе Ж.Нарымбетовтың, Ә.Қожықбаевтың хәм басқалардың мийнетлеринде тийкарғы мәселеге қосымша ретинде айтылған болса, С.Баҳадырова оны өз алдына изертлеп, жаңа илимий бағдарға айналдырды. Ол 80-жыллардағы изертлеўлеринде халық дәретиўшилигинен индивидуаль (дара) дәретиўшиликке шекемги процессти, халық прозасы хәм хәзирги прозадағы баянлаў усылларының генетикалык байланысларын, романда сюжет, тип хәм индивидуаль характер жаратыўда фольклорлық усыллардың хызметин, шығармаларды кең таллаў арқалы көрсетип берди. Нәтийжеде қарақалпақ романының эволюциялық жолы, жанрлық өзгешеликтери, образлар дүньясы, баянлаў стили және де кеңирек хәм тереңирек ашылды.

С.Баҳадырованың изертлеў стилине тән хәм жас изертлеўшилер үлги алыўы тийис бир өзгешелик бар. Ол қарақалпақ романларын Орайлық Азияның көрнекли жазыўшылары М.Айбек, М.Әүезов, Ә.Нурнейисов, Ш.Айтматов хәм басқалардың романлары менен хәр тәрәплеме салыстырып изертлейди хәм оларды бурынғы Аўкам әдебиятаныў илими контекстинде анализлейди. Бундай усыл ой-өристин тереңлигин, жоқары қәнийгеликти, көп мийнетти талап етеди. С.Баҳадырованың бундай табанлы изертлеўлери оның докторлық диссертациясына (1985) хәм қунлы фундаментал монографиясына тийкар болды. Оның роман туўралы мийнетлери хәзирги әдебиятаныўға қосылған салмақлы үлеси болды.

Прозадағы фольклорлық дәстүрлерди, элементлерди изертлеў менен узак жыллар шуғылланыў С.Баҳадырованы биротала фольклор изертлеўшисине айналдырып жиберди десек, қәтелеспеген боламыз. Буны оның 80-жыллардың ақыры хәм гәрезсизлик жылларындағы илимий хызмети анық көрсетеди. Илимпаздың 1992-жылы шыққан «Китаби дедем Қорқыт, «Қоблан», «Едиге» хәм хәзирги әдебият хакқында ойлар» деген изертлеў хәм әдебий сын мақалалары китабы фольклортаныўда хәм әдебиятаныўда хакыйкый жаңалык болды.

Жоқарыда аталған шығармалар түркий халықлардың әжайып көркем сөз естеликтери болып табылады хәм олардың көплеген түркий халықларда, соның ишинде қарақалпақ халқында миллий вариантлары бар. Оларды көрнекли тюрколог алымлар В.М.Жирмунский, А.Н.Кононов, Н.Дәўқараев, Х.Короғлы, Ә.Қоңыратбаев, И.Сағыйтов, Қ.Мақсетовлар хәр қыйлы жылларда изертледи. Қулласы, бул естеликлер туўралы изертлеўлер баршылық. Бирақ, С.Баҳадырова бул естеликлер туўралы бурын айтылмаған, яки аз айтылған тәрәплерин қозғап, олар туўралы илимде жаңа пикирлер айтты, қарақалпақ фольклортаныўында жаңа илимий бағдар ашты, қәнийгелерде айрықша қызығыўшылық оятты.

Үлкен алымның хызмети шығарған мийнетлериниң тек саны ямаса көлеми менен өлшенип қоймастан, оның илимде жаңа жол салыўы, жаңа бағдарлар көрсетиўи, итибарлы шәкиртлер тәрбиялаўы менен де бахаланады. Шәкиртлер демекши, С.Баҳадырова илимди тек айырым жеке талантлар күши менен раўажландырыў мүмкин емеслигин, хәзирги жәмәәтлик күш салыўлар менен өсетуғынын жақсы билди. Сонлықтан ол укыплы шәкиртлер таңлап, оларға илимий басшылық етип, өзиниң терсә илимий идеяларын ислетти хәм әмелге асырды. Жуўмағында алымның илимий идеялары хәм нийетлери ол тәрбиялап шығарған 6 изертлеўшиниң кандидатлық диссертациясында сәўлеленди.

Жалықпай мийнет етип, илимий жұмыслар жазыў көп изертлеўшилердин қолынан келеди, бирақ, олардың нәтийжелерин «базарға» шығарып, республикағы, регионға, дүнья жүзине мәлим етиў, танытыў, мойынлагыў хәр бир қәнийгениң қолынан келе бермейди. С.Баҳадырова өз мийнетлери арқалы қарақалпақ фольклорын хәм әдебиятын дүньяға танытқан илимпазлардан. Ол Москва, Қазан, Уфа, Стамбул, Анкара, Измир, Қуныя, Кипр, Бонн, Ашхабад, Элиста хәм басқа да қалаларда өткерилген 20 аслам халықаралық илимий конференцияларда, конгресслерде, симпозиумларда қарақалпақ әдебияты хәм фольклоры мәселелери бойынша илимий баянатлар иследи, өзиндей белгили илимпазлар менен сәўбетлес болды, дискуссияларға түсти. Қарақалпақ әдебияты хәм фольклорын шет елдерде танытыў бойынша ол устазлары М.Нурмухамедов, И.Сағыйтов, Қ.Мақсетовлар менен тең турады десек, асырып айтқан болмаймыз.

С.Баҳадырова қарақалпақ әдебияты хәм фольклорын дүньяға танытыўда тек өзиниң жеке мийнетлери менен ғана емес, ал бул жұмы-

сты шөлкемлестиріу ұқыбы бойынша да ажыралып турады. (Оның илимди шөлкемлестиріу хызметі хәм ұқыбы ұзақ жыллар дауаында Н.Дәукараев атындағы тил хәм әдебиат институтының директоры лауазымында ислегенинде жақсы көринди. 1990-2007-жыллар). Көпшиликтиң есинде болса керек, 1997-жылы сентябрь айында Нөкис қаласында қарақалпақ халқының дүньяға белгили «Қырық кыз» дәстаны бойынша халық аралық конференция үлкен той, байрам дәрежесинде өтті. Дүньяға танылған илимпазлар қатнасауығын той-конференцияны өткеріуді Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси хәм Министрлер Кеңеси материаллық хәм руўхый жақтан коллап-куўатлады. Конференцияны өткеріуде баслама көтерген хәм оны шөлкемлестиріушілердің бири Сарыгүл Бахадырова болды. Усындай халық аралық конференциялар оның шөлкемлестиріу хәм басшылығы менен Нөкис қаласында «Алпамыс» хәм «Едиге» дәстанлары бойынша да өткерилди. Ғәрезсизлик дәуири халық дәретіушилигинин алтын мийрасын дүньяға танытыуда үлкен мүмкиншиликлер жаратып берди... Хәзирги ўақытта изли-изинен баспадан шығып атырған қарақалпақ фольклорының 100 томлық бай ғәзийнесин халыққа инам етиуді ойластырған хәм шөлкемлестирген ең белсендилердің бири С.Бахадырова болып табылады.

Қарақалпақ әдебиатында хәм әдебиаттаныуында қызықлы бир жағдай бар. Бул жағдай бир қатар жазыушылар менен шайырлардың, әдебиат изертлеушілеринин көркем дәретіушилик пенсен де хәм изертлеу жұмысы менен де тәннен шуғылланыуында көринеди. Бир қатар повестьлер менен көплеген гүрриңлер хәм «Тәғдийр» романын жазған С.Бахадырованы жазыушы сыпатында да үлкен талантқа ийе екенлигинен дәрек береді.

Деген менен, С.Бахадырованың баслы хәм салмақлы хызметі көркем әдебиатты, фольклорды изертлеу тарауында көринеди. Жоқарыда айтылғанындай халықтың көркем-эстетикалық раўажланыу дәрежеси роман менен белгиленетуғын болса, оның улыўма руўхый дүньясының раўажланыу жағдайы романды, улыўма әдебиатты, көркем өнерди изертлеу жағдайы менен белгиленеди. С.Бахадырова қарақалпақ әдебиаты хәм фольклоры мәселелери ҳаққында 400ге жақын атамада илимий мақалалар, очерклер, монографиялар, кандидатлық, докторлық диссертациялар жазып, қарақалпақ әдебиаттаныу илимин және бир басқыш жоқары көтерди, қарақалпақ әдебиаты хәм халық

дәретіушилигин қонсылас халықларға, Европа елдерине танытты.

Қахарманымыздың «Қараөзекке бармағаным менен не арттырдым?» деген өкинишине оның хызметиниң усы мақаладағы қысқаша сыпатламасы жууап бола алатуғын шығар деп ойлайман. Бул ийгиликли ислерди ол өзиниң сүйикли мөканы «Мысыр шәҳәри» Қараөзекке кетпей куда инәм еткен бир өмирин, талантын, қалыўсыз жумсап, илим пайдайысы бола алғанлықтан ғана әмелге асыра алды. Нәтийжеде қарақалпақ илими қанша бақалы мийнетлер менен, қарақалпақ әдебиаты бир неше әўлад китап оқыушылардың кеўилинен шығатуғын жоқары көркемликтеги роман хәм повестьлер менен толықты. Елдің абыройын көтеретуғын бундай үлкен ислерди Сарыгүл Қараөзекке қайтып ошақ басы машақалаларының курсауында қалғанда сирә дә ислей алмас еди. Быйыл жетпистің асқарына шығып атырған қәсиплесимизге күш-қуўат тилеген ҳалда, «Қараөзекке қайтпағаның жақсы болған екен, Сарыгүл!» дегимиз келеди.

Қурбанбай Жәримбетов,

Филология илимлериниң докторы,

профессор, Қарақалпақстан Республикасына

мийнети сиңген илим гәйраткери.

«Еркин Қарақалпақстан» газетасы.

1-ноябрь, 2014-жыл. №132 (19594)

ГҮЛ ПИТКЕЙ ХӘР ҚӘДЕМИҢЕ!

Қарақалпақ халқын жәхән билсин деп,
Дәстанлары мәнги өмир сүрсин деп,
Көкирегін алып-ушып дүрсилдеп,
Мудам мәртлик сапта турдың, Сарыгүл.

Жаслайыннан шын берилип илимге,
Қанық болдың тиянаклы билимге,
Жыйырма алты жаста күндей күлимлеп,
Алымлар бағына кирдиң, Сарыгүл.

«Қырық қыз» хәм «Едиге» дәстанын алып,
Халықтың мийрасы деп нәзерин салып,
Оларды изертлеп күн-түн толғанып,
Усладың сандықтың гилтин, Сарыгүл.

Илимпазлар келип түрли жақлардан,
Нокисте гүл терди шәмен бағлардан,
Сен жасаған илимий баянатлардан,
Миллий дәстанларды көрдик, Сарыгүл.

Халқына хәдалый хызмет еткеннің,
Хызмет етип мақсетине жеткеннің,
Бири болып қатарында көплердің,
Таныттың дүньяға елди, Сарыгүл.

Қутлы болсын алпыс бәхәр жасыңыз,
Алла жүрим берип жүзден асыңыз,
Сау болып дәрьядай толып тасыңыз,
Қутлықлау нәубети келди, Сарыгүл.

Бәрхама талабың келисип барғай,
Питпеген әрманлар тез бәржай болғай,
Әуладларға алтын мийрас боп қалғай,
Жүз томлық дәстаның енди, Сарыгүл.

Алпыс бәхәрден де еле асарсан,
Қатарыңнан еле басып озарсан,
Еле де көп қысса, роман жазарсан,
Толық имканият бәр сенде, Сарыгүл.

Алым болып елге хызмет иследин,
Кеуилиң пәк болған соң аттан түспедин,
Халқыңды мақтанып етип еследин,
Сен руұхый байлықсаң елге Сарыгүл.

Профессор болып көп устазлық еттиң,
Жасларды билимге-илимге үйреттиң,
Илимий кадрларға бағдар көрсеттиң,
Тарийх, дәстан болдың белли Сарыгүл.

Гүл питкей хәр қәдемиңе тилегим,
Жалынланып турғай мудам жүрегин,
Тәрезиде тасты басып бир өзин,
Орның болсын мудам төрде Сарыгүл.

Е. Алласүгиров.
20. 02. 2004. Нокис

28 000 сўн

Адабий-бадший нашр

Сарыгул Баҳадырова

ҚАРАҚАЛПАҚ ҚАНДАЙ ХАЛЫҚ

Масъул муҳаррир
Рассом
Саҳифаловчи

Тамара Манаринова
Уйғун Солихов
Садахмад Сандрашодов

Нашриёт лицензияси АІ № 170. 23.12.2009.
Босишга руҳсат этилди 18.02.2017. Офсет босма
усулида босилди. Бичими 60 x 84 ¹/₁₆, Times New
Roman гарнитураси. 15,75 нашр т. 16.0 шартли б.т.
Адади 500 нусха. Буюртма № 233.
Баҳоси келишилган нархда.

«Navro'z» нашриёти, Тошкент ш., Амир Темур к., 19-уй.

«SAYDANA-PRINT» МЧЖ босмохонасида босилди.
Тошкент ш., Камарнисо к., 3. тел.: +99891 162-08-43.
Email: Saydana-print@mail.ru